

**Р. Мирбобоев, М. Саидмуродова, Ф. Убайдов,
И. Хоркашов, Д. Фозилхонов, М. Имомназаров**

АСОСҲОИ ИҚТИСОДИЁТ 11

**Китоби дарсӣ барои синфи 11-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ**

Нашри дуюм

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2023**

ТДУ (УДК) 33(075)+373+371.671
ТКБ (ББК) 65.9(Я72)74.266.5+92Я2
А-83

А-83. Мирбобоев Р., Саидмуродова М., Убайдов Ф., Хоркашов И., Фозилхонов Д., Имомназаров М. **Асосҳои иқтисодиёт**. Китоби дарсӣ барои синфи 11-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. –Нашри дуюм – Душанбе, «Маориф», 2023. – 192 сах.

ХОНАНДАГОНИ АЗИЗ!

Китоб манбаи донишу маърифат аст. Аз он баҳравар ша-вед ва тозааш нигоҳ доред! Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову орошта дастраси хо-нандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

ҶАДВАЛИ ИСТИФОДАИ КИТОБ

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				аввали соли таҳсил	охири соли таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99985-0-540-7
Моликияти давлат

© «Маориф», 2023

САРСУХАН

Фанни иқтисодиёт дар кулли муассисаҳои таҳсилоти умумии дунё таълим дода мешавад. Агарчи барномаи ин фан дар ҳамаи кишварҳо якхела нест, амалан ҳамаи барномаҳо ба омӯзиши масъалаҳои асосии иқтисодиёт: истеҳсолот, мубодила, тақсимот ва истеъмолот равона карда шудаанд. Дар баробари инкишофи хоҷагии ҷаҳонӣ ва ба вучуд омадани тағйироти кулӣ дар ҷаҳони муосир, бо мақсади боз ҳам беҳтар гардонидани таълиму тарбияи насли наврас зарурати таҳия ва пешниҳоди китоби нави дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ба миён омад.

Дар шароити муосири иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таълими фанни асосҳои иқтисодиёт дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ мавқеи махсусро касб карда, он ба ташаккул ёфтани тафаккури иқтисодии хонандагон ва аз тарафи онҳо оқилона истифода шудани донишҳои иқтисодӣ, ба вучуд овардани заминаҳо барои таҳсилоти минбаъдаи касбӣ, фаъолияти амалии ба мақсад мувофиқ ва самаранок нигаронида шудааст. Дар баробари дигар кишварҳои дунё, ин фан дар мактабҳои миёнаи умумӣ ва миёнаи махсуси Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таълим дода мешавад, аммо, мутаассифона, ҳаводорони омӯзиши ин фанни ҳаётан муҳимро мушкилоти сахте ба мисли набудани китоби дарсӣ бо забони давлатӣ (тоҷикӣ) ҳамеша доманگیر аст. Ҳадафи асосии таҳияи китоби мазкур ҳалли мушкилоти хонандагон оид ба омӯзиши асосҳои иқтисодиёт мебошад, зеро инсон аз нигоҳи иқтисодӣ босавод, қобилияти на танҳо пешниҳод кардани гоҷаҳои нав, балки муайян кардани вариантҳои имконпазир, қабули қарорҳои самаранокро дар шароити маҳдудияти захираҳо дошта метавонад. Дар баробари ин, китоби мазкур барои толибилмоне, ки дар оянда хоҳиши интиҳоб кардани касбу ихтисосҳои ба иқтисодиёт вобастаро доранд, кумак мекунад.

Азнавсозиҳои иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ аз хонандагон тақозо менамояд, ки дар шароити бо суръати баланд тағйирёфтаистодаи муҳити иқтисодӣ онҳо бояд донишҳои умумиро оид ба иқтисодиёти оила, фирма (корхона), давлат ва иқтисодиёти ҷаҳонӣ аз худ карда, маҳорати мутобиқ шудан ва самаранок фаъолият карданро дошта бошанд.

Дар доираи омӯзиши фанни асосҳои иқтисодиёт ба масъалаҳои ташаккул додани тафаккури иқтисодии хонандагон аҳамияти махсус дода мешавад. Бо назардошти ин, таълими фанни мазкур имрӯз қисми таркибӣ ва муҳимми таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳсуб мешавад. Робитаи мутақобили фанни асосҳои иқтисодиёт бо математика, технологияи иттилоотӣ, таърих, география ва асосҳои давлат ва ҳуқуқ ба хонандагон имкони фаҳмиши комилан мувофиқро оид ба ҷаҳони муосир фароҳам меоварад.

Илми муосири иқтисодӣ – илми хеле мураккаб ва ташаккулфтайстода махсуб шуда, ба моделсозии математикии равандҳои иқтисодӣ таъя мекунад. Бо истифода аз ин китоб, хонандагон донишҳои появии иқтисодиро дарёфт карда, минбаъд ба таври доимӣ дар заминаи сарчашмаҳои иттилоотии мавҷуда савияи донишҳои худро пурра мекунанд ва бо кордонӣ ба ҳодисаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсӣ баҳо дода, озодона ба тамоюлҳои навини бозор сарфаҳм мераванд ва имконоти онро барои беҳтар намудани некуаҳволии худ истифода мекунанд.

Ин китоб ба хонандагон имкон медиҳад, ки донишҳои базисиро оид ба мафҳумҳои асосии иқтисодии бозорӣ, механизми рақобат, шаклҳои ташкили соҳибкорӣ, ташаккули даромадҳои аҳоли, бучети давлатӣ ва дигар ҳодисаҳои иқтисодиро аз бар карда, дар бораи ҷиғунагии ҷиҳати иқтисодии ҳаёт ва дар инкишофи худ ба қадом қонуниятҳо тобеъ будани он тасаввуроти умумӣ дошта бошанд. Китоби мазкур дар асоси дастовардҳои навини илми иқтисодӣ ва таҷрибаи ҷаҳонӣ таҳия шуда, нисбат ба дигар китобҳои дарсӣ аз мафҳумҳои ҷиғунаи идеологӣ ва ақидаҳои мутлақ нисбати ҳодисаҳои иқтисодӣ озод буда, муаллифон қўшиш намудаанд, таълимоти муҳимтарини иқтисодиро ба хонандагон бо лафзи сода пешниҳод намоянд.

Китоби мазкур бо мақсади пайдо кардани тасаввуроти муайян оид ба паҳлуҳои муҳталифи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ ва ҷаҳонӣ шудани ҳаёти иқтисодӣ таҳия шуда, барои хонандагони синфи 11-уми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ пешниҳод мешавад.

Муаллифон бовар доранд, ки барои хонандагон шиносӣ бо иқтисодиёт ҷолиб ва шавқовар мегардад ва бо сипосгузори мулоҳизаҳои танқидӣ ва пешниҳодҳои нисбат ба беҳтар кардани китоби дарсӣ қабул мекунанд.

МАВЗУИ 1. МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ИҚТИСОДИЁТ

Мақсади дарс

- шинос кардани хонандагон бо истилоҳи «иқтисодиёт»;
- ҷудо намудани иштирокчиёни иқтисодиёт ва робитаи мутақобили онҳо тавассути бозори омилҳои истеҳсолот;
- ташаккули додани тасаввуроти хонандагон дар бораи неъматҳои иқтисодӣ ва гайрииқтисодӣ;
- баррасии маҳдудияти захираҳо ва алоқамандии онҳо бо муносибатҳои моликият;
- омӯзонидани масъалаҳои асосии иқтисодӣ;
- ташаккули додани қобилияти хонандагон ба тафаккури иқтисодӣ.

1.1. ИҚТИСОДИЁТ ЧИСТ?

Дар бораи иқтисодиёт ҳама ва ҳар рӯз ҳарф мезананд. Бинобар ин, дар саҳифаҳои китоби мазкур моро суҳбате оид ба иқтисодиёт интизор

аст. Дар аввал бояд донист, ки «иктисодиёт» чист? Истилоҳ (ё вожаи «иктисодиёт»ро) се хел таъриф кардан мумкин аст:

Якум, иктисодиёт – ин маҷмуи муносибатҳои мебошад, ки байни одамон дар доираи истеҳсолот, тақсимот, муомилот ва истеъмоли неъматҳо ва хизматрасониҳои моддӣ ва ғайримоддӣ сурат мегирад. Бояд дар назар дошт, ки иктисодиёт бо риштаҳои ноаён ҳамаи паҳлуҳои ҷомеа ро мегирад.

Дуюм, иктисодиёт тарзи ташкили фаъолияти одамонро ифода карда, барои ба вучуд овардани неъматҳои зарури истеъмоли ва қонеъ гардонидани талаботи онҳо нигаронда шудааст. Талабот ҳоҳиши бошуурона ва ё бешууронаи одамонро барои ба даст овардани неъматҳои зарур ба мақсади пешбурди фаъолият ва инкишофи шахс ифода менамояд.

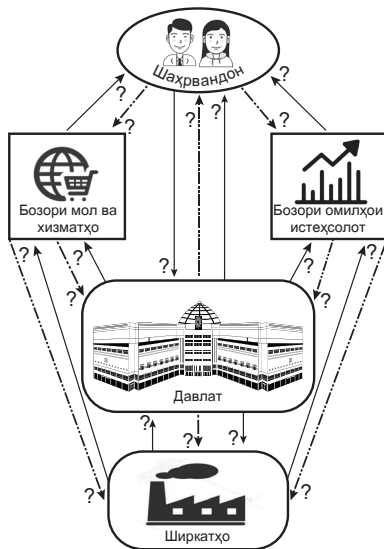
Сеюм, иктисодиёт илмест, ки истифодаи самараноки захираҳои маҳдудро барои қонеъ гардонидани талаботи номаҳдуди одамон меомӯзад. Умуман, истилоҳи «иктисодиёт»-ро ҳамчун қонун, қоидаи хоҷагидорӣ, яъне тарзу усулҳои хоҷагидорӣ бо мақсади таъмини талаботи одамон тавассути истеҳсоли неъматҳои ҳаётан зарур маънидод кардан мумкин аст. Аз сабаби он ки илми иктисодиёт рафтор, фаъолияти одамонро меомӯзад, ба гурӯҳи илмҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад.

Дар ҳаёти иқтисодӣ, одатан, се иштирокчиҳои асосӣ фаъолият мекунад: оилаҳо (хоҷагиҳои хонагӣ), фирмаҳо ва давлат. Фаъолияти онҳо байни ҳамдигар вобастагии мутақобила дошта, тавассути бозори омилҳои истеҳсолот (яъне, захираҳои, ки барои истеҳсоли неъматҳо заруранд) ва бозори молҳои истеъмоли (неъматҳои аз тарафи одамон истеъмоли ва ё тавассути шартҳои бозорӣ мубодилшаванда) ба роҳ монда мешавад.

Неъматҳо ҳамаи он воситаҳои мебошанд, ки барои қонеъ гардонидани талаботи инсон нигаронида шудаанд.

Омилҳои истеҳсолот захираҳои мебошанд, ки аз тарафи одамон барои истеҳсол кардани неъматҳои ҳаётӣ истифода мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки дар раванди фаъолият дар иқтисодиёт ба сифати иштирокчиҳои асосӣ шахс, оила ва ё хоҷагии хонагӣ баромад мекунад.

Расми 1.1. Сохтори иқтисодиёт

Бахусус, барои қонеъ гардондани талаботи хочагиҳои хонагӣ тамоми фаъолияти иқтисодӣ дар ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон равона карда шу-
дааст.

Хоҷагии хонагӣ воҳиди иқтисодист, ки аз як ва ё якчанд нафар иборат буда, ҷиҳати ба даст овардани даромад аз ҳисоби омилҳои истеҳсолоти дар ихтиёрдошта ва истифода кардани ин даромадҳо барои дарёфти молу хизматрасониҳо бо мақсади истеъмоли шахсӣ мустақилона қарорҳо қабул мекунад.

Навъи одии хоҷагии хонагӣ шахси алоҳида мебошад, ки бидуни наздикон зиндагии ҷудогона бурда, воситаҳои заруриро худ ба даст меоварад ва истеъмол мекунад. Шакли мураккаби хоҷагии хонагӣ оила аст, ки аз волидайнӯ фарзандон иборат буда, дар хонаи алоҳида хоҷагии умумиро пеш мебарад. Аъзои оила дорой омилҳои истеҳсолот, пеш аз ҳама, меҳнат, қувваи қорӣ мебошад. Бар ивази меҳнати дар корхонаҳо иҷро карда дар шакли музди қор аъзои оила даромад ба даст меорад ва оид ба истифодаи он ба мақсади харид намудани маҳсулоти истеъмолӣ, сарулибос, пардохти хизматҳои коммуналӣ, истироҳат ва ғайраҳо қарорҳо қабул мекунад.

Ғайр аз меҳнат, аъзои оила метавонад соҳибмулки дигар, омилҳои истеҳсолот, ба монанди заводу фабрика, қитъаи замин ва дигарҳо низ бошад. Оила аз истифодаи ин омилҳои истеҳсолот низ даромад ба даст оварда метавонад. Бояд қайд намуд, ки хочагиҳои хонагӣ дар қатори давлат соҳибмулки захираҳои табиӣ мамлакат маҳсуб мешаванд. Бинобар ҳамин, ҳамаи кӯшишҳои давлат барои истифодаи самараноки захираҳои иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии хочагиҳои хонагӣ равона карда шудаанд.

Аз ин лиҳоз, илми иқтисодӣ рафтор ва фаъолияти одамонро дар раванди хочагидорӣ меомӯзад. Омӯзиш ва донишҷӯи ин илм ба беҳтар шудани фаъолияти хочагидорӣ ва истифодаи самараноки захираҳои мавҷуда мусоидат мекунад.

Чи хеле ки маълум аст, тамоми мавҷудоти зиндаи сайёраи Замин аз табиат истифода мебаранд, вале танҳо инсон барои қонеъ гардондани талаботи худ қобилияти дигаргун кардани неъматҳоро (дар ҳаҷм ва навъҳои гуногун) дорад.

Дар баробари ин, на ҳамаи неъматҳоро метавон ба вучуд овард ва истеҳсол кард. Бинобар ин, илми иқтисодӣ тамоми неъматҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: 1) неъматҳои ғайрииктисодӣ (табиӣ, озод); 2) неъматҳои иқтисодӣ.

Неъматҳои ғайрииктисодӣ гурӯҳи неъматҳоеанд, ки дар табиат захираи беохир доранд ва барои қонеъ кардани талаботи одамон кифояанд.

Ин гурӯҳи неъматҳо зарурати истеҳсолӣ надошта, дастраси ҳамагонанд, озодона ва ройгон мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Ба неъматҳои ғайрииктисодӣ ҳаво, нури Офтоб, оби борон, моҳӣ дар уқёнус ва ғайра дохил мешаванд.

Қисми зиёди талаботи инсон аз ҳисоби неъматҳои иқтисодӣ, яъне молу хизматрасониҳои, ки аз тарафи одамон истехсол шудаанд, қонеъ гардонидани талаботи одамон нокифояанд ва танҳо аз ҳисоби истифодаи омилҳои иловагии истехсолот зиёд гардонидани шуда, бо тарзҳои гуногун тақсим карда мешаванд.

Имрӯз одамон нисбат ба давраҳои қадим зиндагии хубтар доранд, ки ин ҳама натиҷаи афзоиш ва беҳтаршавии хусусиятҳои неъматҳои иқтисодист (хӯрока, сарулибос, манзил ва ғ).

Барои истехсоли неъматҳои ҳаётан зарур одамон захираҳои табиӣ, меҳнат ва дигар воситаҳои махсус (таҷҳизот, объектҳои истехсолӣ ва ғ.)-ро истифода мебаранд, ки ҳамаи онҳо омилҳои истехсолотро ташкил медиҳанд.

Намудҳои зерини омилҳои истехсолотро чудо кардан мумкин аст: *меҳнат; замин; сармоя.*

Зери мафҳуми меҳнат ҳамчун омилҳои истехсолот, фаъолияти одамон оид ба истехсоли молу хизматҳо фаҳмида мешавад.

Меҳнат дар раванди истехсоли неъматҳои иқтисодӣ – истифода кардани қобилияти зеҳнӣ ва ҷисмонии одамон мебошад.

Бузургии ин омил дар маҷмӯъ дар миқёси мамлакат аз миқдори аҳолии синни қобили меҳнат, сатҳи таҳсилоти одамон, ҳирфаияти онҳо, асосан, вобастагӣ дорад. Соҳиби захираи меҳнат даромад мегирад, ки онро музди меҳнат меноманд.

Зери мафҳуми замин ҳамчун омилҳои истехсолот, тамоми захираҳои табиӣ, ки барои истехсоли неъматҳои иқтисодӣ истифода мешаванд, фаҳмида мешавад. Соҳибмӯлки захираҳои табиӣ низ даромад мегирад ва он рента номида мешавад.

Мафҳуми сармоя ҳамчун омилҳои истехсолот, биноӣ иншооти истехсолӣ, дастгоҳу таҷҳизотро, ки барои истехсоли неъматҳои иқтисодӣ истифода мешаванд, дар бар мегирад. Бояд қайд намуд, ки меҳнат ва замин омилҳои аввалиндараҷаанд, яъне, бе мавҷудияти онҳо хоҷагидорӣ вучуд дошта наметавонад. Сармоя омилҳои дуумдараҷа аст ва он тавасути меҳнати инсон сохта мешавад, чунки дастгоҳу таҷҳизот дар табиат худ аз худ пайдо намешаванд.

Барои таҳлили равандҳои иқтисодӣ, одатан, аз меҳнат боз як омил дигари истехсолот – соҳибкорӣ чудо карда мешавад, ки он қобилияти одамонро, ба монанди дуруст баҳо додан барои пешниҳоди молҳои нав ба харидорон ва ё ворид намудани технологияҳои нав бо мақсади соҳиб шудан ба фоидаи зиёд, ҷой доштани хавф ва зарар дидан аз фаъолияти тичоратӣ ва хавфи аз даст додани пасандозҳои худ ва ,инчунин, пур-

самар истифода бурдани дигар омилҳоро барои истехсоли неъматҳои зарури ҷамъияти дар бар мегирад.

Дар мавриди аввал, барои мо муайян нест, ки меҳнат аз қобилияти соҳибқорӣ чӣ фарқе дорад, дар ҳоле ки ҳам соҳибқор ва ҳам қорғари қироя якҷо ҷаъолият мекунад. Албатта, тавафут вучуд дорад, чунки қорғари қироя танҳо амалхоеро ба анҷом мерасонад, ки аз тарафи соҳибмулк ва соҳибқор фармуда мешаванд. Соҳибқор бо тақия ба қобилиятҳои худ оид ба ҷӣ, ҷӣ қадар ва ҷӣ тавр дар қорхона бояд истехсол намудан қарорҳо қабул мекунад. Ғайр аз ин, қарорҳои соҳибқор бояд пешомади раванди истехсолот ва фуруши махсулотро низ фаро гирифта тавонанд. Ҳамин ҳолатҳо иқтисодчиёро водор месозанд, ки қобилияти соҳибқориро ба сифати омилҳои истехсолот ворид намоянд.

Дар асри ХХ иттилоот низ ба қатори омилҳои истехсолот ворид шуда, тамоми маълумот ва ахбореро, ки ба одамон барои пеш бурдани ҷаъолият дар иқтисодиёт зарур аст, дар бар гирифта. Ҳаҷми ин захираҳо муайян қардан имконнопазир аст, лекин арзиши он басо қарон мебошад.

Муқаммал намудани тарзи истифодаи омилҳои истехсолот барои ҷамъият ду унсури муҳим, яъне махсусқардонии меҳнат ва мубодилаи натиҷаи онро ба миён овард.

Махсусқардонии меҳнат дар принципҳои инқишофи хоҷагидорӣ ҷамъияти асос мебад, ки муҳимтарини онҳо: тақсмоти бошууроноии меҳнат байни одамон; бо қасбҳои нав омӯзондани одамон; имқоноти ҳамқорӣ, яъне ҳамқорӣ барои ноил гаштан ба мақсади умумӣ мебошанд.

Умуман, арзишноқии махсусқардонии меҳнат ба асосҳои зерин тақия мекунад: якум, ҳамаи одамон қобилияти гуногуни зеҳни ва қисмонӣ доранд ва ҷаъолияти онҳо низ аз рӯи қобилияти меҳнатиашон интиҳоб меқардад. Дуюм, махсусқардонии меҳнат барои одамон имқон меқиҳад, ки қасби интиҳобқардашонро тақмил диҳанд ва бо сифати баланд молу хизматҳоро пешниҳод намоянд. Сеюм, рушди қобилияти меҳнати вақтро низ сарфа намуда, зарари гузариш аз як намуди меҳнат ба намуди дигари онро қам мекунад.

Махсусқардонӣ ва афзоиши ҳосилноқии меҳнат барои одамон имқонияти истехсоли зиёди неъматҳоро таъмин намуд, ки ба ғайр аз қисми истеъмолшаванда, қисми изоқаро ба вучуд овард. Ҳолати мақкур зарурати мубодилаи доимии неъматҳоро ба миён овард.

Мубодилаи доимии молу хизматрасониҳо ҳамчун сарқашмаи пайдоиши ҷаъолияти муҳим, яъне тиқорат мебошад, ки шакли хариду фуруш, ё ки мубодилаи молро ба пул меқаҳмонад.

Мол ашӣи моддиест, ки барои истеъмол ва ё мубодила истехсол қарда мешавад.

Хизматрасониҳо гуфта, фаъолияти самаранокеро меноманд, ки арзишнокии муайяно доро мебошад.

Тичорат мубодилаи озоду самараноки неъматхост, ки шакли хариду фурӯши молҳо ва хизматрасониҳоро тавассути пул мефаҳмонад.

1.2. МАҲДУДИЯТИ ЗАХИРАҶОИ ИҚТИСОДИ

Мақсади асосии фаъолияти хоҷагидорӣ қонеъ гардонидани талаботи (биологӣ) одамон буда, барои ба даст овардани неъматҳои муайян равона шудааст. Ба гурӯҳи аввалиндараҷаи талаботи одамон ҳӯроқа ва пӯшоқаро дохил кардан мумкин аст. Ин намуди талабот шароити одии зисти одамонро инъикос карда, то ҳол дар рӯйи Замин пурра ҳалли худро наёфтааст, чунки дар баъзе давлатҳо одамон то ба имрӯз ба мушкilotи гуруснагӣ гирифтадор мебошанд.

Сотсиологи машҳури амриқой *Абраам Маслоу* тамоми намуди талаботи одамонро дар шакли «пирамидаи талабот» нишон додааст (рас. 1.2).

Дар қатори талаботи физиологӣ, дигар намудҳои талабот низ пайдо гардидаанд, ки барои ба пуррагӣ қонеъ намудани онҳо захираҳо нокифоя мебошанд. Башарият ҳатто аз давраҳои пеш танқисӣ ба неъмат дошт, чунки танҳо замин омили асосии истехсолот ва қонеъкунандаи талабот ба ҳисоб мерафт. Аз ҳамон давраҳо сар карда, талаботи одамон ва шумораи аҳоли мунтазам зиёд шуда истодааст. Ҳолати мазкур масъалаи асосии илми иқтисодиётро инъикос намуда, дар шароити маҳдудияти захираҳо ҷӣ тавр ба роҳ мондани истехсоли неъматҳоро муайян мекунад.

Маҳдудияти захираҳо – ин нокифоягии ҳаҷми тамоми намудҳои захираҳои ҷойдошта ро ҷиҳати истехсоли неъматҳои барои ҷамъият зарур ифода мекунад.

Масъалаи тақсимои захираҳои маҳдуд миёни соҳаҳои хоҷагидорӣ баҳри қонеъ гардонидани талаботи гуногун имрӯз набояд аз мадди назар дур бошад. Бояд муайян кард, ки барои ҷӣ захираҳо нисбатан маҳдуд мебошанд?

Маҳдудияти меҳнат ба шумораи аҳолии қобили меҳнат дар ҳар як кишвар вобаста аст. Файр аз ин, вобаста ба қобилияти зеҳнӣю ҷисмонӣ одамон на ҳамаи онҳо ба гурӯҳи захираҳои меҳнатӣ ворид карда мешаванд.

Маҳдудияти замин аз рӯйи масоҳати кишвар ва ё канданиҳои ғойданок муайян мегардад.

Маҳдудияти сармоя ба иқтидорҳои истехсолии ҷойдоштаи кишвар вобаста аст. Ин маҳдудиятро тавассути сохтани биною иншооти нави истехсоли кам кардан мумкин аст, лекин ин дар навбати худ, ҳам вақт ва ҳам захираҳои зиёдро талаб мекунад.

Маҳдудияти қобилияти соҳибкорӣ ҳамчун омили истехсолот дар он зоҳир мегардад, ки на ҳар кишвар дорои нафарони корчаллону соҳибкори зиёд мебошад.

Маҳдудияти захираҳои масъалаҳои дигарро дар раванди хоҷагидорӣ ба миён меорад. Пеш аз ҳама, пайдоиши моликият ва ҳуқуқи истифодабарии он. Одамон ҳанӯз аз давраҳои қадим хоҳиши табиладодани захираҳоро ба моликият доштанд. Имрӯз ҷамъият ба таври муайян қоидаҳои ба даст овардан ва ё истифодаи моликиятро ба таври мушаххас ба роҳ мондааст. Бинобар ин, дар тамоми кишварҳо қонунҳои амал мекунад, ки ҳуқуқҳои моликиятро ба тартиб даровардаанд. Чунинчӣ: ҳуқуқи соҳибӣ қардан; ҳуқуқи истифода бурдан; ҳуқуқи идора қардан.

Вобаста ба ин чунин шаклҳои моликиятро аз ҳамдигар фарқ мекунад: давлатӣ; муниципалӣ; хусусӣ.

Ақсун мо бояд донем, ки байни ин шаклҳои моликият чӣ фарқе вучуд дорад.

Моликияти хусусӣ бо он фарқ дорад, ки ҳамаи ҳуқуқҳои соҳибӣ, ихтиёрдорӣ ва истифода аз тарафи қонун на ба давлат, балки ба шахси алоҳида ва ё гурӯҳи одамоне, ки ба фаъолияти истехсолию тичоратӣ машғуланд, тааллуқ дорад. Бо мақсади афзун намудани самарай иқтисодӣ, соҳибони моликияти хусусӣ метавонанд онҳоро яққоя кунанд, ки дар натиҷа пайдоиши моликияти саҳҳомӣ ва ё муштарақро ба миён меорад. Ба ин намуди моликият метавонанд ҳона, амволи оилавӣ, қорхонаҳо, натиҷаҳои илмӣ ва ғайраҳо дохил гарданд. Дар амал моликияти шахсӣ низ мавриди истифода қарор дода мешавад. Моликияти шахсӣ аз моликияти хусусӣ фарқ мекунад, зеро он на бо мақсади гирифтани даромад, балки танҳо барои қонеъ гардонидани талаботи шахсӣ, яъне талаботи маишӣ иҷтимоии одамон истифода мегардад.

Моликияти муниципалӣ шакли моликияти мебошад, ки ҳуқуқи моликиятро ҷамоатҳои шаҳру деҳот бар зиммай худ доранд ва ба сифати субъекти он мақомоти маҳаллӣ баромад мекунад. Ба гурӯҳи моликияти муниципалӣ он объектҳои дохил мешаванд, ки аз истифодаи онҳо фоида гирифтани ғайриимкон аст ва ҳамаи истиқоматкунандагони ҳамон шаҳр ва ё деҳот аз он бояд истифода намоянд. Масалан, кӯчаҳои шаҳр, шабақаҳои обтаъминкунӣ, мактабҳои миёна, нуқтаҳои тиббӣ, боғҳои истироҳатӣ ва ғайраҳо.

Ба ғайр аз ин, объектҳои ба монанди марказҳои қалони тиббӣ, муассасаҳои таҳсилоти олий, китобхонаи миллий, музей театрҳо ва ғ. мавҷуданд, ки аз онҳо на танҳо истиқоматкунандагони як шаҳр, балки тамоми кишвар бояд истифода баранд. Чунин объектҳо ба гурӯҳи моликияти давлатӣ тааллуқ дошта, аз тарафи мақомоти давлатӣ идора мешаванд.

Новобаста аз он ки шаклу намудҳои гуногуни моликият мавҷуданд, давлат бо фароҳам овардани шароити мусоид онҳоро бо мақсади инкишофи устувори кишвар ва ё аз байн бурдани муноқишаҳо хифз мекунад.

Сохиби моликият имкони пешниҳод кардани захираҳои дар ихти-
ёрдоштаи худро бар ивази пул бо дигарон дорад ва дар ин маврид за-
хира ва ё омили истехсолот ба сифати сарчашмаи даромад фаъолият
мекунад. Ин намууди даромадҳо вобаста ба намууди захираҳои фурухта
шаванда гуногун буда метавонанд.

*Даромадҳои омилӣ даромадҳоеанд, ки аз ҳисоби омилҳои истехсо-
лот ба даст оварда мешаванд.*

Масалан, даромад аз ҳисоби меҳнат шакли музди корро дорад. Да-
ромад аз ҳисоби замин ва ё захираҳои табиӣ рента номида мешавад.
Даромад аз ҳисоби фаъолияти соҳибкорӣ дар шакли фоида баромад ме-
кунад. Даромад аз ҳисоби сармоя фоиз номида мешавад.

Маҳдудияти захираҳо масъалаи интихобро барои истеъмолкунан-
дагон ба миён меорад. Ҳар як интихоб дорои нархи муайян буда, он дар
адабиёти иқтисодӣ хароҷоти алтернативӣ номида мешавад.

Дар зери мафҳуми нархи интихоб ҳамон арзишero мефаҳманд, ки
дар натиҷаи интихоби як намууди захира имконияти ба даст овардани
захираи дигарро аз байн мебарад. Масалан, агар дар замин картош-
ка кишт шуда бошад, дар болои он пиёзро кишт кардан ғайриимкон
аст. Ҳолати мазкур асоси мантиқии зиндагӣ буда, дар ҳар як қадам ма-
съалаи интихобро дар иқтисодиёт ба миён меорад, бинобар ин, одамон
доимо дар сустҷӯйи ҷавоб додан ба се савол дар иқтисодиёт ҳастанд:
*1. Чӣ бояд истеҳсол кард, яъне кадом намууди молу хизматрасониҳо ба-
рои истеъмолку нандагон пешкаш шаванд? 2. Чӣ тавр бояд истеҳсол
кард, яъне кадом усули истеҳсоли неъматҳоро бо назардошти имко-
ноти захираҳои мавҷуда ба роҳ монд? 3. Барои кӣ бояд истеҳсол кард,
яъне кӣ имконияти ба даст овардани молу хизматрасониҳоро дорад?*

Дар ҷавоб ба саволи чӣ бояд истеҳсол намуд, одамон захираҳои
маҳдудро байни истеҳсолкунандагони неъматҳои гуногун тақсим ме-
кунанд. Ба саволи чӣ тавр бояд истеҳсол кард, одамон усулу техноло-
гияҳои самарноктаринро барои истеҳсоли неъматҳо интихоб мекунад.
Ба саволи барои кӣ бояд истеҳсол кард, одамон муайян мекунад, ки
дар натиҷа чӣ қадар неъматҳо бояд дастрас гарданд.

Таърихи башарият барои ҷавоб ба ин саволҳо ба чунин усулҳо таъя
намудааст: анъанавӣ – тақсимот дар заминаи анъанаҳои дар ҷамъият
ҷойдошта; марказонидашуда – тақсимот дар асоси фаъолияти мақомo-
ти марказонидашуда ва бозорӣ – тақсимот дар асоси механизми бозорӣ
ба роҳ монда мешавад.

Дар аксари кишварҳои ҷаҳон имрӯз тақсимот дар заминаи механиз-
ми бозорӣ зиёдтар ба ҷашм мерасад. Аз як тараф, неъмат ба истеъмолку-
нандае дастрас мегардад, ки нархи баландтарро пешниҳод кунад, аз та-
рафи дигар, фурушанда ба нархе мефурушад, ки харидор ба ӯ пешниҳод
мекунад. Вобаста ба ин хариду фуруш дар асоси манфиати ҳам фурушан-

да ва ҳам харидор ба роҳ монда мешавад, вагарна харидор бе неъмат ва фурушанда бе пул мемонанд.

Ҳамин тавр, масъалаи маҳдудияти захираҳо ба ҳама гуна чамбият новобаста ба дараҷаи инкишофи он ва сатҳи некуаҳволии шаҳрвандони он, ҳам дар гузашта ва ҳам дар оянда хос аст, яъне талаботи доимоафзо-янда аз захираҳои дар чамбият дастрасбуда ҳама вақт зиёд мебошанд. Дар иртибот бо ин масъала маҳдудияти захираҳо ҳамчун масъалаи асосии иқтисодӣ боқӣ мемонад.

КАЛИДВОЖАҲО: *иқтисодиёт, илми иқтисодиёт, омилҳои истеҳсолот, неъматҳо, захираҳои иқтисодӣ, моликият.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Зарурати омӯзиши иқтисодиётро шарҳ диҳед.
2. Фарқи неъматҳои гайрииқтисодӣ аз неъматҳои иқтисодӣ.
3. Омилҳои истеҳсолотро шарҳ диҳед.
4. Шаклҳои талаботи одамон кадомҳоянд?
5. Сабаби нокифоягии захираҳои иқтисодиро шарҳ диҳед.
6. Интиҳоби захираҳо ва ҳалли масъалаҳои асосии иқтисодиёт чӣ гуна су-рат мегиранд?

МАВЗУИ 2. НАВЪҲОИ НИЗОМИ ИҚТИСОДИ

Мақсади дарс:

- қушиода додани мафҳуми «низомии иқтисодӣ» ва навъҳои он;
- фаҳмондани бартарияти рақобат дар тақсимоти захираҳои иқтисодӣ;
- шарҳи низомии маъмурию фармонфармой;
- омӯзиши ҷиҳатҳои мусбати низомии иқтисодиёти омехта;
- ташаккули қобилияти равиши эҷодии хонандагон ба омӯзиши маводди нав.

2.1. НИЗОМИ ИҚТИСОДИЁТИ АНЪАНАВӢ ВА БОЗОРИ

Башарият дар тули ҳазорсолаҳо тавассути таҷрибаҳо ва иштибоҳот роҳҳои самарноктарини ташкили фаъолияти хоҷагидориро ҷустуҷӯ карда истодааст. Дар ин муддат якчанд усули ташкили фаъолияти хоҷагидорӣ ба роҳ монда шудааст, ки онҳоро дар адабиёти иқтисодӣ ҳамчун низомҳои иқтисодӣ номабаранд. Тавофут дар он дида мешавад, ки масъалаҳои асосии иқтисодиёт (чӣ ва чӣ тавр бояд истеҳсол кард? барои кӣ истеҳсол кард?) чӣ гуна ҳалли худро ёфтаанд ва кадом навъи моликият дар ин кишварҳо бартарият доранд. Вобаста ба ин чор навъи низомии иқтисодӣ, яъне анъанавӣ, бозорӣ, маъмурию фармонфармой (амрӣ) ва омехтара аз ҳам чудо кардан мумкин аст.

Низомҳои иқтисодӣ шаклҳои ташкили фаъолияти хоҷагидорие мебошанд, ки аз рӯйи: 1) тарзи ташкили фаъолияти хоҷагидории одамон, корхонаҳо ва давлат; 2) шакли моликияти захираҳои иқтисодӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Аз ҳама қадимтарини онҳо низомии иқтисодиёти анъанавӣ ба ҳисоб меравад.

Низоми иқтисодиёти анъанавӣ тарзи ташкили фаъолияти хоҷагидориест, ки замин ва сармоя дар он моликияти умумӣ буда, захираҳои маҳдуд дар асоси урфу одатҳо ва анъанаҳои таърихӣ тақсим мегарданд.

Масъалаи моликият дар низоми иқтисодиёти анъанавӣ характери коллективӣ дошта, он ба қабила ва ё иттиҳоди одамон тааллуқ дошт. Бо мурури замон нишонаҳои низоми иқтисодиёти анъанавӣ башариётро ба пуррагӣ қонеъ нагардонид, чунки таҷрибаи ҳамон давра нишон додааст, ки омилҳои истеҳсолот агар дар ихтиёри шахсони алоҳида ва ё оила набошанд самаранок истифода бурда намешаванд, Имрӯз дар ягон кишвари ҷаҳон асоси ҳаёти ҷамъиятро моликияти умумӣ ташкил намедиҳад, лекин дар кишварҳои сустрараққикардаи қашшоқ ин навъи моликият то ҳол ба ҷашм мерасад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон додааст, ки бозорҳо ва корхонаҳо ҳалли масъалаи тақсимои самараноктарини маҳдудияти захираҳоро нисбат ба қарорҳо ва ё маслиҳатҳои пирони қабилаҳо, ки дар низоми иқтисодиёти анъанавӣ қабул карда мешуданд, ҳубтар ба роҳ мондаанд.

Аз ин лиҳоз, низоми иқтисодиёти анъанавӣ бо гузашти вақт зарурати худро дар аксар кишварҳои ҷаҳон гум карда, нишонаҳои онро имрӯз аҳёнан вохӯрдан мумкин аст.

Дар аксар кишварҳои ҷаҳон имрӯз низоми иқтисодиёти бозорӣ мавқеи хоссаро пайдо кардааст, ки асоси онро мавҷудияти моликияти хусусӣ, озодии иқтисодӣ ва рақобат ташкил медиҳад.

Ҳуқуқи моликияти хусусӣ барои одамон на танҳо ҳуқуқи доштани амвол, балки ҳуқуқи истифодаи захираҳои истеҳсолиро дода, ҳамчун натиҷаи он гирифтани даромадро ба соҳибмулкаш таъмин менамояд. Айнан имкони доштани захираҳои истеҳсолӣ, яъне сармоя ва дар ин асос ба даст овардани даромад сабабгори гирифтани номи дуҷум – капитализм барои ин низом гаштааст.

Низоми иқтисодиёти бозорӣ тарзи ташкили фаъолияти хоҷагидориест, ки дар он замин ва сармоя дар дасти шахсони ҷудогона буда, тақсимои захираҳои маҳдуд дар асоси қонунҳои бозор ба роҳ монда мешавад.

Моликияти хусусӣ моликиятест, ки шахрвандон ва ё ташкилотҳо онро қонунан соҳибӣ мекунанд, истифода мебаранд ва бо мақсади истеъмоли хусусӣ ва ё гирифтани даромад ихтиёрдорӣ мекунанд.

Моликияти хусусӣ ҳуқуқи имкони озодона истифода кардани захираҳои иқтисодиро ба соҳибмулкони медиҳад. Озодии иқтисодӣ ҳуқуқи ҳар як соҳибмулки захираҳои иқтисодӣ мебошад, ки дар натиҷа, онҳо метавонанд мустақилона аз рӯи диди худ моликияти худро истифода баранд ва даромадро аз истифодаи он ба даст оранд.

Бозори омилҳои истеҳсолот ва молҳо чунин фаъолияти муташаккилери нишон медиҳад, ки ба мубодилаи молҳо ва тақсимои захираҳои маҳдуди ҷамъият равона шуда, дараҷаи самаранокии ин ё он қарори

хочагидорӣ ва ҳаҷми даромадери, ки аз истифодаи моликият соҳибмулк ба даст гирифта метавонад, муайян карда, тақсимои алтернативии захираҳои маҳдудро байни соҳаҳо ба амал мебарорад.

Бартарияти низоми иқтисодиёти бозорӣ дар он аст, ки ҳар як истеҳсолкунанда доимо барои қонун намудани талаботи истеҳсолкунанда мому хизматрасониҳоро пешкаш намуда, дар натиҷа даромад ба даст меорад. Агар истеҳсолкунанда ин ққдомро пешгирӣ накунад, дар натиҷа, молҳои истеҳсолкардаи ӯ ба фурӯш намераванд ва даромад низ гирифта наметавонад. Харидор низ дар навбати худ ба молҳои пешниҳодшуда маблағери пардохт мекунад, ки бозор онро муайян мекунад.

Таҷриба нишон медиҳад, ки бозорҳои дар асоси рақобат амалкунанда тақсимои захираҳоро самаранок ба роҳ мемонанд. Имрӯз рақобат нақши муҳими дар ташкили фаъолияти хоҷагидорӣ ва иқтисодиёт иҷро мекунад. Одамон бо мақсади дарёфти музди баланди қор бо якдигар дар рақобат буда, бартарияти донишу малакаи худро пешкаш менамоянд. Қорхонаҳои молҳои якхела истеҳсолкунанда барои пули харидорон ҳама вақт рақобат карда, бартарияти моли худро асоснок мекунанд. Харидорон низ ба молҳои наву қамёфт рақобат нишон дода, қўиши ба даст овардани онро мекунанд.

Рақобат ҳарифии иқтисодӣ буда, барои ба даст овардани ҳуқуқи қисми зиёди захираҳои маҳдуд нигаронида шудааст.

Бояд қайд намуд, ки дар навбати худ низоми иқтисодиёти бозорӣ дорои қамбудихо низ мебошад. Масалан, ба миён омадани масъалаи тафриқа дар даромад ва бойигарӣ, ки яке сарватманд мешавад ва дигаре қамбизоатона ба сар мебарад. Ҳолати мазкурро дар шароити имрӯзаи ақсарияти кишварҳои қохон низ дидан мумкин аст.

2.2. НИЗОМИ ИҚТИСОДИЁТИ МАЪМУРИЮ ФАРМОНФАРМОЙ (АМРӢ) ВА ОМЕХТА

Баъзе аз нишонаҳои низоми иқтисодиёти амриро дар фаъолияти хоҷагидории давраҳои пеш дучор гардидан мумкин аст. Аммо пайдоиши ин низом аз Инқилоби Қабир (Октябр)-и соли 1917 оғоз меёбад, ки дар натиҷаи он давлати нав бо номи Иттиҳоди Қамоҳири Шуравии Сотсиалистӣ барпо гардида буд. Роҳбарони он давра ғояи мавҷудияти моликияти хусусиро инқор намуда, тарафдори он буданд, ки бойигарии қамъият моликияти умумихалқӣ буда, бояд бевосита аз тарафи давлат идора гардад. Шуруъ аз қамон давра низоми иқтисодиёти маъмурию фармонфармоии сотсиалистӣ ба фаъолият оғоз намуд.

Низоми иқтисодиёти маъмурию фармонфармой¹ тарзи ташкили фаъолияти хоҷагидорист, ки дар он сармоя ва қамин моликияти давлатӣ буда, тақсимои захираҳои маҳдуд бо фармоишоти мақомоти идораи марказӣ ва бо дарназардошти нақшаҳо ба роҳ монда мешавад.

¹ Фармон – фармоншӣ, нақшавӣ, марказонидашуда, амрӣ.

Дар ин намуди низоми иқтисодӣ моҳияти асосиро кӯшиши аз байн бурдани моликияти хусусӣ ва барҳам додани рақобат, ҳамчунин, ба таври максималӣ маҳдуд намудани таъсири гурӯҳҳои гуногуни иқтисодӣ ба раванди идоракунии давлатӣ ташкил медиҳад.

Бо мақсади дарки фаъолият дар ин низоми иқтисодиёт ба таърихи он назар менамоем, ки он замон фаъолияти хочагидорӣ корхонаҳои истеҳсоли чунин роҳандозӣ гардида, танзим карда мешуданд:

Чӣ бояд истеҳсол кард? – Мақомоти банақшагирии давлатӣ муайян мекард.

Чӣ тавр бояд истеҳсол кард? – Вазоратҳои соҳавӣ ҳам таъмини технологияи истеҳсолот ва ҳам пешбинии маблағҳо барои хариди таҷҳизот муайян мекарданд.

Барои кӣ бояд истеҳсол кард? – Кумитаи давлатии таъминот аз кӣ харидани захираҳо барои истеҳсолот муайян менамуд.

Бо кадом нарх бояд фурӯхт? – Кумитаи давлатии нархгузорӣ нархҳоеро муайян мекард, ки даҳсолаҳо тағйир намеёфтанд.

Ба коргарон чӣ қадар бояд музди кор дод? – Кумитаи давлатии меҳнат ва музди кор муайян мекард.

Даромадҳои корхонаҳо чӣ тавр бояд истифода бурд? – Вазорати молия муайян мекард.

Барои инкишофи истеҳсолот чӣ бояд сохта шавад? – Кумитаи давлатӣ оид ба сохтмон муайян мекард.

Чӣ қадар пул бояд гирифт ва бо кадом мақсад? – Бонкҳои соҳавии давлатӣ муайян мекарданд.

Чиро ба хориҷа бояд фурӯхт ва ё аз хориҷа харид? – Вазорати савдои хориҷӣ муайян мекард.

Бояд қайд намуд, ки гоյа банақшагири дар иқтисодиёт басо муҳим аст. Банақшагири дар корхонаю ширкатҳо васеъ истифода карда мешавад. Дар навбати худ банақшагирии фаъолияти истеҳсоли дар асоси фармоишоти соҳибмулк, ки масъулияти пурраи моддиро барои дурӯстии нишондиҳандаҳои банақшагири ва муваффақияти он бар дӯш дорад, ба роҳ монда мешавад.

Давлат дар сурате метавонад барои истифодаи захираҳои фармондиҳад, ки қонунгузори истифодаи онро барои соҳибмулкони хусусӣ манъ карда бошад. Агар тамоми захираҳои иқтисодӣ хислати истифодаи умумихалқӣ дошта, ихтиёрдори онро хизматчиҳои давлатию хизбӣ ба уҳда дошта бошанд, он гоҳ ин ҳолат ба раванди иқтисодӣ хатарнок аст. Вобастагии даромади одамон ва ширкатҳо аз самаранокии истифода ва пешниҳоди захираҳо аз байн меравад, ки дар натиҷа барои ҷамъият бе манфиат ҳисобида мешавад. Дар ин ҳолат дигар хусусиятҳои афзалиятноктар мегарданд: а) барои корхонаҳо дараҷаи иҷро ва барзиёдии иҷроӣ нақшаҳо оид ба истеҳсоли молҳо. Молҳои истеҳсолшуда талаботи ода-

монро қонеъ мекарданд ва ё не, ин муҳим набуд. Харидор бо хоҳиши худ ва ё маҷбурӣ ин молҳоро харидорӣ мекард, чунки дигар молҳои алтернативиро намасъфт; б) барои одамон – муносибати дуруст бо роҳбароне, ки молҳои камасъфт (мошинҳо, хонаҳо, мебелҳо ва ғ.)-ро тақсим мекарданд.

Оид ба низоми иқтисодиёти амрӣ ва ё бозорӣ қайд кардан бамаварид аст, ки дар асл шакли тозаии ин низомҳоро танҳо дар адабиёт ва ё асарҳои олимон дидан мумкин аст. Хоҷагидорӣ ҳақиқӣ баръақс, омехта шудани нишонаҳои ҳамаи низомҳоро доро мебошад.

Низоми иқтисодиёти муосир дар аксари кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон ҳислати омехтаи низоми иқтисодиётро дорад. Аксари масъалаҳои иқтисодии минтақавӣ ва умумимиллӣ дар ин низом аз тарафи давлат ҳалли худро меёбанд.

Мувофиқи қоида сабабҳои асосии иштироки давлат дар ҳаёти иқтисодӣ чунинанд: қисми талаботи ҷамъият, ки хусусияти неъматҳои ҷамъиятиро доранд (мавҷудияти кӯшунҳои ҳарбӣ, қабули қонунҳо, ташкили ҳаракат дар кӯчаҳо, мубориза бар зидди эпидемияҳо ва ғ.), аз тарафи бозор ба пуррагӣ қонеъ гардонидани онҳо ғайримумкин аст; метавонад оқибатҳои манфии механизми бозориро пешгирӣ наояд (тафрикаи қалон байни дороии шаҳрвандон, зарар расонидан ба муҳити зист ва ғ.).

Бинобар ин, дар замони муосир низоми иқтисодиёти омехта бартариат дорад.

***Низоми иқтисодиёти омехта** чунин тарзи ташкили фаъолияти хоҷагидорӣест, ки ба шаклҳои гуногуни моликият асос ёфта, тақсими захираҳои маҳдуд дар он ҳам тавассути бозор ва ҳам аз тарафи давлат ба роҳ монда мешавад.*

Дар низоми иқтисодиёти мазкур моликияти хусусӣ нисбат ба захираҳои бартариат дошта, ҳамзамон, дар баъзе кишварҳо (Фаронса, Олмон, Британияи Кабир ва ғ.) бахши давлат низ хеле назаррас мебошад. Дар низоми мазкур дар баробари бозор давлат низ ҳамчун танзимгари муносибатҳои иқтисодӣ ширкат мекунад. Дар ин низом масъалаҳои асосии иқтисодиёт аз тарафи бозор ҳаллу фаёл мегарданд ва ҳамзамон, тақсими қисми зиёди захираҳо бо истифода аз механизми бозор ба амал бароварда мешавад. Давлат дар ҳалли масоили асосии иқтисодӣ бо роҳи дар ихтиёри худ мутамарказонидани қисми захираҳои иқтисодӣ иштирок менаояд. Ин захираҳо ба хотири аз байн бурдан ноадолатиҳои бозорӣ ва ё ба ҳадди ақалл расондани онҳо равона мегардад.

Ҳаёти иқтисодии инсоният метавонад бо тарзҳои гуногун ба роҳ монда шавад, ки ин тафовут дар воситаҳои қабули қарорҳои хоҷагидорӣ ва шаклҳои моликият ба намудҳои асосии захираҳои метавонад зоҳир гардад.

Ҳамзамон, бояд донист, ки низоми иқтисодиёти имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон чӣ гуна аст? Ҷавоби он чунин аст: асосҳои низоми иқтисодиёти амрӣ дар кишвари мо аз байн рафта, механизми низоми бозорӣ бо фаро-

гирии унсурҳои низоми омехта пайваста амалӣ шуда истодааст; омилҳои истеҳсолот ҳоло ба пуррагӣ ба моликияти хусусӣ табдил наёфтаанд.

КАЛИДВОЖАҲО: *низоми иқтисодӣ, низоми иқтисодиёти анъанавӣ, низоми иқтисодиёти бозорӣ, низоми иқтисодиёти омехта, низоми маъмурию фармонфармой, моликияти хусусӣ, рақобат.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Навъҳои асосии низоми иқтисодро номбар кунед.*
2. *Хусусиятҳои хосси низоми иқтисодиёти анъанавӣ аз чӣ иборат аст?*
3. *Низоми иқтисодиёти бозорӣ ва нишондиҳандаҳои онро шарҳ диҳед.*
4. *Хусусиятҳои истифодаи захираҳоро дар низоми иқтисодиёти амрӣ номбар кунед.*
5. *Тарзи истифодаи моликият дар низоми иқтисодиёти амрӣ чӣ гуна аст?*
6. *Хусусиятҳои низоми иқтисодиёти омехтаро шарҳ диҳед.*

МАВЗУИ 3. БОЗОР ВА ХУСУСИЯТҶОИ ОН. УНСУРҶОИ АСОСИИ БОЗОР

Мақсади дарс

- *ишнос кардани хонандагон ба мафҳумҳои тақозо ва арза дар бозор;*
- *омӯзиши омилҳои таъсирикунанда ба тақозо ва арза;*
- *таъсири графיקии қатъаттаи тақозо ва арза ва шарҳи чандирии онҳо дар мисоли мушаххас;*
- *ишнос кардани хонандагон ба нархи бозорӣ ва чандирии тақозо ва арза аз рӯйи нарх;*
- *ба хонандагон фаҳмонидани раванди барқароршавии мувозинати бозорӣ ва нархи мувозинатӣ*
- *ташаққули малакаи хонандагон оид ба таҳлили вазъи бозор аз нуқтаи назари фурушанда ва харидор.*

3.1. МАФҶУМИ ТАҚОЗО ВА БУЗУРҶИИ ОН. ЧАНДИРӢ ВА ҚОНУНИ ТАҚОЗО

Мафҳумҳои асосии низоми иқтисоди бозорӣ тақозо ва арза мебошанд. Харидорон ба молҳо талабот доранд, фурушандагон молҳоро пешниҳод мекунанд. Таъсири мутақобилаи харидорон ва фурушандагон дар бозор ба вуқӯ меояд.

Хар як инсон ба ин ё он неъмат ниёз дорад. Агар ин неъматро истеҳсол карда натавонад, ё барояш харидани он беҳтар бошад, ба бозор меравад. Бешубҳа, ӯ бояд барои харид кардан маблағ дошта бошад, зеро дар бозор ягон чиз ройгон ба даст оварда намешавад. Дар ин маврид мо дар бозор на танҳо ба масъалаи истеъмол, балки ба тақозо низ дучор мешавем. Тақозо инъикоси эҳтиёҷоти одамон ба ин ё он мол, хизматрасонӣ мебошад.

Истилоҳи мазкур, дақиқтараш шакли пурраи он «пардохтпазирии тақозо» аз ҷониби иқтисодчии бузурги англис Томас Роберт Малтус (1766–1834) истифода гардидааст. Ӯ истилоҳи мазкурро дар доираи байни орзуҳои инсон барои соҳиб шудан ба ягон неъмат ва имконоти ҳақиқии ба даст овардани он мавриди истифода қарор додааст.

Иқтисодчии англис Адам Смит қайд карда буд: «Ҳатто инсони камбағал метавонад ба мафҳуми том тақозо ба орзуи калоне, ки ба аро-баи аспи шашгона баста шудааст, дошта бошад ва ҳатто метавонад орзу намояд, ки онро дошта бошад; лекин тақозои ӯ ҳеч гоҳ дар ҳақиқат, амалӣ шуда наметавонад, зеро моли мазкур ба бозор маҳз барои конё-гардонидани хоҳиши ҳамон инсон ворид намегардад». Т. Малтус ин мафҳумро то фаҳмиши ниҳой расонда, қайд намуд, ки А. Смит мафҳуми «тақозои ҳақиқӣ»-ро пардохтпазирии тоқозо номидааст. Хулосаи вай ба мо имкон медиҳад яке аз қоидаҳои муҳими ҳаёти иқтисодиро муайян намоем: «Барои раванди иқтисодиёт танҳо хоҳиши одамон аҳаммият дорад, ки бо маблағи пулӣ таъмин бошад ва он дар ҳақиқат, барои харид намудани як қатор молҳо кифояӣ бошад».

Тақозо дар ин маврид вазъи бозорро нишон дода, миқдори молу хизматҳоро ифода менамояд, ки истеъмолкунандагон эҳтиёҷдоранд ва метавонанд онро бо нархи қобили қабул дар вақти муайян харидорӣ намоянд.

Маҳз робитаи мазкурро расми 3.1. ифода намуда, нишон медиҳад, ки агар нарх дар бозор ҳар қадар паст бошад, ҳамон қадар харидор метавонад бештар харид намояд.

Бо иборати дигар, миқдори харид ё чи тавре ки иқтисодчиён мегӯянд, бузургии тақозо бевосита ба сатҳи нарх вобаста мебошад. Бинобар ин, тақозо на танҳо эҳтиёҷот, балки имконпазирии хариди мол, эҳтиёҷоти бо пул таъминбудаи истеъмолкунанда мебошад.

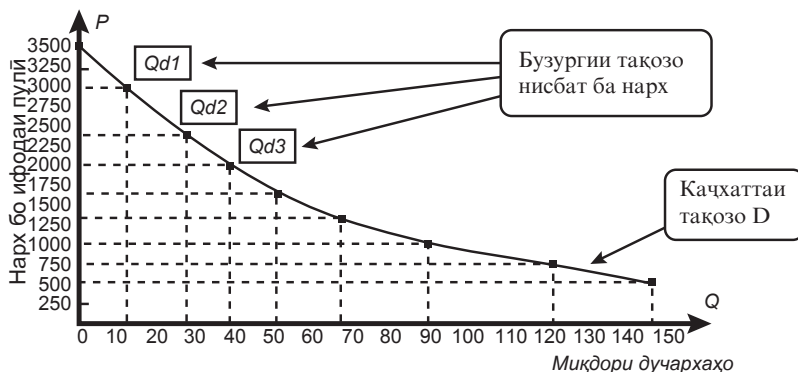
Расми 3.1. Бузургии робитаи байни харидкунӣ ва сатҳи нарх

Ба бузургии тақозо омилҳои гуногуни иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва технологӣ таъсир мерасонанд. Лекин сарфи назар аз ин омилҳо, барои харидор муҳим аст, ки оё даромади вай имкон медиҳад, ки ин мол бо чунин ҳаҷми даромад харида шавад. Пас, талабот ба моли мушаххас аз нархи он ва ҳаҷми даромади барои истеъмолчудокардаи харидор вобаста аст.

Миқдори молҳое, ки харидорон мехаранд, ҳамеша аз нархи онҳо вобаста аст. Аз ин ҷо тақозо муносибати мутақобилаи байни нарх ва миқдори моли харидоришаванда мебошад. Чи қадаре ки нарх баланд бошад, ҳамон қадар онро харидорон кам мехаранд ва баръакс, паст будани нарх хариди зиёди онро аз тарафи онҳо ҳавасманд месозад. Ин вобастагии байни сатҳи нарх ва миқдори моли харидшавандаро метавонем дар расми 3.2 мушоида намоем.

Гузориши рақамҳо дар график нишон медиҳад, ки дар нуқтаҳои муайяни он тирхатчаҳои нарх ва бузургии тақозо ҳамдигарро мебуранд. Дар сурати бо ҳам пайваस्त кардани ин нуқтаҳои буриш, қачхат-

тае пайдо мешавад, ки онро қачхаттаи тақозо меноманд ва бо ҳарфи D (ҳарфи аввали калимаи англисии «demand» – тақозо) ифода мекунанд. Қачхаттаи тақозо миқдори тақозоро дар бозори молҳо нишон дода, во-бастагии байни *нархи молҳо ва имконоти ҳаҷми хариди онро ҳангоми гуногун будани сатҳи нарх* ифода мекунанд.

Расми 3.2. Қачхаттаи тақозо (дар мисоли бозори дучарҳо)

Қачхаттаи тақозо имкон медиҳад, ки ба ду савол ҷавоб диҳем: *Бузургии тақозо ҳангоми гуногун будани сатҳи нарх чӣ қадар мешавад? Бузургии тақозо ҳангоми қисман тағйир ёфтани сатҳи нарх чӣ қадар тағйир меёбад?*

Ҳар як нуқта дар қачхаттаи бузургии тақозоро ба мол (имконпазирии миқдори харид) ҳангоми сатҳи муайяни нарх ифода мекунанд. Масалан, мутобиқати нуқтаи координата (120; 750) онро ифода мекунанд, ки ҳангоми сатҳи нарх ба 750 воҳиди пулӣ баробар будан, харидорон тайёр ҳастанд 120 воҳид дучарҳо харидорӣ намоянд.

Қачхаттаи тақозо имконпазирии ҳамаи бузургии тақозоро дар бозор дар ҳамин лаҳза тасвир менамояд. Бинобар ин, вақте ки мо вазъи умумии бозори молҳои муайяноро тасвир менамоем, истифодаи на танҳо истилоҳи «бузургии тақозо», балки истилоҳи «тақозо» ба мақсад мувофиқ мегардад.

Ба чунин савол ҷавоб гардонидани соҳиби мағоза: «Ҳангоми нархи мол ба 10 сомонӣ баробар будан дар як моҳ харидорон аз шумо чӣ қадар харид менамоянд?» – истилоот оид ба **БУЗУРГИИ ТАҚОЗО** мебошад.

Агар саволро ба тарзи дигар гузорем, яъне: «Ҳангоми гуногун будани сатҳи нарх ба ҳамин мол дар як моҳ харидорон аз шумо чӣ қадар харид менамоянд?» – ҷавоб ба ин савол хусусияти тақозои харидоронро дар бозори мазкур ифода менамояд.

Барои дуруст дарк намудани механизми алоқамандии нарх ва ҳаҷми молҳои фурухташуда маълумоти дар ҷадвали 3.3. овардашударо (ин тарзи қабулгардидаи тартиб додани ҷадвал шкалаи тақозо номида

мешавад) дида мебароем. Рақамҳои сутуни якум имконпазирии сатҳи нарх ба дучархаҳо нишон медиҳанд, сутуни дуюм шумораи дучархаҳоеро нишон медиҳад, ки харидорон тайёранд дар ин ё он сатҳи нарх онро харид намоянд.

Ҳангоми ба 3500 воҳиди пулӣ баробар гардидани нарх дар бозор вазъияте ба вучуд меояд, ки истеъмоли ба дучархаҳо вучуд дорад, лекин бузургии тақозо ба сифр баробар мебошад. Сабаби ин бисёр одӣ аст: бо ин нарх ягон нафар аз харидорон моли мазкурро харидорӣ кардан намехоҳад.

Бузургии тақозо аз сифр дар он маврид боло меравад, ки сатҳи нарх нисбатан паст гардад. Ҳангоми 3000 воҳиди пулӣ гардидани нарх, харидорон омода ҳастанд 12 воҳид дучархаҳо харид намоянд. Дар мисоли мо бузургии тақозо ҳангоми нархи дучарха ба 500 воҳиди пулӣ баробар гардидан аз ҳама бештар мегардад (150 воҳид).

Ҷадвали 3.3. Бузургии тақозо ба дучархаҳо ҳангоми гуногун будани сатҳи нарх

Нархи дучарха, воҳиди пулӣ	Шумораи имконпазирии харид, воҳид
3500	0
3000	12
2400	27
2000	38
1650	50
1300	66
1000	88
750	120
500	145

Аз ин ҷо дарк кардан мумкин аст, ки ҳангоми пастшавии нарх, мисол аз 2400 то 2000 воҳиди пулӣ ба ҳар як фоизи пастшавии сатҳи нарх афзоиши тақозо ба 2,04% рост меояд. Лекин ҳангоми пастшавии нарх аз 1000 то 750 воҳиди пулӣ таъмин намудани афзоиши шумораи харидорон баробари як фоиз паст шудани нарх ҳамагӣ ба 1,46% рост меояду ҳалос. Ба ибораи дигар гӯем, бузургии тақозо дар ин мисол ба тағйирёбии нарх таъсири гуногун дорад.

Вазъи тақозо ба молҳо дар бозор ба назардошти таъсири омилҳои гуногун метавонад ҳархела бошад. Ҳассосияти тақозо зери таъсири ин омилҳо микдоран ченшаванда аст ва онро бо коэффисиенти чандирӣ ҳисоб мекунам. Мафҳуми чандирии тақозо раванди мутобиқшавии бозорро ба тағйироти омилҳои (нархи мол, нархи молҳои дигар, даро-

мади истеъмолгарон ва ғайра) муайянкунандаи тақозо нишон медиҳад. Маъмултарин коэффитсиенти чандирии тақозо чандирии тақозо вобаста ба нарх мебошад.

Коэффитсиенти чандирии тақозо тағйирёбии фоизи як тағйирёбандаро дар натиҷаи 1% тағйир ёфтани тағйирёбандаи дигар нишон дода, бо истифода аз формулаи зерин ҳисоб карда мешавад.

$$e_p^d = \frac{\Delta Q}{Q} \cdot \frac{\Delta P}{P} = \frac{\Delta Q}{Q} \times \frac{P}{\Delta P}$$

Дар ин ҷо e_p^d – коэффитсиенти чандирии тақозо аз рӯи нарх, P – нархи ибтидоӣ, Q – тақозо ибтидоӣ, ΔQ – тағйирёбии тақозо, ΔP – тағйирёбии нарх.

Коэффитсиенти чандирии тақозо ба нарх, вобастагии ҳаҷми харид молро (Q) ба тағйироти нархи бозор (P) нишон медиҳад.

Ба дараҷаи чандирии тақозо дар баробари нарх боз як қатор омилҳои дигар, ба монанди мавҷудияти молҳои ҳамдигарро ивазкунанда (масалан, чой ва қаҳва), ҳаҷми даромади истеъмолкунанда, сифати мол, интизории истеъмолкунанда ва ғайра таъсир мерасонанд.

Одатан, дараҷаи баланди чандирии тақозо хоси молҳои ҳамдигарро ивазкунанда мебошад.

Ба чандирии тақозо имконоти дастрасии мол низ таъсири калон мерасонад. Маҳдудияти дастрасии мол боиси пастшавии чандирии тақозо ба он мегардад.

Ҳам дар расм ва ҳам дар мисол вобастагии байни нарх ва бузургии тақозо чунин омадааст, ки сатҳи нисбатан баланди нарх ба камшавии ҳаҷми харид овардааст.

Дар ин вобастагӣ мо робитаи сабабиву натиҷавии устувор ва такроршавандаро мушоҳида мекунем. Дар иртибот бо ин хулоса қардан мумкин, ки ин ҷо қонуни иқтисодие чой дорад, ки дар адабиёти илмӣ онро қонуни тақозо меноманд. Мазмуни ин қонун аз он иборат аст, ки агар нархи мол баланд шавад, дар сурати бе тағйир мондани шароитҳои дигари бозор, тақозо ба ин мол кам мешавад. Агар ба бозор воридоти мол зиёд гардад, пастшавии нархи он ва афзоиши тақозо ба миён меояд. Ба ифодаи дигар, бузургии тақозо ба сатҳи нарх дар мутаносибии чаппа қарор дорад.

Қонуни тақозо миқдори молҳои мебошад, ки харидорон имконоти дар бозор харидорӣ қарданро доранд ва он ба сатҳи нарх вобастагии баръакс дорад, яъне афзоиши нарх, одатан, ба камшавӣ ва пастшавии нарх ба афзоиши бузургии тақозо меорад.

Ба сабаби он ки вазъи бозор тағйирёбанда аст, тақозо низ бетағйир шуда наметавонад. Аз ин ҷо бояд мафҳумҳои тағйироти бузургии тақозо ва тағйири тақозо аз ҳамдигар фарқ карда шаванд.

Бузургии тақозо вақте тағйир меёбад, ки агар танҳо нархи мол тағйир ёбад. Ин ҳолатро мо дар ҳаракат «болои қачхаттаи тақозо» дар расми 3.2 мушоҳида мекунем ва онро ҳолатҳои Qd , Qd , Qd дар қачхатта нишон медиҳад. Тағйироти нарх аз нуқтаи 500 воҳиди пулӣ то ба 3500 воҳиди пулӣ дар ҳолати бетағйир будани омилҳои дигар нишон медиҳад, ки ҳаракат дар қачхаттаи тақозо ба тарафи поён ва рост ба вучуд омада, афзоиши хариди мол аз Qd_1 то ба Qd_3 ... ба амал меояд.

Тағйирёбии тақозо, зери таъсири омилҳои ғайринархӣ ба амал меояд. Омилҳои ғайринархӣ ба тақозо таъсиркунанда гуногунанд. Дар қатори онҳо тағйирёбии даромади харидорон, тағйирёбии миқдори харидорон дар бозор, тағйир ёфтани нархи молҳои ҳамдигарро ивазкунанда, интизории тағйирёбии нарх ва ё даромадҳо, тағйироти шумораи аҳоли, дигаргуншавии таъбу завқи истеъмолкунандагонро ҷудо кардан мумкин аст.

Бо тағйир ёфтани даромад, дар интиҳоби истеъмоли дигаргунӣ ба амал меояд. Афзоиши даромади аҳоли боиси зиёдшавии тақозо ба молҳо мегардад. Камшавии даромад ҳолати баръаксро ба вучуд меорад.

Тағйирёбии миқдори харидорон дар бозор низ боиси тағйирёбии тақозо мешавад. Аз сабаби он ки тақозои бозор ба ҳосили ҷамъи истеъмоли фардҳои алоҳида баробар аст, афзоиши миқдори онҳо боиси зиёдшавии тақозо мегардад.

Нархи молҳои ҳамдигарро ивазкунанда метавонанд боиси тағйирёбии тақозо гардад. Молҳои ҳамдигарро ивазкунанда молҳои мебошанд, ки талаботи якхеларо қонеъ месозанд ва истеҳсолкунандагон (фурӯшандагон)-и онҳо барои харидорон байни худ рақобат мекунанд. Афзоиши нархи яке аз онҳо боиси афзоиши тақозо ба навъи дигари он мегардад (мисол, афзоиши нархи рағани пахта боиси афзоиши талабот ба маргарин мегардад). Ҷамчунин, молҳои ҳамдигарро пурракунанда низ ба тақозо таъсир расонида метавонанд. Молҳои ҳамдигарро пуркунанда молҳои мебошанд, ки дар якҷоягӣ бо молҳои дигар истифода мешаванд (масалан, видеоманитофон ва фитта, автомобил ва бензин ва ғайра). Афзоиши нархи яке аз молҳои ҳамдигарро пуркунанда боиси камшавии тақозо ба моли дигар мегардад.

Интизории тағйироти даромад ва нархҳо яке аз омилҳои муҳими ба талабот таъсиркунанда ба ҳисоб меравад. Масалан, интизории афзоиши нархҳо боиси афзоиши тақозо мегардад.

Дигаргуншавии таъбу завқи харидорон низ сабаби тағйир ёфтани тақозо, бахусус, ба молҳои нав зиёд гардида, хариди молҳои аз мудрафтара маҳдуд мегардонад.

3.2. АРЗА ВА БУЗУРГИИ ОН. ЧАНДИРИИ АРЗА

Одамон имкони харид кардани молҳои ба худ зарурро дар бозор ба туфайли пешниҳод намудани мол аз тарафи истеҳсолкунандагон доранд. Лекин ҳаҷми пешниҳоди молҳо ба фурӯш ба чӣ вобаста мебошад?

Бузургии арза миқдори намуди муайяни мол аст, ки фурӯшандагон тайёранд (мехоҳанд ва метавонанд) дар давраи муайян аз рӯи нархи ҷойдошта онро дар бозор ба фурӯш гузоранд.

Фаъолияти фурӯшандагонро дар бозор омӯхта, дарк кардан душвор нест, ки миқдори молҳои барои фурӯш пешниҳодшуда (бузургии арза) бевоҳида ба сатҳи нарх дар бозор вобаста мебошад.

Одатан, ҳар қадаре ки бо нархи баланд неъматҳои иқтисодиро (талаботи молро истифода бурда) фурӯхтан мумкин бошад, ҳамон қадар миқдори фурӯшандагон ва истеҳсолкунандагони он омода ҳастанд, ки ба бозор зиёдтар мол пешниҳод намоянд. Ҳамин тавр, ҳар қадар фурӯшанда аз молҳои фурӯхтаи худ маблағи зиёд ба даст орад, метавонад ҳамон қадар бештар барои қонеъ гардонидани тақозои шахсии худ аз он сарф намуда, ҳаёти осударо соҳиб гардад.

Алоқамандии бузургии арзаҳои молҳоро бо сатҳи нарх расми 3.4 шарҳ медиҳад.

Чӣ хеле ки мебинем, ҳар қадаре ки нарх баланд бошад, ҳамон қадар фурӯшандагон кӯшиш менамоянд ба бозор бештар ба ивази пули харидорон мол пешниҳод намоянд. Бо ибораи дигар, ба ҳар як сатҳи нарх дар бозор молҳо бузургии арзаҳои худро доранд, ки аз тарафи фурӯшандагон (истеҳсолкунандагон) мувофиқа карда мешавад.

Бузургии арза, одатан, ба он самте, ки нарх тағйир меёбад, ҳаракат мекунад.

Ба монанди талабот фарқи байни истилоҳи «бузургии арза» ва «арза»-ро муайян намудан осон аст, агар ҳар яке аз онҳо ба саволи мушаххас ҷавоб диҳанд.

Ба чунин савол ҷавоб гардонидани соҳиби мағоза: «Ҳангоми нархи мол ба X воҳиди пулӣ баробар будан дар як моҳ истеҳсолкунандагон ба шумо чӣ қадар мол барои фурӯш пешниҳод карда метавонанд?» иттилоот оид ба **бузургии арза** мегардад.

Агар саволро ба тарзи дигар гузорем, яъне: «Ҳангоми гуногун будани сатҳи нарх ба ҳамин мол дар як моҳ истеҳсолкунандагон ба шумо чӣ

Расми 3.4. Алоқамандии бузургии пешниҳоди молҳо ва сатҳи нарх

кадар мол пешниҳод карда метавонанд?» – ҷавоби ин савол ба хусусияти арза дар бозори мазкур вобаста мебошад.

Бояд дар назар дошт, ки ҳаҷми арзai ҳар як истеҳсолкунанда вобаста ба дараҷаи нарх тағйир меёбад. Агар нарх паст бошад, фурӯшандаҳо миқдори ками молро пешниҳод мекунанд. Афзоиши нарх фурӯшандагонро барои арзai бештари мол ҳавасманд мегардонад.

Дар байни нарх ва миқдори моли ба фурӯш пешниҳодшаванда таносуби муайян ба вучуд меояд, ки онро ба истифода аз системаи координат дар график метавонем инъикос намоем (расми 3.5).

Гузориши рақамҳо дар ҳаҷми координат нишон медиҳад, ки дар нуқтаи муайяни майдони расми 3.5 тирҳатчаҳои нарх ва бузургии арза ҳамдигарро мебуранд. Дар сурати бо ҳам пайваст кардани ин нуқтаҳои буриш, қачхатгае пайдо мешавад, ки онро қачхатгаи таклифот меноманд ва бо ҳарфи S (ҳарфи аввали калимаи англисии «Supply» – арза) ифода мекунанд. Қачхатгаи таклифот муносибати байни нарх ва миқдори молро, ки истеҳсолкунандагон омода ҳастанд онро истеҳсол карда ба фурӯш бароранд, нишон медиҳад. Майли қачхатгаи арза хилофи қачхатгаи тақозо мебошад ва ба самти рост ба боло ҳаракат карда, вобастагии муайяни байни сатҳи нарх ва бузургии арзaro нишон медиҳад.

Азбаски бузургии арза вобаста ба тағйирёбии сатҳи нарх тағйир меёбад, пас, мо оид ба чандирии арза аз рӯйи нарх сухан ронда метавонем.

***Чандирии арза аз рӯйи нарх** миқёси тағйирёбии бузургии арза (дар %) ҳангоми тағйир ёфтани нарх ба як фоиз аст.*

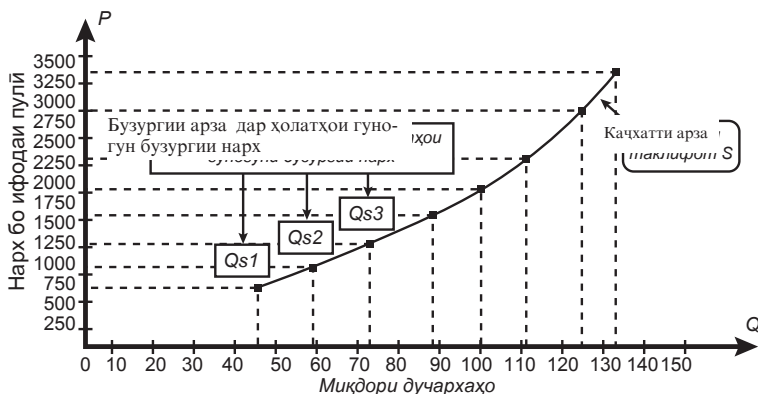
Сатҳи чунин чандирӣ ба таври тақсим намудани фарқи (дар %) бузургии пешниҳод то ва баъд аз тағйир ёфтани нарх ба бузургии тағйирёбии нархҳо (дар %) муайян карда мешавад. Сатҳи чандирии арза ҳамчунин, аз рӯйи молҳо фарқ карда мешавад ва бинобар ин, нисбат ба бузургии нарх баробартағйирёбӣ нобаробар афзоиш ёфтани пешниҳоди молҳои гуногунро ба вучуд оварда метавонад.

Чандирии арза зери таъсири пешрафти илму техника ва тағйироти таркиби сифатӣ ва миқдории захираҳои истифодашаванда дигаргун мешавад. Зиёдшавии маҳдудияти захираҳо, ки дар истеҳсоли ин ва ё он мол истифода мешаванд, боиси пастшавии коэффитсенти чандирии арза мегардад.

***Ҳар як нуқта дар ин қачхатта** бузургии арзai мол (имконпазирии ҳаҷми истеҳсолот)-ро ҳангоми сатҳи муайяни нархи он ифода мекунанд. Масалан, нуқтаи координата (70, 1300) ҳангоми нарх 1300 воҳиди пулӣ будан онро ифода мекунанд, ки истеҳсолкунандагон метавонанд 70 воҳид дучархоро ба фурӯш пешниҳод намоянд.*

Ҳамин тавр, қачхатгаи арза (ниг. ҷадвали 3.6) имконоти ба чунин саволҳо ҷавоб доданро медиҳад: *Бузургии таклифот ҳангоми гуногун*

будани сатҳи нарх чӣ қадар мешавад? Бузургии арза ҳангоми қисман тағйир ёфтани сатҳи нарх чӣ қадар тағйир меёбад?

Расми 3.5. Қаҷхаттаи арза (дар мисоли бозори дучархаҳо)

Ҷадвали 3.6. Бузургии арза дучархаҳо ҳангоми гуногун будани сатҳи нарх

Нархи дучарха, воҳидҳои пулӣ	Имконпазирии ҳаҷми истеҳсол, шумора
3500	130
3000	122
2400	108
2000	97
1650	85
1300	70
1000	56
750	42

Бинобар ин, дилхоҳ истеҳсолкунанда (фурӯшанда) ба қор шуръ на-муда, аз пайи ҷустуҷӯи ҷавоб ба чунин саволҳо мегардад: Оё даромад аз фурӯш он хароҷотеро, ки ба истеҳсоли ҳамин мол алоқаманд меша-ванд (ташкили фурӯш), пӯшонда метавонад? Оё истеҳсол (фурӯши)-и ҳамин мол шахсан ба ӯ даромад меорад ва агар ҳа, пас, чӣ қадар?

Чун қоида афзоиши нарх зиёдшавии миқдори молҳои ба фурӯш пешниҳодшавандаро ба вуҷуд меорад ва пастшавии нарх баръакс.

Дар ин вобастагӣ робитаи сабабу натиҷаи устувор ва тақрорша-ванда мушоҳида мешавад, ки онро ҳамчун қонуни арза намоён месо-зад. Мазмуни қонуни арза аз он иборат аст, ки бо болоравии нарх, дар сурати бетағйир мондани шароити дигар арзаҳои мол зиёд мешавад. Дар сурати пастшавии нарх арза маҳдуд мегардад. Пас, бузургии арза ба сатҳи нарх мутаносиби роста мебошад.

Қонуни арза миқдори молҳоест, ки фурӯшандагон ба бозор пешниҳод карда метавонанд ва дар вобастагии бевосита ба сатҳи нархи ин молҳо қарор дорад, яъне баландшавии нарх, одатан, ба афзоиши бузургии арза ва пастишавии он ба камшавӣ меорад.

Дар таҳлили арза ба монанди тақозо, мафҳумҳои тағйироти бузургии тақозо ва тағйири тақозо аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Тағйироти бузургии арза чунин ҳолати арза мебошад, ки зери таъсири тағйирёбии нарх ба амал меояд. Ин ҳолатро дар расми 3.5 метавонем дар ҳаракати болои қачхаттаи арза мушоҳида намоем. Тағйироти нарх аз 750 воҳиди пулӣ то ба 3500 воҳиди пулӣ боиси афзоиши бузургии арза аз QS_1 то QS_2 , ... мегардад. Ин ҳаракат дар сурати тағйирёбии нарх ва бетағйирии омилҳои дигар ба амал меояд.

Тағйир ёфтани арза, инчунин, зери таъсири омилҳои ғайринархӣ ба амал омада метавонад, яъне дар зери таъсири онҳо арза метавонад зиёд ва ё маҳдуд шавад.

Омилҳои ғайринархӣ, ки ба арза таъсир расонида, боиси зиёд ва ё кам шудани он мегарданд, инҳоянд:

1. Нархи захираҳои иқтисодӣ. Афзоиши нархи захираҳо боиси зиёдшавии хароҷоти истехсолӣ гардида, арзaro маҳдуд месозанд ва баръакс.

2. Сатҳи истифодаи қомебиҳои илмию техникаӣ. Истифодаи васеи онҳо имкон медиҳад, ки хароҷоти истехсолот кам шуда, арзаи молҳо зиёд шавад. Маҳдуд будани истифодаи ин қомебиҳо арзaro маҳдуд месозад.

3. Нархи молҳои ҳамдигарро ивазкунанда. Истехсоли аз ҳад зиёди як мол дар ҳолати маҳдудияти захираҳо боиси кам истехсол шудани молҳои алтернативӣ мегардад.

4. Миқдори фурӯшандагон. Зиёд шудани онҳо боиси афзоиши арза мегардад.

5. Самаранокии интизории фурӯшандаҳо. Афзоиши истехсолот на ҳамеша боиси зиёдшавии арза мегардад. Агар интизор равад, ки дар оянда нархҳо баланд мешаванд, дар ин ҳолат арза ба хогири дар оянда бо нархи баланд фурӯштани молҳо маҳдуд мегардад.

Ҳарчанд омилҳои номбурда боиси тағйироти арза мегарданд, лекин таъсири нарх ба бузургии арза бештар дар ҳаёт ба назар мерасад. Бо мақсади муайян кардани таъсири тағйироти нарх ба арза нишондиҳандаи чандирӣ истифода мешавад.

Дарк намудан душвор нест, ки мантиқи рафтори харидорон ва истехсолкунандагон дар бозор ба ҳам муқобил мебошад: ҳангоми афзоиши нарх истехсолкунандагон ва фурӯшандагон тайёр ҳастанд ҳар чӣ бештар миқдори молҳоро ба бозор пешниҳод намоянд, вақте ки харидорон ба афзоиши нарх бо кам намудани бузургии талабот ҷавоб мегардонанд.

Дар натиҷаи муҳолифати аксуламалии бузургии тақозо ва арза манфиатҳои муқобил ба вучуд меоянд (дар бозори харидорон ва фурӯшандагон). Харидорон қўшиш менамоянд, ки ба маблағи маҳдуди пули доштаи худ ҳар чӣ бештар мол харидорӣ намоянд, фурӯшандагон баръакс, меҳоянд ба миқдори маҳдуди молҳои худ ҳар чӣ бештар маблағи пули зиёд ба даст оранд.

Чӣ гуна бозор ин манфиатҳои ба ҳам муқобили фурӯшандагон ва харидоронро мувофиқ мегардонад, дар дарси дигар муайян менамоем.

3.3. ТАШАККУЛИ НАРҲИ БОЗОРӢ, ИЗОФА ВА КАМЧИНӢ

Барои ба таври осон фаҳмидани механизми нархгузори бозорӣ фавран аз мисоли мушаххас оғоз менамоем, ки аллақай хангоми омӯхтани бозори дучархаҳо маълумот истифода гардидаанд.

Дар ибтидо дар як ҷадвал ҳамаи иттилоотро оид ба бузургии тақозо ва арза дар ин бозор мавҷудбуда хангоми гуногун будани сатҳи нарх якҷоя менамоем.

Мо мебинем, ки хангоми сатҳи нарх ба 3500 воҳиди пулӣ баробар будан истеҳсолкунандагон метавонанд ба бозор 130 дучарха пешниҳод намоянд, харидорон дар навбати худ, тамоман харид намеkunанд (0).

Ин чунин маъно дорад, ки дар ин сатҳи нарх, дар бозор ҳолати изофагии арза ё ин ки гункунии барзиёд ба вучуд омада метавонад (ин ҳолат бо ҳарфи *И* – изофагӣ ишора карда мешавад).

Ҷадвали 3.7

Нарх (воҳиди пулӣ)	Бузургии тақозо (дона)	Бузургии арза (дона)	Барзиёдии тақозо нисбат ба талабот (дона)	Намуди вазъи бозор (И – изофагӣ, К – камчинӣ, М – мувозинат)
3500	0	130	130	И
3000	12	122	110	И
2400	27	108	81	И
2000	38	97	59	И
1650	50	85	35	И
1300	66	70	4	И
1150	60	60	0	М
1000	88	56	-32	К
750	120	42	-78	К

Ин ҳолат то он вақте нигоҳ дошта мешавад, ки сатҳи нарх дар ҳудуди якҷанд бузургӣ дар доираи 1000 –1300 воҳиди пулӣ ба як адад дучарха паст нагардад.

Дар ҳақиқат, маълумоти овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки хангоми нарх ба 1000 воҳиди пулӣ баробар будан мо дар бозор бевосита ҳолати ба ҳам муқобилро мебинем: бузургии талабот нисбат ба бузургии арза зиёд мегардад. Дар натиҷа, норасоӣ, камчинии молҳо ба вучуд меояд (ин бо ҳарфи *K* – камчинӣ ишора шудааст).

Изофағӣ (гункунӣ) ҳолатест ки хангоми сатҳи нархи ҷойдошта *фурӯшандагон* ба *фурӯш* ҳаҷми бештари молро нисбат ба *харидороне*, ки бо ин нарх харид карда метавонанд, пешниҳод мекунанд.

Камчинӣ ҳолатест, ки хангоми сатҳи нархи мавҷудбуда *харидорон* метавонанд ҳаҷми бештари молро нисбат ба *фурӯшандагоне*, ки бо чунин нарх онро ба *фурӯш* пешниҳод менамоянд, *харид* намоянд.

Лекин оё дар бозор на изофағӣ ва на камчинии мол ҷой дошта метавонад?

Ба нуқтаи мувофиқатии сатҳи нарх ба 1000 ва 1300 воҳиди пулӣ нигоҳ кунед (онҳо ҳатто махсус бо ҳарфи дигар чудо карда шудаанд). Дар доираи нархи 1000 – 1300 воҳиди пулӣ дар бозор ба як воҳид дучарха баробар будан тағйироти чиддӣ ба вучуд меояд: яъне изофагии молҳо ба камчинӣ табдил меёбад.

Пас, дар ин доира нархе вучуд дорад, ки дар бозор на изофағӣ ва на камчинии мол ба назар мерасад: чӣ қадаре ки мол ба *фурӯш* пешниҳод карда шавад, ҳамон қадар *харид* мегардад.

Иқтисодчиён чунин ҳолатро мувозинати бозорӣ меноманд, яъне талабот ва арза дар ин маврид гӯё якдигарро баробар менамоянд. Мувофиқан, нархе, ки чунин мувозинатро ба вучуд меорад, нархи мувозинатӣ ва ҳаҷми молҳои, ки бо ин нархҳо *фурӯхтан* мешаванд, мувозинати ҳаҷми *фурӯш* (ин бо ҳарфи *M* ишора шудааст) номида мешавад.

3.4. МЕХАНИЗМИ БА АМАЛБАРОРИИ НАРХИ МУВОЗИНАТӢ ДАР БОЗОР

Нархи мувозинатӣ нархест, ки имконоти *фурӯхтани* молҳои *медихад* ва *истеҳсолкунандагон* (*фурӯшандагон*) *барои* *фурӯхтани* он бо чунин нарх *розӣ* мебошанд.

Дар график чӣ гуна фаъолият кардани механизми бозориро дида мебароем.

Ҳолати мувозинати бозорро дар график омӯхтан мумкин аст, агар дар он қачхатгаи арза ва пешниҳодро баробар тасвир намоем. Чӣ хеле ки мо мебинем, дар расми 3.8, дар яке аз нуқтаҳо онҳо якдигарро буридаанд. Аз нуқтаи буриши қачхатгаи тақозо ва арза поён рафта, дар перпендикулярҳои хатти ордианатӣ «Нарх» ва дар абтсисса «Шумо-

раи дучархаҳо» нишон дода шудаанд ва дарк менамоем, ки ин нуктаҳо (ҳангоми қисман доирашакл будан) дар координатҳои 68 ва 1250 ҷойдоранд. Ба ибори дигар, график нишон медиҳад, ки танҳо ҳангоми нарх баробари 1250 воҳиди пулӣ будан, дар бозор ҳолати махсус ба вучуд меояд: яъне миқдори молҳое, ки истеҳсолкунандагон тайёр ҳастанд, онҳо ба бозор (68 воҳид дучарха) пешниҳод намоянд, ба миқдори молҳое, ки харидорон метавонанд харид намоянд, баробар мегардад.

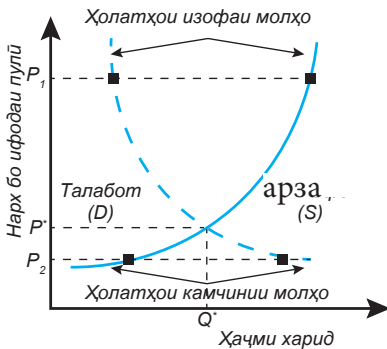
Нуктаи буриши қачхаттаи талабот D ва арза S ҳолати мувозинати бозори ифода мекунад.

Дар ин расм маълум аст, ки ҳамаи се ҳолате, ки дар бозор имконпазир аст: мувозинати бозор ҳангоми нарх P^* ва ҳаҷми харид Q^* ; изофагии молҳо (ғункунӣ) ҳангоми нархи бозорӣ аз нархи мувозинатӣ баланд, яъне P_1 будан; камчинӣ (норасоӣ)-и молҳо ҳангоми нархи бозорӣ аз нархи мувозинатӣ, яъне P_2 будан ба вучуд меоянд.

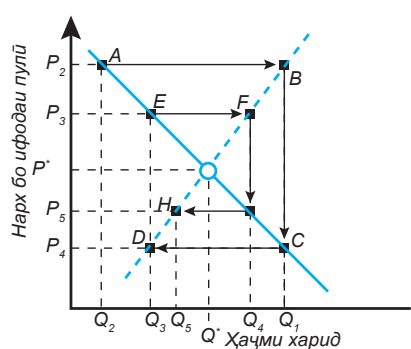
Дар расми 3.9 раванди муваффақшавӣ ба мувозинати бозорӣ нишон дода шудааст. Дар ин ҷо аввал фурӯшандагон ба миқдори Q_1 молҳоро бо нархи P_1 ба фурӯш пешниҳод намуданд (нуктаи B), лекин бо ин нарх харидорон ҳаҷми камтари ин молҳоро харидорӣ карда метавонистанду халос. Он ба Q_2 баробар аст (нуктаи A). Дар бозор ҳолати изофагии молҳо (ғункунӣ) дар ҳаҷми $(Q_1 - Q_2)$ пайдо мешавад. Барои фурӯштани ҳамаи молҳои истеҳсолшуда фурӯшандагон маҷбур ҳастанд, ки нархро то сатҳи P_2 (нукта C) паст намоянд. Маҳз ҳамин нархро онҳо дар оянда барои фаҳмидан ҳангоми муайян кардани ҳаҷми пешниҳоди миқдори нави молҳо ба бозор қабул намуданд.

Ҳангоми паст будани сатҳи нарх онҳо ҳаҷми молро баробари Q_3 миқдор пешниҳод карда метавонанду халос (нуктаи D), лекин аллақай харидорон имкони бештар (Q_1) харид кардани молҳоро доранд. Пас, дар бозор ҳолати камчинии молҳо дар ҳаҷми $(Q_3 - Q_1)$ пайдо мешавад. Маълум аст, ки мол камчин гашт, фурӯшандагон нархро баланд мебардоранд, то он вақте ки харидорон ба сатҳи харид намудани ҳамаи ҳаҷми молҳо Q_3 муваффақ нашаванд. Дар натиҷа, нарх дар бозор то сатҳи P_3 (нуктаи E) баланд мегардад. Лекин бо чунин сатҳи нарх барои фурӯшандагон минбаъд ба бозор пешниҳод намудани ҳаҷми бештари мол (Q_4) (нуктаи F) фойданок мегардад. Боз ҳолати мазкур изофагии молҳоро ба вучуд меорад. Фурӯшандагон маҷбур мешаванд, ки сатҳи нархро то сатҳи P_4 паст карда, минбаъд онҳо ба бозор Q_5 миқдори молҳоро пешниҳод намоянд.

Ҳар вақт раванди мувофиқгардони бозории манфиатҳои фурӯшандагон ва харидорон боиси ташаккулёбии ҳаҷми фурӯш ва нарх гардид, онҳо ба ҳолати мувозинатӣ ҳар чӣ бештар наздик мешаванд. Дар графикаи 3.9 ба он нуктаи буриши қачхаттаи тақозо ва арза дар координатаҳо (Q^*, P^*) мувофиқат мекунад.

Расми 3.9. Сабабҳои ба вучуд омадани камчинӣ ё ин ки изофаи молҳо

Расми 3.10. Ҳолати муваффақшавии бозор ба мувозинат («тор-танакшиакли мувофиқати бозор»)

Мутаассифона, ин нуктаро танҳо дар китоби дарсӣ пайдо кардан осон мебошад. Дар ҳаёт бузургҳои мувозинати бозориро бо усулҳои санҷиш ва иштибоҳ ёфтан зарур мешавад. Лекин агар раванди ташаккули нархи бозорӣ бе ягон монеа гузарад, он гоҳ ҳолати мувозинати бозор ба вучуд меояд. Тағйирёбӣ аз рӯйи «доми мувофиқшавии бозорӣ» (он дар графикаи 3.10 пайвастуни нуктаҳои A, B, C, D, E, F, G, H-ро ифода мекунад), яъне, бозор ба фурушандагон ва харидорон барои муайян кардани он нархе, ки тамоми ҳаҷми моли ба фуруш пешниҳодшуда харидорӣ карда мешавад, кумак мерасонад. Бояд қайд намуд, ки ин механизм ҳам дар ҳолати изофагӣ (ин вариантро дар боло дида баромадем) ва ҳам дар ҳолати камчинӣ баробар фаъолият мекунад.

Оё ташаккули мувозинати бозорро идора кардан мумкин аст? Албатта. Барои ин дар таҷрибаи соҳибкорӣ як қатор воситаҳои гуногун вучуд доранд, ки яке аз онҳо тарғиб (реклама) мебошад.

Реклама яке аз усулҳои кухнатарини ҳавасмандкунии фуруш ба ҳисоб меравад. Муҳлати дуру дароз реклама ҳамчун усули монополикунонии фаҳмиши харидорон ҳукмронӣ намуд. Дар вақтҳои охир нуктаи назари дурандешона бартарӣ пайдо кард, ки реклама дар худ танҳо шакли иттилоотдиҳиро ифода намуда, натиҷаи он ба хусусияти иттилооти интиқолшаванда вобаста мебошад. Бо вучуди ин, воқеан, нисбат ба таъсири рекламаҳо ба рафтори бозорӣ харидорон бо нафаре баҳс кардан кори басо душвор аст.

Мутобиқкунии механизми бозорӣ манфиатҳои фурушанда ва харидорро таҳлил намуда, Адам Смит дар китоби машҳури худ «Тадқиқот оид ба табиат ва сабабҳои бойигарии халқ», ки соли 1776 аз ҷоп баромадааст, чунин навишта буд: «Ҳар як инсон танҳо оид ба манфиати худ андеша мекунад, лекин дастӣ ноаёне ӯро ба самти дигар кашида, ба натиҷае меорад, ки вай дар бораи он худаш тамоман андеша накарда буд».

Он чизе, ки ба «дасти ноаён» тааллуқ дорад, имконият медиҳад, ки низоми иқтисоди бозорӣ фаъолияти миллионҳо одамонро ба ҳамдигар мувофиқ гардонад. Истилоҳоти зеринро дар замони Адам Смит иқтисодчиён механизми нарх номиданд, ки дар иқтисоди бозорӣ нақши марказиро мебозад. Маҳз нарх барои ҳамаи фурушандагон ва харидорон сарчашмаи асосии иттилоот оид ба вазъи қору фаъолият дар бозор гашта, таносуби пешниҳоди молҳо ва талаботро ба онҳо муайян мекунад.

Механизми нарх ташаккул ва тағйирдиҳии нархи бозор аст, ки дар зерӣ таъсири зиддияти манфиатҳои харидорон ва фурушандагон ташаккул ёфта, барои қабули қарори мувофиқ мусоидат мекунад.

Иттилоот маънои сетаарафа дорад:

- агар нарх баланд шавад, пас, маълум аст, ки ба бозор мол кам ворид шудааст, нисбат ба он ки харидорон бо ин сатҳи нарх тайёр ҳастанд харидорӣ намоянд;
- агар нарх паст шавад, пас, маълум аст, ки ба бозор мол бисёртар ворид шудааст, нисбат ба он ки харидорон бо ин сатҳи нарх тайёр ҳастанд харидорӣ намоянд;
- агар нарх қариб бетағйир монад, пас маълум аст, ки ба бозор ҳамон қадаре мол ворид шудааст, ки харидорон тайёр ҳастанд бо ин сатҳи нарх ҳамон миқдор молҳоро харидорӣ намоянд.

Азбаски аз сатҳи нарх ҳам бузургии даромади фурушандагон (яъне даромади шахсии онҳо дар шакли фоида) ва ҳам хароҷоти харидорон вобастагии бевосита дорад, он гоҳ нархҳо ба «чароғак»-и ба худ хос барои ҳамаи иштирокчиёни бозор табдил меёбанд.

Ба истехсолкунандагон ва фурушандагон онҳо огоҳӣ медиҳанд, ки оё истехсол ва фуруштани ин ё он намуди мол зарурат дорад ва то чӣ андоза сатҳи нархи мавҷудбуда фоидаовар мебошад. Ба харидорон онҳо барои қабули қарори дуруст иттилоъ медиҳанд: яъне оё онҳо имкони харидорӣ қардани молро доранд. Бинобар ин, бозоре, ки низоми нарх дар он озод ташаккул меёбад, аз рӯйи натиҷаи савдо байни фурушанда ва харидор доимо ҳамаи иштирокчиёни бозорро мачбур мекунад, ки тавре фаъолият намоянд ки ҳолати мувозинат ба вучуд ояд.

Бозор дар ҳолати мувозинат имконпазирии созиши бехтарин байни манфиатҳои фурушандагон ва харидорон аст.

КАЛИДВОЖАҲО: *бозор, тақозо, арза, нарх, қачхаттаи тақозо, қачхаттаи арза, чандирӣ, нархи бозорӣ, нархи мувозинатӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мафҳуми тақозоро шарҳ диҳед.
2. Чандирӣ чист?
3. Мафҳуми арзари шарҳ диҳед.
4. Чандирӣ арзари аз рӯйи нарх шарҳ диҳед.
5. Мафҳуми изофа ва камчиниро чӣ тавр мефаҳмед?
6. Механизми ба амалбарории нархи мувозинатӣ чӣ гуна аст?

МАВЗУИ 4. ГУРҶҲАНДИИ БОЗОР ВОБАСТА БА ШАКЛҲОИ РАҚОБАТ.

ТАЪСИРИ ИНҲИСОР БА ВАЪБИ БОЗОР

Мақсади дарс

- ташиққул додани тасаввуроти хонандагон дар бораи рақобат;
- баррасӣ кардани бозорҳо дар иртибот ба рақобат;
- фаҳмонидани шаклҳои рақобати бозорӣ ва хусусиятҳои хоסי онҳо;
- омӯзонидани шаклҳои асосии сохтори бозорӣ ва таснифоти онҳо;
- инкишоф додани қобилияти тафаккури иқтисодии хонандагон.

4.1. МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ РАҚОБАТ

Рақобат яке аз унсурҳои муҳимми механизми бозор ба ҳисоб меравад. Муносибатҳои бозорӣ дар ҷомеа муҳитеро ба вучуд меоранд, ки дар он субъектҳои гуногуни иқтисодӣ кӯшиш мекунанд манфиатҳои иқтисодии худро амалӣ намоянд. Дар ин раванд ногузир бархӯрди манфиатҳои иштирокчиёни бозор ба амал меояд. Воқеан, рақобат мубориза, муқовимати манфиатҳо мебошад. Ба монанди дигар намуди мубориза, рақобат имконоти амалҳои рақибонро, ки ҳадафи онҳо роҳ надодан ба мақсадҳои гузошташудаи шумо мебошад, истисно намекунад.

Рақобат байни субъектҳои бозор барои таъмини шароитҳои беҳтарини истеҳсолот ва тичорат, хариду фурӯши молҳо, ба тарафи худ ҷалб намудани харидорон, нисбат ба дигарон зиёдтар гирифтани ғоида мебошад.

Рақобати иқтисодиро дар бозор чунин шароитҳои объективӣ ба вучуд меоваранд: мустақилии комили ҳар як истеҳсолкунанда дар асоси моликияти хусусӣ ба воситаҳои истеҳсолот, вобастагии манфиатҳо аз вазъи бозор, дар мубориза барои харидорон нисбат ба дигар истеҳсолкунандагон афзалият доштан. Муборизаи рақобатӣ унсурҳои муҳимтарини механизми танзимкунандаи бозор мебошад. Дар натиҷаи вучуд доштани рақобат нархи умумӣ (бозорӣ) ба вучуд меояд.

Дар низоми бозорӣ рақобат истеҳсолкунанда ва фурӯшандаро маҷбур месозад, ки талаботро таъмин намоянд. Зиёд шудани талаботи истеъмолкунандагон ба мол нархи онро дар бозор нисбат ба арзишаш хеле баланд мебардорад. Ғоидаи дар натиҷаи он гирифташуда моҳиятан паём ба истеҳсолкунанда мебошад, ки барои ҷамъият миқдори зиёди чунин маҳсулот зарур аст. Танҳо рақобат метавонад, ки дар як вақт истеҳсолотро васеъ намояд ва нархи молро паст. Рақобат соҳибкорро маҷбур мекунад, ки технологияи самаранок истеҳсолотро ҷорӣ намояд ва дар баробари ин шароитҳои ба пешрафти техникии мусоиди пешрафти техниро муҳайё созад.

Дар адабиёти иқтисодие, ки ба масъалаи рақобатпазирӣ бахшида шудааст, се нуқтаи назар оид ба муайянсозии рақобат мавҷуд аст.

Якум, рақобатро ҳамчун мусобиқа дар бозор муайян менамоянд. Дуюм, рақобатро ҳамчун унсури механизми бозорӣ, ки имконоти баробар намудани талабот ва арзари меҳнат, дида мебароянд. Сеюм, рақобатро ҳамчун меъёри муайянкунандаи навъи бозори соҳавӣ муайян мекунад ва он дар назарияи морфологии бозор асос меёбад.

Нуктаи назари мазкур оид ба масъала яктарафа буда, рақобатро танҳо ҳамчун фаъолияти озоди рақибонро маҳдудкунанда дида баромада, ҳавасмандии ҳуди субъектхоро бо натиҷаи мусбӣ ба инобат намегирад. Чунин нуктаи назари омӯзиши моҳияти рақобатпазирӣ, яқин нокифоя мебошад. Ҳамин тариқ, дар ин ҳолат моҳияти рақобатпазирӣ ба таври истисноӣ аз мавҷудияти имконот ва воситаҳои муқовимати самаранок нисбат ба озодии фаъолияти рақибон иборат мебошад.

Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҳолат чузъи таркиби ниҳоят муҳим ва бунёдии рақобат – принсипи сабақат арзёбӣ мешавад. Рақобат дорои ифодаҳои гуногун ҳам бошад, вале ҳамчун муқовимати субъектҳои иқтисодӣ фаҳмида мешавад.

Дар ҷаҳорҷӯбаи назарияи классикии иқтисодӣ рақобат чун унсури ҷудонашавандаи механизми бозорӣ ба ҳисоб меравад. Вақте ки фурӯшандагон ва харидорони инфиродӣ дар бозор барои харидуфурӯши нисбатан манфиатнок мувофиқан мусобиқа менамоянд, А. Смит ин рақобатро ҳамчун категорияи рафтор маънидод намудааст. Рақобат ҳамон «дасти ноаён»-и бозор мебошад, ки фаъолияти ширкаткунандагони онро ба ҳам мутобиқ менамояд.

Ҳамин тариқ, тарафи дигари рақобат қувваи ҳаракатдиҳанда барои ҳар як ширкаткунанда, ҳавасмандии шахсӣ, ҳавасманд будан барои дастбӣ ба натиҷаи барои худ мусбат мебошад. Муқовимат ба ҳарифон набояд ва наметавонад мақсади ҳуди рақобат бошад. Он бояд натиҷаи дуҷумдараҷаи кӯшишҳои амалишаванда барои ноил гардидан ба натиҷаҳои барои худ манфиатбахш бошад.

4.2. РАҚОБАТИ ОЗОД

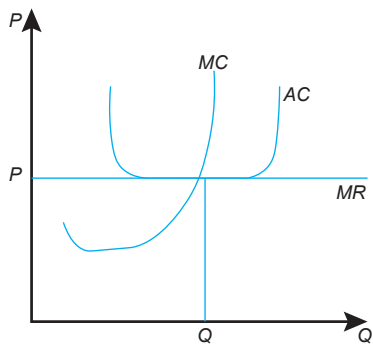
Ба бозори рақобати озод пеш аз ҳама, шумораи зиёди субъектҳои хоҷагидорӣ (харидорон ва фурӯшандагон) ва инчунин, таҳвили як мол хос мебошад. Зеро бо таъсири тақозо ва арза нархҳо ба ҳам наздик мешаванд, яъне дар минтақаи алоҳида дар вақти муайян нархҳо қариб ки якхела мешаванд. Мувофиқан дар шароити иқтисодии бозорӣ кӯшиши ҳар як фурӯшанда оид ба гирифтани фоидаи максималӣ меафзояд. Барои нигоҳ доштани мавқеи худ дар бозор фурӯшанда (истеҳсолкунанда) тахфифро (скидка) истифода мебарад (3–5%). Дар натиҷа, фоидаи фурӯшанда аз ҳисоби зиёд гардидани таҳвили мол ба бозор бештар мегардад.

Дар амалияи воқеӣ мавҷудияти рақобати озод ҳолати камшумор ба ҳисоб рафта, танҳо баъзе аз навъи бозорҳои алоҳида, ба монанди бозори

галла, қоғазҳои қиматнок, асъори хориҷӣ ва амсоли онҳо ба рақобати озод наздик мебошанд. Дар ин самт барои мо на танҳо соҳаи амалии татбиқномаи донишҳои назариявии азхуднамуда (дар ин бозорҳо), ҳамчунин омилҳои низ аҳамиятнок мебошанд, ки вобаста ба онҳо рақобати озод ҳолати одӣ ба шумор рафта, барои муқоиса ва баҳо додани самаранокии равандҳои воқеии иқтисодӣ намунаи аввалияи меъёрхоро муайян мекунад.

Рақобати озоди арзанда. Дар давраи дарозмуддат шартҳои рақобати озод баробарии $MR = MC = AC = P$ (*Ҳудуди даромад = Ҳудуди хароҷот = Хароҷоти миёна = $P_{нарх}$*) мушоҳида карда мешавад (расми 4.1).

Албатта, дар шароити рақобати озод корхона метавонад дар муддати кӯтоҳ даромади зиёдеро ба даст орад ва ё ин ки баръакс, зарар бинад. Лекин заминаи мазкур дар доираи вақти зиёд ғайриимкон буда, метавонад дар шароити озоди дохилшавӣ ва хориҷшавӣ ба соҳа тавачҷуҳи корхонаҳои дигарро ба худ ҷалб намояд. Дар натиҷа, корхонаҳои зараровар муфлис гардида, аз соҳа хориҷ мегарданд.

Расми 4.1. *Ҳолати мутавазунӣ корхонаи рақобатпазир дар давраи дарозмуддат*

Рақобати озод имкон медиҳад захираҳои маҳдуди мавҷуда тавре тақсим гарданд, ки дар заминаи он қонёгардонии максималии талабот таъмин карда шавад. Чунин ҳолат ҳангоми ҷой доштани як шарт будан $P=MC$ имконпазир мешавад. Ин маънои онро дорад, ки корхонаҳо миқдори максималии маҳсулотро то дараҷае истехсол карда метавонанд, ки хароҷоти

ниҳони захираҳо ба нархе, ки аз рӯйи он харидорӣ мешавад, баробар маҳсулот намегардад. Дар ин маврид на танҳо самаранокии баланди тақсими захираҳо, ҳамчунин самаранокии баланди истехсоли низ ба даст меояд. Рақобати озод корхонаҳоро маҷбур менамояд маҳсулоти худро бо хароҷоти миёнаи минималӣ истехсол намуда, онро бо нархе, ки ба хароҷоти пешниҳодӣ мутобиқат менамоянд, ба фурӯш бароранд. Ба таври графикӣ ин маънои онро дорад, ки қачхаттаи хароҷоти миёна танҳо ба қачхаттаи тақозо мерасаду халос. Дар ҳолате ки агар хароҷоти истехсоли нисбат ба ҳар як воҳиди маҳсулот аз нархи он барзиёд гардад ($AC > P$), пас барои корхона аз нуқтаи назари иқтисодӣ истехсоли ҳамагуна маҳсулот зараровар шуда, боиси аз байн рафтани он мегардад. Агар хароҷоти миёна нисбат ба қачхаттаи тақозо ва мутобиқан нисбат ба нарх паст бошад ($AC < P$), ин маънои онро дорад, ки қачхаттаи хароҷоти миёна қачхаттаи тақозоро гузашта, як навъ ҳаҷми истехсолоти

фоидаи зиёддихандаро ба вучуд меорад. Дар ин сурат микдори корхонаҳо дар соҳа зиёд гардида, фоидаи мазкурро дер ё зуд ба сифр баробар менамоянд. Ҳамин тавр, қачхаттаҳо танҳо ба ҳамдигар мерасанду ҳалос, ки ин ҳолати мувозинатӣ дар давраи дарозмуддат на фоида ва на зарарро ба вучуд меорад.

Дар ин ҷо муаммои ба худ хос ба вучуд меояд: дар шароити мувозинатӣ барои Ҳама гуна корхонаи дар соҳа Ҷаъолиятқунанда бояд ҳарочоти якхела рост ояд. Лекин чунин замина Ҷайриимкон аст, зеро мо медонем, ки як корхона бо ашъи хоми босифат Ҷаъолият намуда, корхонаи дигар дорои таҷҳизоти муосир ва самаранок мебошад, сеюмӣ кормандони соҳибтаҷрибаро ҷалб намуда, ҷорумӣ менечерҳои беҳтаринро гирд овардааст. Зиёда аз ин, ягон корхонаи якхела ҷой дошта наметавонад. Корхонае, ки аз захираҳои беҳтарин истифода мебарад, комилан маълум аст, ки ҳарочоти нисбатан камтар дорад. Аз ин ҷо чунин омили баръало намоёнро бо ҳолате, ки аз рӯйи он ҳарочоти корхонаҳо дар шароити рақобати озоди соҳа якхелаанд, ҷӣ гуна мувофиқ қардан мумкин аст?

Дар иқтисодиёт тартиби зерини шарҳ додани муаммои мазкур вучуд дорад: дар назар дошта шудааст, ки соҳибони захираҳои нисбатан беҳтар муқофотпулии зиёдтареро ба даст меоранд. Масалан, кормандони соҳибтаҷриба музди меҳнати хуб мегиранд, барои таҷҳизоти муосир арзиши қалонтар пардохт қарда мешавад. Аз ин ҷо маблағҳои аз ҳисоби истифодаи захираҳои нисбатан самаранок сарфагардида барои нигоҳ дошта шудани онҳо ҳарочот қарда мешавад. Чунин ҳолат дар навбати худ раванди мувозинатии ҳарочоти дар шароити рақобатпазирӣ соҳа мавҷударо ифода менамояд.

Норасоии рақобати озод. Рақобати озод дар маҷмуъ ба монанди иқтисоди бозорӣ дорои як қатор норасоӣҳо мебошад. Вобаста ба ин, дар хусуси аз тарафи рақобати озод таъмин қарда шудани тақсимоии самараноки захираҳо ва то ба ҳадди максималӣ қонё гардонда шудани талаботи харидорон сухан ронда, онро фаромӯш набояд қард, ки чунин ҳолат аз пардохтпазирӣ талабот, аз тақсимоии даромадҳои пулӣ, ки қаблан ба миён омада буданд, пайдо мегардад. Ҳолати мазкур баробарии имконотро ба вучуд оварда, баробарии натиҷаро қафолат намедихад. Рақобати озод танҳо ҳамон ҳарочотҳои ба назар мегирад, ки онҳо пардохт мегарданд. Аммо дар шароити нокифоягии таснифоти ҳуқуқи молиқият манфиатҳо (ҳарочот)-е ҷой доранд, ки онҳо аз тарафи корхонаҳо ба инбат гирифта намешаванд: онҳоро ҷомеа ба амал мебарорад.

Дар ин маврид сухан дар бораи нафъ, ё ин ки ҳарочоти беруна (экстерналии мусбат ё ин ки манфӣ) меравад. Бинобар ин, дар шароити норасоии таснифоти ҳуқуқи молиқият, кам истехсол шудани экстерналҳои мусбат ва барзӣёд истехсол шудани экстерналҳои манфӣ эҳтимол дорад.

Рақобати озод истехсол қарда шудани неъматҳои ҷамъиятиро пешбинӣ наменаояд, гарчанде онҳо боиси қаноатмандии истехсолкунан-

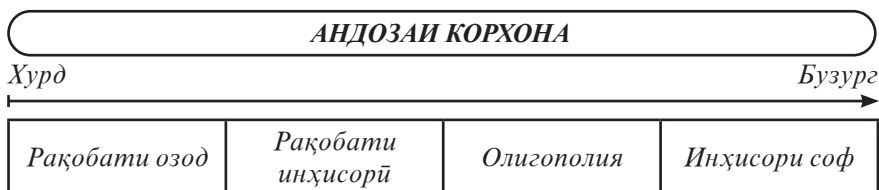
дагон мегарданд, аммо онҳо наметавонанд ба таври мушаххас тақсим, арзёбӣ ва ба ҳар як истеъмолкунанда ҷудогона (донабайъ) фурӯхта шаванд. Чунин ҳолат ба як қатор неъматҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла, амнияти зиддисӯхторӣ, мудофияи миллӣ ва ғайра тааллуқ дорад.

Рақобати озод, ки шумораи зиёди корхонаҳоро дар назар дорад, на ҳама вақт имкони таъмини ҷамъоварии захираҳои бо роҳи тезондани раванди илмӣ техникаӣ зарурро дорост. Ин пеш аз ҳама, ба тадқиқоти бунёдӣ (тадқиқоте, ки одатан зараровар мебошанд), соҳаҳое, ки аз ҷиҳати илмӣ ва сармоявӣ калонҳаҷм мебошанд, тааллуқ дорад.

Рақобати озод ба ташаккули ба талабот мувофиқ намудани маҳсулот мусоидат менамояд. Он доираи васеи интиҳоби истеъмолиро дар маҷмӯъ ба назар намегирад. Дар баробари ин, дар ҷамъияте, ки сатҳи баланди истеъмоли дорад, завқу салиқаҳои гуногун инкишоф меёбанд. Дар ин маврид истеъмолкунандагон на танҳо ба таъиноти ашё, инчунин, ба тартиби ороиш, ташаккул додан, имкони мутобиқ намудани он ба хусусиятҳои хосси фардии ҳар як инсон ҳар чи бештар диққат зоҳир менамоянд. Мутобиқ ба ин, ҷиҳатҳои мазкури ашё танҳо дар шароити гуногунии мол ва хизматрасониҳо имкон медиҳад, ки он хоҳу нохоҳ бо зиёд намудани хароҷоти истеҳсоли алоқаманд бошад.

Таснифоти сохтори бозорӣ. Маҳдудияти рақобати озод дар шароити навъҳои гуногуни сохтори бозорӣ бартаараф карда мешавад. Рақобате, ки дар он ҳадди ақалл яке аз унсурҳои рақобат ғайриҷиҳатӣ карда намешавад, рақобати ғайриҷиҳатӣ эътироф карда мешавад. Дар ин самт ҳолати истисноӣ *инҳисорӣ соф (pure monopoly)* ба шумор меравад, ки аз рӯйи он дар соҳа танҳо як корхона ҳукмрон буда, доираи амали он бо доираи амали соҳа мутобиқат менамояд.

Ҳангоми фаъолият намудани шумораи ками корхонаҳо, ҳолати олигополия фаро мерасад. Ҳолати акс дар мавриде руҳ дода метавонад, ки агар дар соҳа шумораи корхонаҳо зиёд буда, ҳар яке аз онҳо ҳаддалимкон барандаи қисми муайяни ҳукмронии инҳисорӣ бошанд.

Расми 4.2. Таснифоти навъҳои асосии сохтори бозорӣ

Ҳолати мазкурро ҳамчун рақобати инҳисорӣ ном мебаранд (ниг. ба расми 4.2).

Навъҳои асосии сохтори бозорӣ ҳадди охири навъи сохтори бозорӣ набуда, ҳамчунин, навъҳои дигари онҳо фарқ мекунанд. Дар бозор ҷой доштани як истеъмолкунанда моносония номида мешавад. Корхонае, ки маҳсулоти худро ба категорияи гуногуни истеъмолкунандагон

бо нархи гуногун мефурӯшад, корхонаи истифодабарандаи гуногунии нарх номида мешавад.

Дар ҳолати ба ҳам бархӯрдани моносонистистеъмолкунанда бо монополистфурӯшанда инҳисори дутарафа ба вучуд меояд. Дар соҳа ғаъолият намудани ду корхона, ки чунин ҳолати бештар ба назаррасандаи олигополия мебошад, дуополия номида мешавад.

Дар мавриди гузаштан ба омӯзиши роҳҳои гуногуни омезиши арза ва тақозо, миқдори имконпазири сохторҳои бозорӣ меафзояд (ниг. ба ҷадвали 4.3). Лекин ҳангоми таҳлили ҳолати мавҷуда одатан, аз тахмин ба бармеоянд, ки аз рӯи он талабот рақобатпазир буда, ба омӯзиши шаклҳои гуногуни арза маҳдуд мешавад.

Ҷадвали 4.3. Таснифоти шакли бозор²

Шаклҳои арза Шаклҳои тақозо	Рақобат (полиполия)	Олигополия	Инҳисор
Рақобат (полипсония)	Рақобати озод	Олигополия	Инҳисор
Олигопсония	Олигопсония	Олигополия, маҳдудияти олигопсония	Инҳисор, маҳдудияти олигопсония
Монопсония	Монопсония	Монопсония, маҳдудияти олигополӣ	Инҳисори дутарафа

Дар навбати аввал инҳисори софро баррасӣ менамоем.

4.3. ИНҲИСОРИ СОФ

Хусусиятҳои хос. Ақсуламали рақобати озод инҳисори соф (монополия) ба шумор меравад (қалимаи юнонӣ «моно» – як, «полио» – мефурӯшам), ки вобаста ба он дар соҳа танҳо як корхона ғаъолият менамояд, дар ин ҷо мафҳуми «корхона» бо мафҳуми «соҳа» мутобиқат менамояд. Аз нигоҳи аввал, чунин ҳолат аз эҳтимол дур буда, дар миқёси мамлакат кам мушоҳида мешавад. Дар мавриде ки агар мо қисми муайяни миқёси, масалан, як шаҳри хурдро ба инобат гирем, пас маълум мегардад, ки ҳолати инҳисори соф ҳолати муқаррарист. Дар ин гуна шаҳр танҳо як пойгоҳи барқӣ, як роҳи оҳан, фурудгоҳи ягона, як бонк, як корхонаи қалон, як мағозаи китобфурӯшӣ ва монанди инҳо арзи ҳастӣ менамоянд. Мисол, дар ИМА 5%-и *ММД* дар шароити наздик ба инҳисори соф истехсол карда мешавад. Инҳисори соф одатан, дар ҳамон ҷое ба миён меояд, ки дар он ҷо алтернативаи

² Аз рӯи асари Ойкен В. «Основные принципы экономической политики». М.: Прогресс, 1995. С. 75 тартиб дода шудааст.

воқеъ чой надошта, ивазкунии маҳсулоти истеҳсолшаванда вучуд на-дорад ва он ягона ба шумор меравад. Чунин ҳолатро ба таври комил ба монополияҳои табиӣ нисбат додан мумкин аст, ки дар ин соҳа фаъо-лият намудани шумораи зиёди фирмаҳо барои зиёд гардидани хароҷо-ти миёна оварда мерасонад. Мисоли муқаррарии монополияи табииро ҳадамоти коммуналии мунисипалии ташкил медиҳад. Дар шароити инҳисори соф монополист (истеҳсолкунандаи ягона) нисбат ба маҳсу-лоти истеҳсолшаванда ҳокимияти мутлақро соҳиб буда, дар андозаи муайян назоратро аз болои нарх ба амал мебарорад ва он ба тағйир дода шудани миқдори мол таъсир мерасонад. Инҳисор ҳамчунин, дар ҳамон ҷо ва дар ҳамон вақт ба миён меояд, ки вобаста ба он барои дохил шудан ба соҳа монеаҳои бузург чой доранд. Ин мумкин аст бо миқёси иқтисодӣ (масалан, дар саноати автомобилӣ), бо инҳисори табиӣ (вақте ки ширкати муайян – дар соҳаи почта, алоқа, газ, обтаъ-минкунӣ – ҳолати монополии худро бо роҳи аз ҳукумат гирифтани бартарият мустаҳкам менамояд) вобаста мебошад.

Дар ин самт давлат бо роҳи додани иҷозатнома ва патент моне-аҳои расмиро эҷод менамояд. Мутобиқи муқаррароти ҳуқуқи патен-тии ИМА, ихтироъкор нисбат ба ихтирооти худ дар муҳлати 17 сол ҳуқуқи мутлақи ба амал баровардани назоратро дорад. Патент дар пешрафти ширкатҳои зерин, ба монанди «Ксерокс», «Истман Кодак», «Интернэшнл Бизнес Машин» (IBM), «Sony» ва амсоли инҳо нақши бузургро бозидааст. Ҳолати монополии бо патент асосёфта ҳамчун ҳавасмандкунии сармоягузори ба корҳои илмию таҳқиқотӣ ва таҷри-бавию конструкторӣ (КИТТК) маҳсуб шуда, дар як вақт омилҳои асосии пурзӯр намудани ҳукмронии инҳисорӣ ба шумор меравад. Дохил шу-дан ба соҳа мумкин аст ҳамчунин бо роҳи дода шудани иҷозатнома ба таври назаррас маҳдуд карда шавад. Дар ИМА зиёда аз 500 номгӯйи касбҳо (духтурон, таксистҳо ва монанди инҳо) зери иҷозатномадиҳӣ қарор дода шудаанд. Иҷозатнома мумкин аст чи ба фирмаҳои хусусӣ ва чи ба ташкилотҳои давлатӣ дода шавад (мисоли классикӣ – таъри-хи инҳисори обӣ дар Русия). Инҳисор метавонад нисбат ба захираҳои муайян ҳуқуқи истисноӣ дошта бошад (масалан, ба омилҳои табиӣ истеҳсолот). Мисоли таърихии чунин ҳолат фаъолияти ширкати «Де Бирс» ба шумор меравад, ки дар Африқои Ҷанубӣ солиёни зиёд сар-чашмаҳои калонтарини истеҳсоли алмосро ба таври инҳисорӣ дар их-тиёр дошта, бозори ҷаҳонӣ алмосро назорат мекунад.

Дар асри гузашта ва ҳозира публистони самти сотсиалистӣ ба фаъолияти агрессивии монополӣ тавсифҳои гуногунранг дода буданд. Чунин ҳолатро дар асарҳои Ҷ.А. Гобсон «Имперализм» (1902), Р.Гил-фердинг «Капитали молиявӣ» (1910), Н.И. Бухарин «Ҷоҷагии ҷаҳонӣ ва имперализм» (1915) ва В.И. Ленин «Имперализм ҳамчун нуқтаи олии капитализм» (1916) мушоҳида кардан мумкин аст. Дар шароити муосир амали қатъии монополия ҳамчун «рақобати ноодилона» дар

мачмуъ, аз тарафи мамлакатҳои дорои иқтисодӣ бозори пешрафта қотеона манъ карда шудааст, гарчанде чунин ҳолат дар гӯшаву канорҳои ҷаҳони муосир мушоҳида карда мешавад.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлилҳои боло чунин хулосабарорӣ кардан мумкин аст: фирмаро ҳамон вақт монополисти соф номидан мумкин аст, ки агар он ягона истеҳсолкунандаи неъматҳои иқтисодӣ буда, ивазкунандаи наздиктарини он (субститутҳо) ҷой надошта бошад ва аз рақобати бевосита тавассути монеаҳои баланди дохилшавӣ ба соҳа ғимоя карда шуда бошад.

Ҳисоб менамоянд, ки нархҳои инҳисорӣ, одатан, нархҳои аз ғима баланд мебошанд. Дар ҳақиқат, ҳамчун қоида, онҳо нисбат ба маҳсулоти рақобатӣ баландтар мебошанд, лекин онро ёдовар шудан лозим аст, ки монополист кӯшиши то ба ҳадди максималӣ расонидани даромади худро менамояд; Аз ғима муҳим, болоравии нарх беохир набуда, бо чандирии тақозои нарх нисбат ба маҳсулоти корхонаи мазкур маҳдуд карда мешавад.

4.4. РАҚОБАТИ ИНҲИСОРӢ. ШАРТИ ПАЙДОИШ

Рақобати инҳисорӣ дар ҷое ба миён омада метавонад, ки дар он даҳҳо корхона фаъолият намуда, дар байни онҳо имконоти гуфтушунди пинҳонӣ ғайриимкон аст. Ҳар корхона дар асоси хатар ва risks худ амал намуда, сиёсати нархҳои худро муқаррар менамояд.

Рақобати инҳисорӣ дар ҷое метавонад рушд ёбад, ки дар он ҷо гуногунии маҳсулот зарур аст ва дар он ҷо харчи бештар муайян карда шудани табуъи салиқаи истеъмолкунанда бо мақсади ба фурӯш баровардани маҳсулот талаб карда мешавад. Саноати сабук ва хӯроқа, соҳаи хизматрасонӣ ба мо даҳҳо мисолҳоро дода метавонад: курта, пичак, палто, маҳсулоти аз шоколад тайёршуда, қаҳвахонаҳо, театрҳо, эстрадаҳо ва амсоли ин. Гуногунии маҳсулот мумкин аст на танҳо ба тавофут дар сифати мол, инчунин, ба ҳамон фаъолиятҳое, ки бо хизматрасонӣ алоқаманданд, асос ёбад. Сабаби аз тарафи истеъмолкунанда харидорӣ карда шудани маҳсулот метавонад коғазпечи нисбатан дилкаш, речаи қорӣ ва ҷойи ҷойгиршавии мағоза, хизматрасонии олӣ ба харидор, ба харидор пешниҳод кардани тахфиф дар нарх ва монанди инҳо бошад. Чунин ҳолат ба андозаи зарурӣ дар мағозаҳои хурд, саргарошхонаҳо, нуқтаҳои фурӯши сӯзишворӣ, хушкашӯйҳо ва амсоли ин ҷой дошта метавонад.

Дар шароити гуногунии неъматҳои иқтисодӣ ду корхонаеро, ки ҳамон як маҳсулот ва ё ҳамон як хизматрасониро пешниҳод намоянд, ёфтани амри маҳол аст. Худуди соҳа васеъ гардида, муайян кардани он душвор ва дар баъзе ҳолатҳо ғайриимкон аст, зеро дар ин самт континууми маҳсулот ва хизматрасонӣ мушоҳида карда мешавад.

На танҳо нарх, инчунин, омилҳои ғайринархӣ низ, ба монанди реклама, шароити фурӯш, имкони ба қарз харидорӣ шудани маҳсулот, ҷой доштан ва ё надоштани хизматрасонии кафолатӣ ва ғайра аҳаммияти зиёдро соҳиб мегарданд.

Дар шароити рақобати инҳисорӣ барои ворид шудан ба соҳа монеаҳои бузург ҷой надоранд. Самараи микёс аҳаммияти муҳим надорад, сармоёе, ки барои оғоз намудани фаъолият талаб карда мешавад, одатан, калон нест.

Осон ворид шудан ба соҳа маънои онро надорад, ки гуё дар ин соҳа ягон маҳдудият набошад. Ба сифати он патент оид ба маҳсулот, иҷозатнома, сургучҳои фабрика ва ё нишони тичоратӣ метавонанд баромад намоянд. Лекин дар тафовут аз инҳисори соф дар ин ҷо патент дорои хислати истисноӣ нест, зеро дар ин ҷо танҳо молҳо субститутҳо литсензионида карда мешаванду ҳалос.

Муайян намудани нарх ва ҳаҷми истехсолот. Агар дар шароити рақобати озод қачхаттаи талабот (D) бо ҳатти абтсисса мувозӣ бошад, пас, дар рақобати инҳисорӣ он майли на он қадар манфиро ба даст меорад (ниг. D_m ба расми 4.4). Ин маънои онро дорад, ки қачхаттаи талабот нисбат ба мавриди рақобати озод камтар чандирӣ буда, дар инҳисори соф хислати бештари чандириро дорад. Дар шароити рақобати инҳисорӣ дараҷаи чандирӣ ҳам аз шумораи рақибон ва ҳам аз сатҳи гуногунии маҳсулот (хизматрасониҳо) вобаста аст.

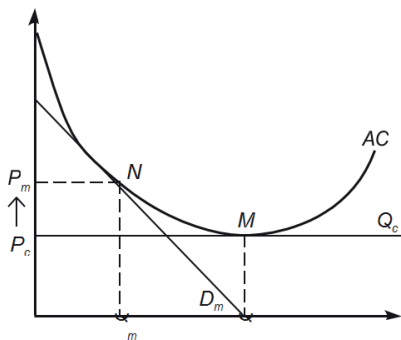
Ҳамин тавр, гуногунии маҳсулот дар гуногунии нарх инъикос мегардад. Истеъмолкунандае, ки ба ин ва ё он маҳсулот одат кардааст, аз харидори он ҳатто дар мавриди боло рафтани нарх низ ба осонӣ даст намекашад. Ширкат танҳо харидори баҳисобгиранда ва меркантилиро иваз менамояду ҳалос.

Майли манфии қачхаттаи талабот маънои онро дорад, ки дар шароити рақобати инҳисорӣ микдори ками маҳсулот истехсол карда мешавад. Агар дар мавриди рақобати озод маҳсулоти Q_c аз рӯи нархи P_c истехсол карда шавад, пас, дар шароити рақобати инҳисорӣ маҳсулоти Q_m аз рӯи нархи P_m истехсол карда мешавад (ниг. ба расми 4.4).

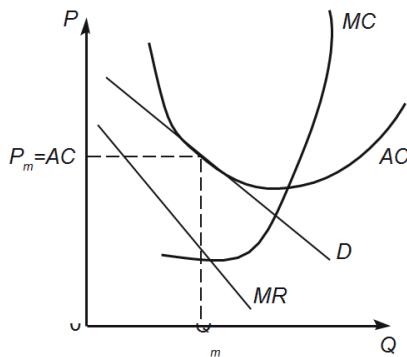
Корхона метавонад дар муддати кӯтоҳ ҳам фоида ба даст орад ва ҳам зарар бинад. Лекин ҷой надоштани монеаҳои бузурги дохилшавӣ дар соҳа, ки дар он корхонаҳо фоидаи устувори иқтисодиро ба даст меоранд, ба он оварда мерасонад, ки барои ворид шудан ба ин соҳа соҳибкорони дигар низ бештар кӯшиш менамоянд. Дар натиҷа, дар давраи дарозмуддат ҳолате ба миён меояд, ки дар он корхона на фоида мегирад ва на зарар мебинад, яъне фоидаи иқтисодӣ ба сифр баробар мешавад. Чунин ҳолат дар рақобати озод мушоҳида карда мешавад.

Акнун натиҷагирӣ менамоем. Дар шароити рақобати инҳисорӣ ҳаҷми истехсолоти корхона нисбат ба рақобати озод камтар буда, ҳамчун қоида маҷмуи хароҷоти миёна ва нарх нисбатан баланд мебошанд.

Харочоти рақобати инҳисорӣ. Ҳаҷми истехсоли нисбатан ками маҳсулот боиси баландтар шудани нарх мегардад ва дар натиҷа, самарائي рақобати инҳисорӣ аз рақобати озод камтар мешавад. Агар дар шароити рақобати озод $P = MC$ (ниг. расми 4.1) бошад, он дар шароити рақобати инҳисорӣ $P > MC$ мебошад (ниг. расми 4.5).

Расми 4.4. Рақобати инҳисорӣ

Расми 4.5. Рақобати инҳисорӣ: мувозинат дар даври дарозмуддат

Дарк намудан мушкил нест, ки $P_m > \min AC$, он гоҳ дар шароити рақобати озод бошад, $P = AC$ мебошад. Ин онро ифода менамояд, ки ҳангоми рақобати инҳисорӣ истифодаи нопурраи иқтисодии истехсоли ба вучуд меояд.

Ин иқтисодии изофаи пардохт ба маҳсулоти гуногун ба ҳисоб меравад. Аз расми 4.5 маълум аст, ки ҳар қадаре қачхаттаи талабот ҳаракат ба майли кунҷ намояд, ҳамон қадар ҳаҷми истехсолот аз ҳаҷми беҳтарин, ки дар нуқтаи минималии AC расидааст, ба тарафи чап майл менамояд (муқоиса менамоем Q_m ва Q_c дар расми 4.4). Аммо ҳар қадаре ки гуногунии неъматҳои иқтисодӣ бештар бошад, ҳамон қадар зиёдтар истехсолот манфиатҳои гуногун ва нозукии таъбу завқи истеъмолкунандаро қонеъ мегардонад.

Ҳамин тавр, рақобати озод, инҳисори соф ва рақобати инҳисорӣ навҳои гуногуншаклии сохтори бозорро барҳам намендиҳанд.

КАЛИДВОЖАҲО: рақобат, инҳисор, инҳисори соф, рақобати озод, рақобати инҳисорӣ, олигополия, дуополия, монополия.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мафҳуми рақобатро шарҳ диҳед.
2. Рақобати озод чист?
3. Нормаси рақобати озод дар чист?
4. Инҳисори соф чист?
5. Рақобати инҳисорӣ ва шартҳои пайдоиши онро шарҳ диҳед.

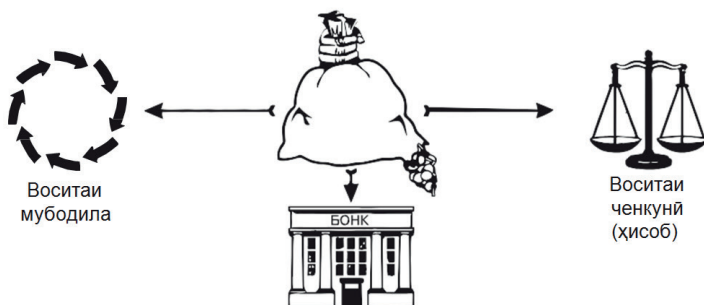
МАВЗУИ 5. ПУЛ: ТАЪРИХИ ПАЙДОИШ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Мақсади дарс

- ба хонандагон фаҳмонидани аҳаммияти пул дар иқтисодиёти муосир ва тақвияти тасаввур дар бораи пул;
- ошноӣ бо таърихи пайдоиши пул ва таҳаввулоти он;
- шарҳи вазифаҳои асосии пул;
- муайян кардани алоқамандии мутақобилаи пулҳо бо шаклҳои муосири онҳо.

5.1. САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА НАВЪҲОИ ПУЛ

Дар ҳақиқат, аксарияти мо имрӯзҳо оид ба ҷаҳони пул маълумоти кам дорем. Ин ҳайратангез нест, чунки ҷаҳони пул механизми мураккаби иқтисодии тамаддуни муосир аст. Тамоми қонуниятҳои он танҳо ба мутахассисони соҳа – олимон, бонкдорон, мутахассисони молӣ маълуманд. Бо мақсади фиреб нахӯрдан ва ё ба иштибоҳ роҳ надодан дар раванди фаъолияти хоҷагидорӣ ҳар яки мо бояд оид ба ҷаҳони пул каме бошад ҳам, маълумот дошта бошем.

Расми 5.1. Вазифаҳои пул дар иқтисодиёт

Пул гуфтан мумкин аст, ки яке аз кашфиёти башарият буда, дар навъи худ дар табиат беназир аст.

Ҳатто тамаддунҳои одии кишварҳои ақибмонда пули худро до-ранд. Таърихнигорон муайян намуданд, ки дар халқиятҳои қадим нақши пулро молҳои гуногун, мисли намак, матоъҳои пахтагӣ, мис, хокаи тиллоӣ, моҳии хушқардашуда ва ғайра иҷро мекарданд.

Башарият барои пайдо кардани моли махсус ба сифати мубодилаи молҳо муддати зиёд дар ҷустуҷӯӣ буд. Асрҳои зиёд қулайтарин пули молӣ ин филизоти қиматбаҳо – нуқра ва тилло ба ҳисоб мерафтанд, ки дорой якчанд бартарият буданд: нодирӣ – барои ба даст овардани тилло ва нуқра меҳнати зиёд лозим аст ва ҳаҷми бадастовардашуда доимо нисбат ба талаботи онҳо кам мебошад, бинобар ҳамин, арзиши онҳо баланд буда, барои мубодилаи молҳои гуногун хеле қулайанд; бозоргузарӣ – аз сабаби он ки талабот ба филизоти қиматбаҳо доимо зиёдтар

буд, хама вақт ба тамоми навъи молҳо зуд мубодила карда мешуданд; дарозумрӣ – тилло ва нукра филизоте ҳастанд, ки ба фарсудашавӣ тобоваранд, бинобар ин, тангаҳои тиллоӣ зиёд хизмат мекарданд, инчунин, воситаи кулай барои андӯхт ҳисобида мешуданд; кулай будан – аз ҳисоби нодирӣ ва қимати баланд доштан метавон тангаҳоеро сохт, ки аз ҷиҳати ҳаҷм хурд ва ё сабук буда, лекин дорои арзиши гаронанд; фарқкунӣ – тилло ва нукра аз тарафи одамон ба зудӣ муайян карда мешуданд; ба қисмҳо ҷудошавӣ – хусусияти дигари фарқкунандаи онҳо ба қисмҳои гуногун ва дар ҳаҷмҳои гуногун тақсимшавии онҳо мебошад; якхелагӣ – одамон ба зудӣ метавонистанд ин филизотро коркард намуда, тангаҳои лозимаро сохта, тибқи арзишҳои стандартӣ ва баръакс, ҳангоми зарурат онҳоро метавонистанд ба як филизоти калон мубаддал кунанд, дар ин сурат филизот вазни худро дигар намекард.

Аз ин лиҳоз, садсолаҳо тилло ва нукра дар шаклҳои тангаю сабиқа (слиток) дар раванди мубодилаи молҳо истифода мешуданд ва то давраҳои наздик «тилло», «нукра» ва «пул» ҳамчун муродифи якдигар шинохта мешуданд.

Бо гузашти замон ва инкишофи мубодила муайян гашт, ки филизоти қиматбаҳо асоси мубодилаи пулӣ нестанд, чунки дорои як қатор камбудӣ буданд: интиқол ва нигоҳдории онҳо хароҷоти зиёдеро талаб мекунад.

Бо мурури замон дар ивази пулҳои молӣ ҳар навъ ҳуҷҷатҳои истифода мешуданд, ки характери пулҳои нишониро дошанд.

Пулҳои нишонӣ воситаи пардохт не (тангаҳо ва пулҳои қоғазӣ)-буданд, ки арзиш ва ё қобилияти харидории онҳо аз арзиши ҳуди онҳо баландтар ҳисобида мешуд.

Аз ин лиҳоз, пулҳои қоғазӣ ҳамчун як воситаи нав дар мубодилаи пулӣ ба миён омаданд. Аввалин пулҳои қоғазӣ дар Чини қадим дар асри IX бо ҳаҷми зиёд интишор гардида, ҳамчун воситаи муомилоти пулӣ ба истифода дода шудаанд. Баъдан, дар дигар кишварҳо низ бар ивази тангаҳои филизӣ пулҳои қоғазӣ истифода мешуданд. Арзиши номиналии он аз тарафи сарварони мамлакат ва бо имзои бонкирҳо тасдиқ карда шуда буданд (масалан, дар Хитой тавассути муҳри императорӣ тасдиқ мешуд).

Дар кишварҳои тамаддуни Ғарб аввалин маротиба дар Иттиҳоди шимолии Амрико (иёлати Массачусетс) соли 1690 пулҳои қоғазӣ ба нашр расиданд. Дар Аврупо ин таҷрибаи Амрико аввалин маротиба дар Фаронса солҳои 1716 – 1720 бо ташаббуси иқтисодчӣ-бонкир Чон Ло истифода бурданд ва пулҳои қоғазӣ интишор ва ба истифода бароварда шуданд.

Бояд қайд намуд, ки истифодаи пулҳои қоғазӣ ба ҳама писанд намеомад, баръакс, ханӯз соли 1725 файласуф, таърихчӣ ва иқтисоддони

англис Девид Юм пешниҳод кардааст, ки 12 млн фунт стерлингро (ҳа-мон вақт 40% ҳаҷми пул) бо мақсади ворид намудани металлҳои қимат-баҳо ба ҳазинаи Англия аз байн бурда шавад.

Интишори пулҳои қоғазӣ аз назар дур набуд. Вақте ҳамаи кишварҳо ба ташкили бонкҳои марказӣ шуруъ намуданд, танҳо ҳамин бонкҳо ҳуқуқи интишори пулҳои қоғазиро пайдо карданд. Сабаби дигар дар он аст, ки гӯё ин бонкҳо эътимоди баландро таъмин месозанд ва интишо-ри нозарури пулҳои қоғазиро, ки бо ягон филизоти қиматбаҳо таъмин набуданд, аз байн мебаранд.

Интишор (эмиссия)-и пул ба муомилот баровардани пулҳои қога-зиро дар назар дорад.

Аз давраҳои Ҷанги якуми ҷаҳон сар карда, дар аксари кишварҳо пулҳои қоғазии бонкҳои марказӣ воситаи асосии пардохтҳои нақдӣ бу-данд, яъне шакли асосии воситаи пули нақд ҳисобида мешуданд. Дар қатори пулҳои қоғазӣ тангаҳои сикказода низ ҳамчун воситаи пули нақд маҳсуб мешуданд.

Бо инкишофҳои муомилоти пулӣ одамон дар қатори пулҳои нақд воситаи пулии ғайринақдиро низ истифода мебуданд, ки ба он дохил мешавад: истифодаи ҳамон воҳиди пулӣ, ки дар пулҳои нақд мавҷуд буданд; дар ташкилотҳои маҳсуси тичоратӣ (бонкҳо) нигоҳ-дошташуда; дар қайди китобҳои маҳсуси ҳисобӣ ва ё дар фиттаҳои компютерӣ.

Бо таърихи пайдоиши пул шинос шуда, бояд донем, ки барои чӣ одамон пулро ихтироъ намудаанд?

Пул дар аввал барои сода намудани мубодила ихтироъ шуда буд. Аз сабаби он ки мубодила яке аз фаъолиятҳои қадимаи одамон ба ҳи-соб мерафт, ҳамзамон, решаи таърихии низоми пулӣ низ аз ҳамон ҷо оғоз меёбад. Новобоста ба ин, имрӯзҳо пул вазифаҳои дигарро низ иҷро мекунад.

5.2. ВАЗИФАҲОИ ПУЛ ДАР ИҚТИСОДИЁТ

Дар иқтисодиёти муосир пул, асосан, вазифаҳои зеринро иҷро ме-кунад: воситаи арзиш (ченкунӣ); воситаи муомилот; воситаи пасандоз.

Пул аз тичорат ба вучуд омада, мубодилаи молҳоро сода мекард. Бидуни пул низ мубодила метавонад сурат гирад, агар ҳар ду тараф чизҳои лозимаи якдигарро дошта бошанд. Агар одамон неъматҳои дар дастдоштаи худро бо дигарон мувофиқи розигии якдигар иваз кунанд, пас, талаботи ҳар ду тараф коней мегардад. Чунин ҳолатҳои доду ги-рифт дар навбати худ метавонад тавассути мубодилаи мол (бартер) су-рат гирад.

Мубодила (бартер) ивазкунии бевоситаи молу хизматрасониҳо байни якдигар (бе истифода аз пул) мебошад.

Дар ҳолати мавҷуд будани пул, одамон метавонанд моли худро ба пул мубодила намуда, баъдан дилхоҳ молро харидорӣ кунанд. Дар адабиёти иқтисодӣ иваз намудани як мол ба моли дигар мубодила ва ивазкунии мол ба пул муомилот номида мешавад. Бинобар ин, ба сифати моли махсус имрӯзҳо пулҳои қоғазӣ баромад мекунад. Махсусияти пулҳои қоғазӣ дар он аст, ки бо воситаи онҳо тамоми молу хизматрасониҳоро ба даст овардан мумкин аст.

Пул моли махсусест, ки аз тарафи ҳама қобили қабул буда, бо дигар молу хизматрасониҳо мубодила карда мешавад.

Пул воситаи махсусест, ки харидорону фурӯшандагонро озодона барои амалишавии муомилот равона мекунад.

Чӣ тавре ки дар боло қайд кардем, вазифаи дигари пул воситаи арзиш ва ё ченкунӣ ба ҳисоб меравад. То пайдоиши пул арзиши як мол бо истифода аз моли дигар муайян мегардид. Масалан, агар як халта гандум ба ду халта картошка иваз шавад, пас, арзиши як халта гандумро ду халта картошка муайян мекард. Баъди ба миён омадани пул арзиши тамоми молҳо бо пул ифода меёбад. Масалан, имрӯзҳо мо арзиши як халта гандумро на ба ду халта картошка, балки ба 150 сомони ифода мекунем.

Вобаста ба корхонаҳо гирем, агар хароҷот ва даромади онҳо бо пул ифода гардад, барои муайян намудани фоидаи корхона аз даромади умумӣ хароҷоти умумиро тарҳ мекунем. Дар сурати мавҷуд будани фоида, корхона метавонад онро барои инкишофи худ ва ё зиёдкунии музди кор равона кунад ва ё баръакс, дар ҳолати зиёд будани хароҷот бояд таъҷилан роҳҳои камкунии хароҷотро пеш гирад.

Вобаста ба ин суҳанҳо чунин қайд кардан мумкин аст:

Пул моли махсусест, ки аз тарафи ҳама қобили қабул буда, ба молу хизматрасониҳои дигар мубодила шуда, арзиши молҳоро чен карда, ҳисоби онҳоро низ пеш мебарад.

Вазифаи дигари пул, воситаи пасандоз буда, қобилияти харидориро солҳои зиёд нигоҳ дошта, барои соҳиби худ имконоти дар ҳар як маврид харид кардани неъматҳоро таъмин менамояд. Бояд қайд намуд, ки пул шакли ягонаи бойигарӣ буда наметавонад. Ин нақшро метавонад амвол (қитъаҳои замин, хона), чизҳои қиматбаҳо ва ғ. ичро кунанд. Ин навъи дороиҳоро низ дар мавриди зарурӣ метавон ба дилхоҳ неъматҳо иваз намуд. Барои истифодаи дороиҳои ғайрипулӣ соҳибони онҳоро зарур аст, ки яку якбора ба неъматҳои дилхоҳ мубодила кунанд ва ё аввал ба пул табдил дода, баъдан, неъматҳоро харидорӣ намоянд. Ҳар қадар дороиҳо тезтар ба пул фурӯхта шаванд, ҳамон қадар амвол бозоргузар ҳисобида мешавад. Ҳамзамон, агар дороиҳо дар шакли пул бошанд, ин ба сабукии кор оварда мерасонад.

Вобаста ба ин пул нисбат ба дигар ашёву амвол бартарияти бештари бозоргузарии мутлақро дорад. Бо иборати дигар, дараҷаи баланди бозоргузариро танҳо пул дорад.

Дорои (активҳо) чизҳои арзишнок барои одамон, фирмаҳо ва давлат буда, асоси ҳуқуқи моликиятдорӣ ба онҳо тааллуқ дорад.

Бозоргузар будан имконоти ҳар гуна амволаст, ки қобилияти зуд ба фурӯш рафтаниро дорад.

Дар ҳақиқат, барои фурӯхтани хона, қитъаи замин ва ё расми кашидаи наққош вақт ва кӯшиши зиёд лозим аст ва ҳатто пешгӯии он, ки ба чӣ қадар маблағ фурӯхта мешавад, хеле душвор аст. Ҳолате мешавад, ки бо нархи хеле гарон фурӯхта мешавад ва баръакс, ҳолате мешавад, ки ҳатто ба нархи арзон ба ҳеч кас лозим намешавад. Аз ин хулоса қардан мумкин аст, ки тамоми ашё ва амвол нисбат ба пул бозоргузарию кам доранд.

Ноғуфта намонад, ки пасандози пул на танҳо чамъовари пул балки анҷом додани харидҳои калон, барои хона ва маъракаҳои мухталифро ҳам дар бар мегирад. Агар пул ҳамчун воситаи пасандоз аз тарафи аҳоли қабул намегардид, дар ин ҳолат вазифаи муомилотро низ иҷро намекард.

Дар мавриди дуруст ва устувор будани низоми пулии мамлакат аз тарафи аҳоли қабул гаштани воҳиди пулии давлат ҳамчун ченаки арзиш, воситаи муомилот ва пасандоз маънои онро надорад, ки нигоҳдорию пули қоғазӣ қарори хуб аст. Пасандози пулҳои қоғазӣ дорои чунин оқибатҳои манфӣ гашта метавонад: аз даст додани даромад, дар ҳоле ки ин пулҳо дар фаъолияти тижоратӣ метавонистанд даромади иловагӣ оранд; пастшавии қобилияти харидорию пул ҳангоми беқурбшавии он.

Бинобар ин, пасандоз дар шакли пулҳои қоғазӣ ва дигар намудҳои масъалааст, ки ба он на иқтисодчӣ ва ё на шаҳрванди одӣ ҷавоби дақиқ дода метавонанд. Барои ҳалли дурусти ин масъала, имрӯз дар ҷамъият институтҳои молиявие фаъолият мекунанд, ки маслиҳатҳои муфидро оид ба равона қардани пасандозҳои медиҳанд (одатан, барои соҳибқорӣ ва ё харидорию неъматҳои равона шудаанд). Аз ташкилотҳои молиявие мавҷуда муҳимтаринашон бонкҳо, ташкилотҳои амонатӣ, биржаҳои фондӣ, фирмаҳои суғуртавию инвестиционӣ ва ғайра ба ҳисоб мераванд.

Инак, мафҳуми пулро чунин пурратар қардан мумкин аст:

Пул моли махсусест, ки аз тарафи ҳама барои мубодила ба молу хизматрасониҳои дигар истифода мешавад, имкон медиҳад, ки арзиши молҳои муайян шуда, қисми даромадҳои ҷорӣ ҳамчун пасандоз нигоҳ дошта шаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: пул, пулҳои нишонӣ, вазифаҳои пул, эмиссия, дороиҳо, муомилоти пулӣ.

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Мубодилаи молҳои то пайдоиши пул чӣ гуна сурат мегирад?
2. Зарурати истифодаи пул дар ҷамъият аз чӣ иборат аст?

3. *Бартари и истифодаи пулҳои когазиро номбар кунед.*
4. *Алоқамандии вазифаҳои пулро шарҳ диҳед.*
5. *Бозоргузари пул дар иқтисодиёт чӣ маъно дорад?*
6. *Хусусияти истифодаи пули миллии сомониро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шарҳ диҳед.*

МАВЗУИ 6. БОНКҲО: САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ИҚТИСОДИЁТ

Мақсади дарс

- *ишнос намудани хонандагон ба таърихи пайдоиши бонкҳо;*
- *кушиодани моҳияти хизматрасониҳои асосии бонкӣ;*
- *ишнос намудани хонандагон ба вазифаҳои асосии бонкҳо;*
- *ба хонандагон кушода додани намудҳои бонкҳо дар иқтисодиёт;*
- *ташаққул додани малакаи хонандагон оид ба истифодаи хизматрасониҳои бонкӣ дар амалияи ҷамъиятӣ;*
- *ишнос намудани хонандагон ба хусусиятҳои қарзи бонкӣ;*
- *ба хонандагон фаҳмонидани нақши Бонки миллии Тоҷикистон дар танзими низоми пулӣю қарзии мамлакат.*

6.1. САБАБҲОИ ПАЙДОИШИ БОНКҲО ДАР ҶАМЪИЯТ

Бонкҳо ихтирооти басо қадимии иқтисодианд. Бонкҳои аввалин дар Шарқи қадим ҳанӯз дар асрҳои VII–VI то мелод, вақте сатҳи некуахволии одамон ҷиҳати ҷамъоварии пасандозҳо имкон фароҳам овард, пайдо шуданд. Баъд ин иқдомотро Юнони қадим қабул кард. Ин ҷо маъбадҳои нисбатан маъмулу номӣ ба маҳфуз доштани пул дар вақти чангҳо шуруъ карданд, зеро тарафҳои даргир ғорат кардани ҷойҳои муқаддасро раво намедонистанд.

Ҳамин ки дар хазинаҳои бонкҳои қадима ҳалтаҳои пур аз сарват пайдо гардиданд, тавачҷуҳи соҳибкорони маҳаллӣ – савдогарон ва хунармандон ба онҳо нигаронида шуданд. Дар онҳо чунин саволи асосноки табиӣ пайдо шуд: барои вусъати доираи амалиёти худ аз пасандозҳои дар бонкҳо маҳфузи ашхоси бегона чаро муваққатан истифода бурдан мумкин нест? Ва, албатта, ин амал пулакӣ (музднок) мешавад!

Ҳамин тавр, манфиатҳои ду субъекти муҳимтарини иқтисодиёт – соҳиби пасандоз ва тоҷири ниёзманд барои васеъ кардани доираи фаъолияти худ ба ҳам омада, маҳз ба ҳамин сабаб бонкҳо пайдо шуданд (расми 6.1). «**Пулро болои миз гузоред!**» – **чунин аст шиори қадимаи бонкдорон.** Шиори «Пулро болои миз гузоред!» ҳаргиз дар ҷойҳо (хонаҳо)-и қиморбозӣ ва ё дар олами ғоратгарон пайдо нашудааст. Ин шиор асоси ташкили кори бонк мебошад. Ањнаи фаъолияти идораҳо оид ба иваз кардан (табодул)-и пул ва дигар хизматрасониҳои бонкӣ дар маъбадҳо дар замони хеле қадим пайдо шуда, ҳама ба он одат кардаанд.

Сохибкор дорад: лоиҳа доир ба роҳандозии фаъолияти соҳибкорӣ

Ниёзманд аст ба: сармояи пулӣ

Омода аст: барои ба даст овардани маблағи қарзӣ даромадшаро бо қарздиҳанда тақсим кунад

Соҳиби пасандоз дорад: пасандоз (маблағи муваққатан озод)

Ниёзманд аст ба: даромад аз пасандоз (гирифтани фоида)

Омода аст: бар ивази гирифтани фоида ҳуқуқи истифодабарии пасандозро диҳад

Расми 6.1. *Манфиатҳои иқтисодие, ки боиси пайдоиши бонкҳо шудаанд*

Дар воқеъ, ҳанӯз дар Бобул (Вавилон) ва Юнони қадим ба амалиёти бонкӣ машғул мешуданд ва бо ҳамин талаботи ҳаррӯзаи ҷомеаро ҷиҳати нигоҳдории бозғитимодии пул ва қарз қонеъ гардонида, онҳоро барои муомилоти тичоратӣ ё эҳтиёҷоти шахсӣ истифода мекарданд. Дар хусуси то ҷӣ андоза муҳим ва сазовори эътирофи умум будани ин эҳтиёҷот чунин далел шаҳодат медиҳад, ки хазинаи пул дар маъбади Аполлон (он ба қисми ғарбии Юнон хизмат мекард) ҷойи муқаддаси умумимиллӣ маҳсуб мешуд.

Ҷойи гузаронидани амалиёт вобаста ба қабул, нигоҳдорӣ ва табодули пулҳои давлатҳои сершумори қадимӣ мизи муқаррарии хӯрокхӯрӣ (бо забони юнонӣ – трапеза) буд ва ба ин далел бонкдорони он замонро трапезитҳо, яъне хӯрокхӯрҳо низ меномиданд. Бонкдорони Римро ба ифтихори миз (аз калимаи латинӣ – менса) менсархо ном мебарданд. Пайдоиши калимаи маъмули то замони мо расида, яъне калимаи бонк низ аз забони итолиёвӣ *banco* гирифта шуда, маъноаш миз мебошад.

6.2. ХИЗМАТРАСОНИҶОИ АСОСИИ БОНКӢ. САМАРАИ ИҚТИСОДИИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКӢ

Бонкҳо корро аз табодули пули давлатҳои гуногун, маҳфӯздории пасандозҳо ва додан (пешниҳод)-и қарзҳо сар карда тадриҷан доираи хизматрасониҳои хешро васеъ менамуданд ва пеш аз ҳама, барои рушди савдо ёрӣ мерасониданд. Дар бораи дар Аврупои асримиёнагӣ ҷӣ қудрате пайдо кардани бонкҳо таърихи оилаи Медичи – бонкдоре аз Флоренсия шаҳодат медиҳад.

Бонки Медичи дар асри XV дар Аврупо яке аз пуриқтидортаринҳо гашта, мусоидат кард, ки ин оила муддати 300 сол ҳокими шахр (давлат)-и Флоренсия бошад ва соҳиби унвони герсогӣ (ашрофзода) гардад. Зимнан, Медичиҳо барои таъмини ҷимояи манфиатҳои иқтисодии худ танҳо бо герсогӣ (ашрофзодагӣ)-и худ маҳдуд намешуданд. Онҳо аз рӯйи нақшай санҷидашуда амал карда, аввал дар назди салтанати Папаи Рим бонк таъсис доданд ва сипас, дар ин салтанат ду нафар аъзои оилаи худро ҳамроҳ карданд.

Медичиҳо чун сарпарастони бузурги санъат ва илм низ шухратёр мебошанд: маҳз бо шарофати онҳо Флоренсия яке аз шахрҳои зеботарини ҷаҳон гардид. Медичиҳо бо чунин фаъолият гӯё «гуноҳҳои бонк-

дорӣ)и худро мешустанд. Гап дар сари он аст, ки он замон фоизи бонкӣ аз чониби калисо чун андоз барои вақт (дар ин маврид – вақти истифодаи пулҳои қарз) баррасӣ мешуд. Вақт, ба ақидаи падарони калисо, ҳиссаи Худо махсуб мешуд. Пас, бонкдорон гӯё аз ҳисоби он чи ки танҳо ба Худо тааллуқ дорад, бой мешаванд ва ғарқи гуноҳ мегарданд.

Хушбахтона, имрӯз банкдоронро лозим намеояд, ки барои дарёфти фоиз аз қарздорон «худро сафед кунанд» (ҳарчанд дар мамлакатҳои мусулмонӣ то кунун фоизситонӣ манъ буда, бонкҳо бо усулҳои дигар, аз ҷумла, аз ҳисоби ширкат дар ғоидаи ояндаи ширкатҳои қарзгирифта даромад мегиранд). Дар натиҷа ташкилотҳои бонкӣ дар иқтисодиёти бозорӣ мавқеи асосиро ишғол намудаанд. Зиёда аз ин, бонкҳоро аксар вақт дар бисёр кишварҳо «шоҳаи панҷуми ҳокимият» низ меноманд (агар ба назар гирем, ки чор шоҳаи аввал парлумон, ҳукумат, суд ва матбуот аст).

Бонкҳо дар иқтисодиёт чор вазифаи асосиро иҷро мекунанд: вазифаи ҳисобӣ қардан – бо ташкил қардани ҳисобикунӣҳои байниҳамдигарии фурӯшандагон ва харидорони мол ва хизматрасониҳо, ҳатто дар мавриди дар мамлакатҳои гуногун будани онҳо; вазифаи амонатӣ – ба соҳибони пасандозҳо таъмин қардани имкон муваққатан дар бонк гузоштани пулҳои озод ва аз ин ҳисоб гирифтани даромади иловагӣ; вазифаи қарздиҳӣ – ба субъектҳои хоҷагидорӣ дар асоси шартҳои муайян пешниҳод қардани маблағҳои пулие, ки ба онҳо барои ҳалли ин ё он масъала зарур аст; таъсиси шаклҳои нави пул барои суръатбахшӣ ва осон гардондани пардохтҳо барои мол ва хизматрасониҳо (масалан, пулҳои электронӣ).

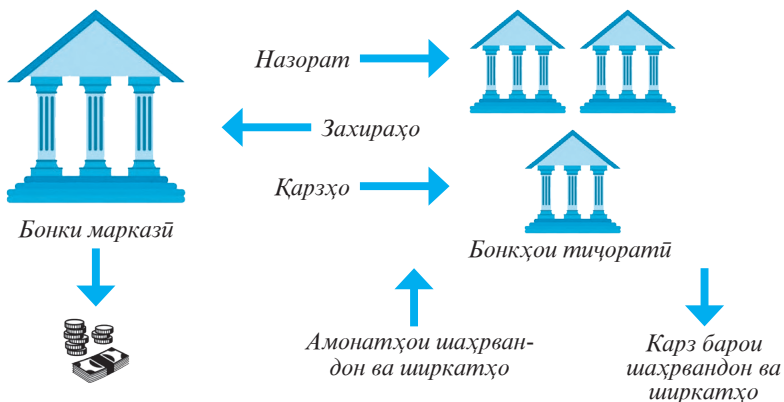
Ғайр аз ин, бонкҳо ба мизочон хизматҳои дигар низ мерасонанд. Масалан, дар идора қардани пасандозҳояшон кумак мерасонанд, ба ширкатҳо дар ташкили фурӯши сахмияҳо ва вомбаргҳояшон ёрӣ медиҳанд, бозори хариду фурӯши асъор ташкил менамоянд, барои нигоҳдории сарватҳои сейфҳои пешниҳод мекунанд ва умуман, дар давлатҳои пешрафта беш аз 300 намуди хизматрасониҳоро иҷро мекунанд.

6.3. ШАКЛҲОИ АСОСИИ БОНКҲО

Бонкҳо дар таърихи дуру дарози худ роҳи басо тулонии рушду тақомулро тай қардаанд. Натиҷаи ин роҳ ба миён омадани шаклҳои гуногуни муассисаҳои бонкӣ гардид. Навъҳои асосии бонкҳо чунинанд: эмиссионӣ (дар ҳар мамлакат як чунин бонк буда, агар аз рӯи қонун давлатӣ ҳам набошад, яққоя бо ҳукумат қарздор); тижоратӣ; амонатӣ; махсус (оид ба соҳаи муайян).

Бонки эмиссионӣ дорои ҳуқуқи интишоори воҳиди пули миллӣ ва танзими қардани пул дар мамлакат мебошад.

Бонки тижоратӣ ташкилоти молиявиест, ки оид ба самтҳои зерин фаъолият мебарад: 1) қабули амонатҳо; 2) пешниҳоди қарзҳо; 3) ташкили қарзҳои ҳисобӣ; 4) хариду фурӯши коғазҳои қиматнок.

Расми 6.2. Сохтори муосири низоми бонкӣ

Чун қоида, бонки эмиссионӣ Бонки марказӣ буда, ин вазифаро аз номи давлат иҷро мекунад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бонки эмиссионӣ танҳо Бонки миллии Тоҷикистон мебошад, ки ба давлат тааллуқ дорад. Бонки эмиссионӣ (марказӣ) ба ашхосу ширкатҳои хусусӣ хизмат намерасонад. Он танҳо бо давлат ва бонкҳои тиҷоратӣ кор мебарад (дар ин хусус мо поёнтар, вақте бо фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон шинос мешавем, муфассалтар сухан меронем).

Ҳамаи бонкҳои дигар ба гурӯҳи бонкҳои тиҷоратӣ мансуб буда, ба шахравдон ва ширкатҳо хизмат мерасонанд. Онҳо метавонанд қомилан хусусӣ ё давлатӣ бошанд. Масалан, Бонки давлатии амонатгузори «Амонатбонк» давлатист.

Аз рӯйи шакли молиякӣ бонкҳо тақсим мешаванд: давлатӣ; коллективӣ; хусусӣ; саҳҳомӣ; омехта.

Дар асоси гуфтаҳои боло мо метавонем мафҳуми бонкро чунин шарҳ диҳем: **БОНК** ташкилоти молиявист, ки дар самтҳои зерин фаъолият мебарад: 1) қабули амонатҳо; 2) пешниҳод кардани қарзҳо; 3) ташкил кардани ҳисоббаробаркуниҳо; 4) хариду фурӯши қоғазҳои қиматнок ва ғайраҳо.

6.4. ШАРТ (ПРИНЦИП)-ҲОИ ҚАРЗИ БОНКӢ. ШАКЛҲОИ ПАСАНДОЗҲОИ БОНКӢ. ҚОБИЛИЯТИ ҚАРЗАДОКУНИИ БОНКӢ. ГАРАВ ҲАМЧУН УСУЛИ ТАЪМИНИ БАРГАРДОНДАНИ ҚАРЗ

Қарз бо як қатор қоида ва меъёрҳо танзим мегардад, вале мо ин ҷо танҳо бо принципҳои муҳимтарини қарздиҳӣ ва навъҳои нисбатан маъмулгаштаи он шинос мешавем.

Агар ин принципҳоро мухтасар баён намоем, онҳо ба таври зайланд: *муҳлатнокӣ; фоизнокиӣ; баргаштпазирӣ; кафолатнокӣ; истифодаи маҳсаднок.*

Муҳлатнокӣ. Бонк молики танҳо он қисми (ками) пули дар ихтиёр доштааш мебошад, ки муассисон ҳангоми таъсиси бонк гузоштаанд ва баъдан он аз ҷониби худи бонк аз ҳисоби фоидаҳои гирифтааш ҷамъ шудааст.

Вале бонкҳо барои қарздиҳӣ ба ҷуз аз маблағҳои худӣ, инчунин, аз воситаҳои пулии дар бонк гузоштаи амонатгузорон ва пасандозкунандагон низ истифода мекунанд. Ба ин тариқ, манбаи асосии воситаҳои пулӣ ҷиҳати қарздиҳӣ пасандозҳои аҳоли низ мебошанд.

Пасандозҳои зеринро аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

- *пасандозҳои ҳисобҳои ҷорӣ пасандозҳои мебошанд, ки пасандозкунанда аз онҳо дар дилҳо вақт пул гирифта метавонад;*
- *пасандозҳои муҳлатнок пасандозкунандаро уҳдадор мекунанд аз онҳо то ба анҷом расидани муҳлати пасандоз пул нагирад.*

Мутобиқан, бонк низ метавонад пулҳои ба ихтиёри худ гирифтаашро ба муҳлати муайяне пасандоз гузорад, вале он наметавонад аз муҳлате, ки пасандозкунанда истифодаи ин пулҳо иҷозат додааст, зиёд бошад. Бинобар ин, қарз ҳамеша ба муҳлати муайян дода мешавад. Агар шахси қарзгирифта маблағи қарзиро дар муҳлати дар шартномаи қарзӣ муқарраргардида баргардонда натавонад, бонк тавассути суд аз ӯ ин маблағро мегирад ё барои таъхир кардан дар муҳлати баргардондани қарз ҷарима меситонад.

Пасандозҳо воситаҳои пулиро меноманд, ки шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ онҳоро дар бонк барои нигоҳдорӣ муваққатӣ ва бо мақсади гирифтани даромад мегузоранд.

Шартномаи қарзӣ созишномаи байни бонк ва шахси аз бонк қарзгирифта (қарздор) мебошад, ки дар он вазифаҳо ва ҳуқуқҳои ҳар кадоме аз тарафҳо, пеш аз ҳама, муҳлати пешниҳоди қарз, пардохт барои истифодаи он ва кафолатҳои ба бонк баргардондани маблағи қарзӣ муқаррар карда шудааст.

Фоизнокиӣ. Албатта, одамон аз қадим аз хизматрасонии бонкҳо ҷиҳати ҳифзи пул истифода мекунанд. Бехуда нест, ки калимаи «сейф»

аз забони англисӣ омада, маънояш «қуттии металлӣ барои нигоҳдории пулу дигар сарватҳо дар бонкҳо» мебошад, ҳамчунин он маънои «бехавф», «бозътимод»-ро ифода менамояд.

Бинобар ин, бонкҳо пулро барои истифодаи муваққатӣ танҳо бо гирифтани подош медиҳанд, ки онро «фоиз барои қарз» меноманд.

Андозаи фоиз барои қарз дар асоси қонуниятҳои умумии бозори сармоя муайян карда мешавад. Яъне, барои қарзҳои муҳлаташон зиёд меъёри фоизи нисбатан баландтар муқаррар мегардад. Зеро чунин қарзхоро бо амонатҳои муҳлатноки фаъолияташон мувофиқ таъмин кардан лозим аст. Зимнан, аз амонатҳои муҳлаташон дароз амонатгузoron фоизи нисбатан баланди даромади худро талаб мекунанд ва бонкхоро лозим меояд, ки барои гирифтани воситаҳои пулӣ бо ин розӣ шаванд.

Қобилияти пардохти қарз қобилияти қарзгиранда ва имконоти ӯ барои сари вақт иҷро кардани уҳдадорихои худ тибқи шартномаи қарзӣ, яъне баргардондани маблағи асосии қарз ва пардохтани маблағҳои фоизӣ барои он мебошад.

Баргашиптазири. Ин принсипи қарзӣ мураккаб нест: қарз барои истифода ба муҳлати муайян дода шуда, он бояд сари вақт баргардонда шавад. Вале барои худи бонк риояи ин талабот кори заҳматталаб оид ба арзёбии қобилияти қарзгирандагон, яъне қобилияти пардохтпазирии онҳо мебошад.

Бонкҳо барои арзёбии қобилияти пардохтпазирии қарзгирандагон таҳлили махсуси иттилоотӣ-иқтисодиро дар бораи вазъи иқтисодии онҳо ё амалиёти тичоратиашон мегузаронанд. Масалан, очонсии машхури амрикоии «*Dun and Bradstreet, Inc*» барои қарздиҳандагон оид ба ширкатҳои тичоратии қарзгиранда аз рӯйи садҳо нишондиҳандаҳо, ҳатто то маълумоти ниҳонӣ дар бораи одатҳои бад ва доғҳои сиёҳ дар ҳолномаи роҳбарони ин ширкатҳо, иттилоот ҷамъ меорад. Зимнан, ҳаммаи ин корҳо дар чорчӯбаи қонун сурат мегиранд ва ҳар шахси манфиатдор аз очонсӣ ҳамон иттилоотеро талаб менамояд, ки барои ӯ зарур аст ва агар ин иттилоот нодуруст бошад, вай метавонад аз болои очонсӣ ба суд шикоят барад.

Кафолатнокӣ. Тавре мо эътимод ҳосил кардем, бонкҳо, одатан, ҳамчун қарз пулҳои амонатгузоштаи мизочонашонро пешниҳод мекунанд. Барои ҳифзи ин маблағҳо бонкҳо дар баробари таҳлили қобилияти пардохтпазирии қарзгиранда аз замонҳои қадим боз як усули дигари бехавфгардониро фикр кардаанд – онҳо аз қарзгиранда исботи доро будан ба молу мулкоро талаб менамоянд, ки он таъмини баргардондани қарз, фурӯхтан ё маблағи гаравгузашташударо танзим намояд.

Гарав моликияти шахси қарзгиранда аст, ки ӯ онро зеро назорат ва ихтиёрдории бонк гузошта, ҳамчунин дар сурати баргардонда на-тавоности қарз иҷозати фурӯхтани онро медиҳад.

Масалан, ширкати тичоратӣ чиҳати харидории молҳо барои мағозаи худ аз бонк қарз мегирад. Дар ин маврид бонк ҳуқуқ дорад талаб намояд, ки ин молҳо ҳамчун гарав барои қарз расмӣ кунонидашуда, ҳатто зери назорати кормандони он гузошта шаванд. Ва агар ширкат қобилияти сари вақт баргардондани қарзро на дошта бошад, бонк метавонад ин молҳоро аз вай гирад ва барои пӯшондани харочоташ бо сабаби пардохтнопазир будани ширкат онҳоро мустақилона фурӯшад. Дар ин маврид қарз ҳамеша ба маблағи камтар аз маблағи фурӯши моли ба гарав гузошташуда дода мешавад. Зеро баъзан чунин ҳам мешавад, ки мол бо душворӣ ба фурӯш меравад ва нархи онро паст кардан лозим меояд.

6.5. НАҚШИ БОНКИ МАРКАЗӢ ДАР ТАНЗИМИ НИЗОМИ ПУЛИЮ ҚАРЗИИ МАМЛАКАТ

Дар низоми бонкии ҳар як давлат бонки марказӣ нақши муҳимро мебозад. Аз ҷаҳати босамари он рушди устувори иқтисодиёти миллӣ ва соҳаи бонкӣ вобастагии калон дорад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши бонки марказиро Бонки миллии Тоҷикистон иҷро мекунад. Бонки миллии Тоҷикистон соли 1991 дар заминаи шӯъбаи Бонки давлатии ИҶШС дар Тоҷикистон таъсис дода шуда, дар аввал Бонки миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ном дошт, сипас, соли 1996 дар асоси қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон он ба Бонки миллии Тоҷикистон таъдил дода шуд.

Дар бештари мамлакатҳои ҷаҳон Бонки марказӣ (эмиссионӣ) панҷ вазифаи асосиро иҷро мекунад:

- *бо супориши давлат пулҳои нақд мебарорад (эмиссия);*
- *чун «бонки бонкҳо» ҷаҳати менамояд, яъне захираҳои пулӣ бонкҳои тичоратиро маҳфуз нигоҳ медорад ва ба онҳо дар ҳолати зарурат қарз (чун қарздиҳандаи сатҳи аз ҷама боло) медиҳад, ҳамчунин, аз номи давлат ҷаҳати онҳоро назорат мекунад;*
- *коғазҳои қиматноки давлатиро (воҳидҳои давлатӣ ва ғайра) дар биржаҳои фондӣ ҷойгир месозад, дар мавриди зарурат ба ҳукумат қарз медиҳад, барои ҳукумат ва ҷамаи ташкилотҳои давлатӣ амалиёти ҳисобиро ба ҷо меорад, захираҳои давлатиро дар шакли металлҳои қиматбаҳо ва асъори озод амалкунанда маҳфуз медорад, нақши бонкдорӣ ҳукуматро иҷро мекунад;*
- *ташкilotчи асосии муомилоти ғайринақдӣ пул дар мамлакат ба шумор рафта, ба бонкҳои тичоратии мамлакат чиҳати ҳисобӣ қардан дар амалиёти байни худ ва аз рӯи супоришҳои мизочонашон ёри мерасонад;*
- *сиёсати пулӣ – қарзи давлатро таҳия карда, амалиёти пулӣ-қарзиро ба танзим мебарорад ва аз болои бонкҳои тичоратии дар мамлакат амалкунанда доир ба он ки то чӣ андоза қонунҳоро риоя мекунад, назорат мебарорад.*

Ҳазинадорӣ давлатӣ ташкилоти давлатӣест, ки пардохти воситаҳои пулӣ аз ҷониби идораҳои давлатӣ харҷишавандаро ташкил дода, воситаҳои пулиро, ки ба даромади давлат дохил мешаванд, қабул мекунад.

Мақсади асосии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон дар расми 6.3 оварда шудаанд, яъне Бонки миллий дар чумхурӣ дар қатори вазифаҳои зикршуда бояд вазифаҳои зеринро низ иҷро кунад:

- ҳифз ва таъмини устувории қурби пули миллий (сомонӣ);
- рушд ва таҳкимбаҳиши низоми бонкӣ;
- таъмини фаъолияти пурсамар ва бефосилаи низоми пардохтӣ.

Расми 6.3. Мақсади асосии фаъолияти Бонки миллии Тоҷикистон

Бояд қайд кард, ки бонкҳои марказӣ дар ҳама гуна мамлакатҳо чи ба шахравдон ва чи ба ширкатҳо хизмат намерасонанд, онҳо фаъолияти тичоратии хешро пеш бурда, ҳатто фоида ба даст меоранд. Ин эҳтимол аз он ҳисоб аст, ки Бонки марказӣ бо иҷрои амалҳои зерин даромади фоизӣ мегирад: аз ҳисоби захираҳои озоди худ ба бонкҳои тичоратӣ қарз медиҳад; ҳангоми табодули захираҳои тиллоию асъории кишвари худ ба қоғазҳои қиматноки кишварҳои хориҷӣ амалиёти хариду фурӯши қоғазҳои қиматнокро мегузаронад; дар бозори арз бо хариду фурӯши арз машғул мешавад.

Бонки марказӣ (миллӣ) воқеан ҳам, чузби асосии дастгоҳи давлатии идоракунии иқтисодиёт мебошад. Он, дар ҳақиқат, як қисми вазифаҳои давлатиро оид ба идоракунии иқтисодиёт ба дӯш дорад. Вазифаҳои асосии он дар ин самт инҳоянд: назорат аз болои таъсис ва фаъолияти бонкҳои тичоратӣ. Ҳадаф аз ин назорат мусоидат кардан ба дастгирии эътидоли низоми бонкӣ ва боздории бонкҳо аз амалиёти воқеан хеле хавфнок мебошад; муайян кардани қоидаҳои амалиёти пулӣ бо пули миллий ва хориҷӣ. Дар Тоҷикистон Бонки миллии Тоҷикистон қоидаҳои хариду фурӯши арзи хориҷӣ, инчунин, ҳудудҳои истифодаи онҳоро дар фаъолияти хориҷӣ муайян менамояд; танзими додани қарз ба бонкҳои тичоратӣ; гузаронидани чорабиниҳои мусоидаткунанда чихати паст кардани суръати коҳиши арзиши пули миллий.

КАЛИДВОЖАҲО: бонк, низоми пулию қарзӣ, қазри бонкӣ, хизматрасониҳои бонкӣ, хусусиятҳои қарздиҳӣ, пасандоз, бонки эмиссионӣ.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Зери мафҳуми низоми бонкӣ чӣ дар назар дошта мешавад?
2. Чаро ҳар мамлакат чихати рушду таҳкими низоми миллии бонкӣ бояд ғамхорӣ намояд?

3. *Чаро дар Тоҷикистон истифода аз китобчаҳои чеки кам шудааст?*
4. *Чаро эътидоли иқтисодӣ ва сиёсӣ дар мамлакат боиси афзудани пешниҳоди пул дар бозори қарзӣ ва бадин васила вусъат пайдо кардани имконоти маблағгузорӣ ба рушди иқтисодиёти он мегардад?*
5. *Низоми бонкии мамлакат аз чанд зина иборат аст?*
6. *Принсипҳои қарзи бонкиро номбар кунед ва шарҳ диҳед.*

МАЗУИ 7. БОЗОРИ МЕҲНАТ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Мақсади дарс

- шинос намудани хонандагон бо табиати иқтисодиши бозори меҳнат;
- ташиқкул додани фаҳмиши хонандагон дар бораи бозори меҳнат;
- шинос намудани хонандагон ба омилҳои бавуҷудорандаи тақозо ба меҳнат;
- шарҳи мафҳумҳои тақозо ва арза дар бозори меҳнат;
- фаҳмонидани сабабҳои вучуди фарқи устувор дар дараҷаҳои пардохти музди меҳнат;
- нақши бозори меҳнат дар ҳалли масоили вобаста ба бекорӣ;
- инкишоф додани қобилияти тафаккури мантиқии хонандагон.

7.1. МАЗМУНИ ИҚТИСОДИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ

Бозори меҳнат соҳаи муҳим ва бисёрнақшаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҳаёти ҷомеа мебошад.

Дар бозори меҳнат хизматрасониҳои меҳнатии вобаста бо истифодаи қобилияти зеҳнӣ ва ҷисмонии одамон, ҳамчунин, маҳорат ва таҷрибаҳои онҳо барои истехсоли неъматҳои иқтисодӣ фуруҳта ва харида мешаванд. Нақши бозори меҳнат дар иқтисодиёти ҳар як мамлакат ба он сабаб хеле бузург аст, ки аксари одамон дар ҳар як кишвар ба туфайли фуруҳтани қувваи корӣ даромад мегиранд.

***Бозори меҳнат** маҷмуи муносибатҳои байниҳамдигарии иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ буда, ба одамон имкон медиҳад, ки хизматрасониҳои меҳнати худро бо музди меҳнат ва ё манфиатҳои дигаре иваз намоянд.*

Доираи фурушандагон дар бозори меҳнат басо гуногун аст. Ба он ҳам ангишткан, ки барои истихроҷи ангишт дар зеро замин кор мекунад, ҳам сарояндаи номӣ, ки барои баргузор кардани концерт дар тоҷорҳои бехтарини мамлакат шартнома мебандад, ҳам олим, ки ҷихати гузаронидани корҳои тадқиқотӣ барои фармоишгар пул мегирад, ҳам мансабдор, ки ба вай давлат аз роҳбарӣ ба соҳаи муайяни фаъолият маош медиҳад, дохил мешаванд.

Ҳамаи онҳо хизматрасониҳои меҳнатии худро ба бозори меҳнат бо умеди пайдо кардани ҷойи кор пешниҳод карда, он ҷо барои истифодаи ин хизматрасониҳо пул медиҳанд. Вале фуруши муваффақонаи ин хизматрасониҳо дар ҳама як ҳел нест: яке бе ягон мушкилӣ ҷойи кор меёбад; дигаре моҳҳо кор меҷӯяду азоби бекорӣ мекашад; сеюмӣ барои меҳнати худ соҳиби даромаде мешавад, ки имкон медиҳад бо серию пурӣ зинда-

гӣ кунад; чорумӣ музде мегирад, ки барои рӯзгузарони аҳли оилааш базӯр мерасад. Фаъолияти бозори меҳнатро таҳлил намуда, сабабҳои чунин гуногунрангиро дар он баррасӣ кардан зарур аст.

Пеш аз ҳама, қайд кардан зарур аст, ки молҳои дар ин бозор фурӯхташаванда хизматрасониҳои меҳнатӣ мебошанд, аз ҷумла: хеле гуногунранганд (хизматрасониҳои меҳнати пешхизмат ва бонкдор аз ҳамдигар ниҳоят фарқи калон доранд); ин хизматрасониҳо аз одамоне, ки хизмат мерасонанд, ҷудо буда наметавонанд.

Ин ҳолатҳо ба фаъолияти бозори меҳнат баъзе хусусиятҳои хос мебахшад, ҷунончи: дар ин бозор ниёз на ба хизматрасониҳои меҳнати одӣ, балки ба хизматрасониҳои навъу мураккабияшон гуногун (масалан, на ба хизматрасониҳои ронандаи одӣ, балки ба хизматрасониҳои ронандаи автобусҳо бо дараҷаи муайяни таҳассус ва таҷриба) вучуд дорад; дар баробари бозори меҳнати умумимиллӣ, бозорҳои меҳнати маҳаллӣ низ ҳастанд, ки дар онҳо таносуби талабот ба ҳамон як навъи хизматрасонӣ ва пешниҳоди онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад; пешниҳоди хизматрасониҳои меҳнатӣ, бо сабаби он ки одамон метавонанд касбашонро иваз карда, таҳассуси дигареро аз худ намоянд, тағйир меёбад.

Рушди бозори меҳнат ба аҳолии қобили меҳнат, хизматрасониҳои меҳнатӣ (аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фаъол), ки ҳамчун фурӯшанда баромад карда, ҷӣ гуна рафтор менамоянд, саҳт алоқаманд аст. Зери мафҳуми аҳолии қобили меҳнат одамони дорои синну соли қобили меҳнате, ки метавонанд ва хоҳиш доранд, хизматрасониҳои меҳнати худро фурӯшанд, фаҳмида мешавад.

Масалан, пӯёии (мобилнокӣ) – аҳолии қобили меҳнат ҳар қадар зиёд бошад, бозори меҳнат ҳамчунон ба осонӣ мувозинат пайдо мекунад ва иқтисодиёти ҳар гуна давлат, чун қоида, рушд мекунад. Дар ин маврид пӯёӣ ду навъ мешавад: касбӣ; худудӣ (минтақавӣ).

Зери мафҳуми пӯёии касбии қувваи қорӣ лаёқатмандии афрод чихати аз худ қардани касбҳои гуногун ва тули тамоми ҳаёт ҳамеша машғули омӯзиш будан фаҳмида мешавад. Инсон танҳо дар сурате ин тавр амал менамояд, ки агар вазъият ўро водор созад ё ин амал барои ў манфиатнок бошад. Дар мамолики аз нигоҳи саноатӣ пешрафта ихтисоси худро иваз қардани ҳатто одамони дорои таҳсилоти олӣ ҳодисаи нодир нест. Онҳо бори дигар паси миз нишаста, касбҳои наверо аз худ менамоянд, ки барояшон шароитҳои нисбатан беҳтару манфиатоварро муҳайё месозад. Чунин вазъият солҳои 90-уми асри гузашта дар Тоҷикистон (ҳамчунин, ИДМ) низ ба амал омад. Он замон хароҷоти давлат барои дастгирии ташкилотҳои илмию конструкторӣ якбора хеле кам шуд. Бисёр қормандони ин ташкилотҳо аз баҳри касби пештараи худ гузашта, бо мақсади хӯрондану пӯшонидани аҳли оилаи худ ба савдо ё ягон фаъолияти дигар машғул шуданд.

Зери мафҳуми пӯёии ҳудудӣ (минтақавӣ)-и қувваи корӣ-лаёқатмандӣ ва омодагии шахс барои иваз кардани ҷойи зист бо мақсади пайдо кардани ҷойи кор фаҳмида мешавад.

Масалан, дар ИМА коргарон ва хизматчиён тули ҳаёт ҷойи корашонро то 10 маротиба ва ҳатто бештар аз он низ иваз мекунанд, ки дар натиҷа, ин ҷо муҳлати миёнаи кор то 3,6 солро дар бар мегирад.

Дар ҳар як мамлакати ҷаҳон аксари кормандони кироӣ дар ҷустуҷӯии ҷойи коре, ки барои меҳнат музди бештаре медиҳанд, пайваста ба ҷор тараф «нигоҳ» мекунанд.

Чунин рафтори оқилона ба одамони ҳамаи мамлакатҳо, ҳатто ҷопониҳо, ки дар руҳияи анъанаҳои кироӣ якумрӣ тарбия ёфта, тибқи он болоравии музди меҳнат бевосита ба собиқкаи кор алоқаманд мебошад, хос аст. Вале дар охири асри XX дар Япония норасоии қувваи корӣ ба амал омад ва имкони гирифтани музди меҳнати нисбатан баландтар дар ширкатҳои дигар пайдо шуд ва сокинони Кишвари тулуи Офтоб айнан мисли амрикоӣҳо рафтор намуданд. Аллақай дар соли 1989 қариб 3 миллион нафар ҷопонӣ тарқи кори кӯҳна карданд ва пурсишҳои нишон доданд, ки 41% – мардони аз 20 то 29-сола барои иваз кардани ҷойи кор омода буданд.

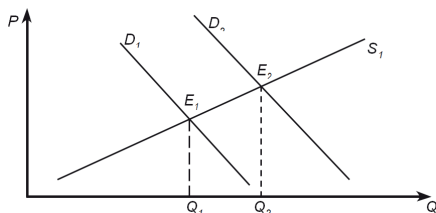
7.2. ОМИЛҲОИ БАВУЧУДОРАНДАИ ТАЛАБОТ БА МЕҲНАТ. МУЗДИ КОР

Ба он диққат додан зарур аст, ки бозори меҳнат бозори талаботи аввалия (хӯрока, пӯшока) набуда, балки бозори талаботи фаръӣ (производный) аст.

Музди кор маблағи пулии ба корманд барои хизматрасониҳои меҳнатиаш дар давраи пардохтишаванда муайян (соат, баст, моҳ), ё барои иҷрои ҳаҷми муайяни меҳнати зарурӣ (масалан, омода кардани ягон асбоб) мебошад.

Талаботи фаръӣ талабот ба омилҳои истеҳсолот буда, бо зарурати истифодаи онҳо барои истеҳсоли молу хизматрасониҳо ба миён меояд.

Сухан дар бораи он меравад, ки бо лаёқати касбӣ, яъне коркардани корманди ҳатто таҳассусаш баланд (масалан, харрот ё сартарош) дар баъзе маврид ба касе лозим нест. Ҳама гуна малака вақте

Расми 7.1. Робитаи байниҳамдигарии бозори меҳнат ва шугл: P – нархи меҳнат, Q – миқдори кормандони шуглдошта, D_1 – нуқтаи ибтидоии қачхаттаи талабот ба меҳнат, D_2 – қачхаттаи тақозои нав ба меҳнат, S_1 – қачхаттаи арзани меҳнат, E_1 – нуқтаи ибтидоии мувозинати бозорӣ (equivalence), E_2 – нуқтаи нави мувозинати бозорӣ

барои чамъият арзиш пайдо карда, ба моли мавриди таваҷҷуҳи бозор табдил меёбад, ки агар ба он талабот мавҷуд бошад. Ба таври дигар гӯем, лаёқатмандии меҳнати харротро дар бозори меҳнат танҳо вақте фуруҳтан мумкин аст, ки агар дар мамлакат ба ин навъи хизматрасонӣ талабот бошад. Ва сартароши басо ҳунарманд ҳам танҳо вақте ҷойи кор пайдо мекунад, ки мардум ба ҷойи дар хона риш гирифтани мӯйсар кӯтоҳ кардан аз хизматрасонии ӯ истифода бурданро афзалтар донанд.

Бинобар ин, шумораи кормандоне, ки кор пайдо мекунад (малакаҳои худро мефурушанд), бевосита ба вазъияти бозори меҳнат вобаста мебошад. Мушаххасан ҳамин ҳолат дар расми 7.1 тасвир шудааст.

Чӣ тавре дар расми 7.1 нишон дода шудааст, дар сурати зиёд шудани талабот ба меҳнат қачқаттаи D1 ба самти D2 ҳаракат менамояд ва баръакс. Нуқтаи мувозинатӣ низ вобаста ба тағйироти вазъият мавқеаширо дигар мекунад.

Меҳнат шартӣ зарурии мавҷудияти инсоният аст ва онро сарфи на зар кардан нашоёд. Фаҳмиши ин нуқта ба ҳар ҳол меҳнатро ба талаботи физиологии одамон табдил намедихад, ҳарчанд баъзан кор (меҳнат) ҳам қодир аст, ки хурсандихои зиёде ба бор орад (ин алалхусус ба одамони соҳиби касбҳои эҷодӣ ҳос аст), ё ки обрӯю нуфузи чамъиятии дар сатҳи хеле баланд эътирофшаванда медиҳад (ин омил, масалан, дар соҳаи фаъолияти сиёсӣ ва чамъиятӣ равшан ба мушоҳида мерасад).

Бо вучуди ин, аксари одамон танҳо ба он хотир бо фаъолияти меҳнатӣ машғул мешаванд, ки он манфиат меорад ва муҳимтар аз ҳама, имкон медиҳад, ки кас соҳиби воситаи рӯзгузаронӣ (зиндагӣ кардан) шавад. Аз ин ҷо ба осонӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст: ҳавасмандии асосӣ ба фаъолияти меҳнатӣ ҳамон пардохтест, ки шахс бар ивази сарфи қувваи корӣ ба даст меорад. Маҳз ба хотири дарёфти музди меҳнат (ки бе он талаботро қонеъ гардонидан нашоёд) одам маҷбур мегардад, ки аз нишот даст кашада, машғули кор шавад ва ин пардохт ҳар қадар зиёд бошад, шахс ба ҳамон андоза барои меҳнат кардан мубориза мебарад.

Аммо мо инро доништа, ханӯз на ҳамаи мантики рафтори одамонро дар бозори меҳнат фаҳмида метавонем. Барои ин донистан лозим аст, ки чӣ метавонад омодагии одамонро барои кор кардан суғардонад.

Ба хотир меорем: дар ҷаҳони иқтисод ҳар интиҳоб нархи худро дорад. Вақте мо барои кор кардан меравем, кадом нархи интиҳобро ме-пардозем? Ин нарх, бо он вақти холие чен карда мешавад, ки мо онро барои машғулияти дилхоҳе сарф кардан мехоҳему лекин маҷбурем, ки онро ба кор кардан бахшем.

Омили дигаре, ки хоҳиши одамонро ба меҳнат хоҳиш медиҳад, вазнинии ҳуди фаъолиятҳост, ки ба ивази пул (подош) иҷро кардан лозим меояд. Ин ё он навъи кор ҳар қадар пурмашаққату хаста (дилгир)-кунанда бошад, одамон барои он ҳамон қадар пардохти бештаре талаб менамоянд.

Нихоят, бо пешниҳоди меҳнат мураккабии вазифаҳое, ки онҳоро муваффақона иҷро кардан лозим аст (то ин ки кӯшишҳои корию ту пардохт гарданд), таъсир мерасонад.

Барои иҷрои бисёр навъҳои кор қобилиятҳои махсус доштан ва дуру дароз таҳсил кардан лозим аст. Аммо на ҳама чунин қобилиятҳоро доранд ва на ҳама розианд, ки ба муҳлати дуру дароз ба омӯзиши касбӣ машғул шаванд. Аксарият он навъи фаъолияти меҳнатиро афзалтар ме-донанд, ки барои омӯзишашон вақти зиёд лозим набошад.

Одамон барои худ масъалаи кор кардан ё бекор гаштан (ва агар меҳнат карданӣ бошанд, пас, кадом касбро бояд интихоб кунанд)-ро ҳал карда, омилҳои, ки онҳоро, умуман, аз кор кардан ё машғул шудан бо навъи мушаххаси фаъолияти касбӣ дилсард мегардонанд, бо он манфиате, ки аз фаъолияти меҳнатӣ гирифта метавонанд, муқоиса мекунанд.

Бо дарназардошти ин мо, қонуни арзари дар бозори меҳнат чунин шарҳ дода метавонем:

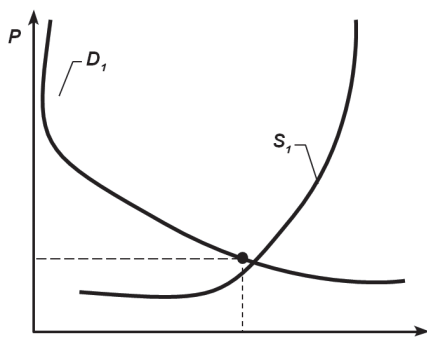
Пардохте, ки корфармоён омодаанд барои иҷрои навъи кори муайян диҳанд, яъне ҳар қадар нархи меҳнат баланд бошад, шумораи одамон, ки ин корро иҷро кардан мехоҳанд, ҳамон қадар зиёд мешавад ва баръакс.

7.3. САБАБҲОИ ФАРҚИ САТҲИ ПАРДОХТИ МУЗДИ КОР ДАР БОЗОРИ МЕҲНАТ

Алоқамандии тақозо ва арза дар бозори меҳнат тобеи қонунҳои равандҳои бозорӣ мебошад. Зери таъсири ин қонунҳо нархи меҳнат – меъёри музди меҳнати кормандони касбу кори гуногун ба вучуд меояд.

Меъёри музди меҳнат бо нархи меҳнат танҳо вақте баробарвазн мегардад, ки агар шумораи одамони омодаи фаъолият ба кори муайян ва миқдори ҷойҳои корию, ки корфармоён пешниҳод мекунанд, ба ҳам мувофиқат кунанд. Дар расми 7.2 ҳамин ҳолат тасвир ёфтааст.

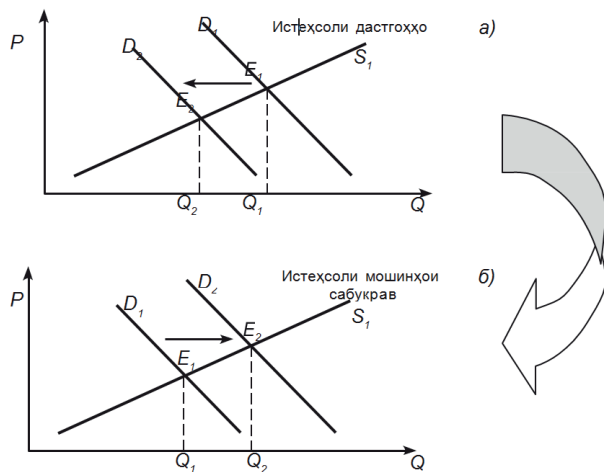
Чун нархи мол дар бозор ташаккулёбанда аст, меъёри музди меҳнат низ басо тағйирёбанда аст. Вобаста ба ин, ҳам дараҷаи мутлақи пардохти музди меҳнати кормандони касбҳои муайян ва ҳам

Расми 7.2. Ташаккули сатҳи пардохти меҳнат дар бозори меҳнат: P – нархи меҳнат, Q – шумораи шуглдоштагон, D_1 – тақозо ба меҳнат, S_1 – тақозо дар бозори меҳнат, E_1 – нуқтаи мувозинати тақозо ва арза дар бозори меҳнат, P_e – нархи мувозинати меҳнат, Q_e – миқдори мувозинати шуглдоштагон

таносуби байни онҳо вобаста ба соҳа ё минтақаи мамлакат тағйир меёбанд. Ин аз чӣ вобаста аст?

Мо муайян кардем, ки талаботи инсон басо гуногунранг ва тағйирёбанда аст. Танҳо ҳамин чиз вазъиятро дар бозори меҳнат басо ғайримуътадил мегардонад. Ғайр аз ин, дар ин ҷо боз як қатор омилҳои дигар низ мавҷуд мебошанд: пешрафти илм ва техника; рушди нобаробари иқтисодӣ мамлакатҳои алоҳида; ҳодисаҳои ногаҳонии табиӣ (иқлимӣ), ҳодисаҳои сиёсӣ ва ғайра.

Расми 7.3. Тағйирёбии вазъият дар бозори меҳнат ҳангоми коҳиши ёфтани талабот ба меҳнат дар як соҳа ва болоравии тақозо ба меҳнат дар соҳаи дигар

Ҳамаи ин зарурати доимии тағйир додани ҳаҷми истеҳсоли молҳои гуногунро ба миён меорад. Дар натиҷа, истеҳсоли молҳои душворфурӯш қатъ шуда, молҳои серталаб зиёд мегарданд.

Расми 7.3 нишон медиҳад: чунин калавишҳо бояд ногузир бо тағйир ёфтани шумораи одамони бо истеҳсоли ин мол шугълдошта мушоҳида шавад. Дар корхонаҳое, ки молҳои талаботнадошта истеҳсол мекунанд, фаъолияти бисёр кормандон нонозим мегардад. Баръакс, корхонаҳои машғули истеҳсоли молҳои харидордошта ҳамеша ниёзманди қувваҳои иловагии корӣ ва мутахассисон мебошанд.

Ҳалли ин масъала ба туфайли пӯёӣ (мобилноқӣ)-и қувваи корӣ имконпазир аст. Он барои гузаштани коргарони корхонаҳои истеҳсоли маҳсулотро маҳдудкунанда ба корхонаҳое, ки моли дар бозор харидордошта истеҳсол мекунанд, имкон фароҳам меорад. Азнавтақсимкунии воқеии кормандон бо ёрии механизми нархҳо, ки амали он ба болоравии нархи молҳои камёфт ва ҳамчунин, афзудани фойданокии истеҳсоли онҳо оварда мерасонад, таъмин мегардад. Мутобиқан, фойданокии

зиёд ба ин истехсолкунандагон имкон медиҳад, ки ба кормандони иловагӣ музди меҳнати нисбатан баланд пешниҳод намоянд.

Тавре аз расми 7.3 бармеояд, агар ба маҳсулоти як соҳа (мушаххасон дастгоҳсозӣ) тақозо коҳиш ёбад, пас, истехсоли дастгоҳхоро низ кам кардан лозим меояд. Дар чунин ҳолат барои пешбурди истехсолот камтар кормандон лозим мешаванд.

Ин чунин маъно дорад, ки тақозо ба меҳнат дар ин соҳа коҳиш меёбад ва қачхаттаи тақозо, тавре ҳаракати он дар расми 7.3 нишон медиҳад, ба тарафи чап майл мекунад. Мутобиқан нуқтаи мувозинати тақозо ва арза дар бозори меҳнат дар ин соҳа ба тарафи чап (поён) майл мекунад. Ба таври дигар гӯем, корфармоён дар ин соҳа акнун одамонро камтар киро мекунанд ва ба онҳо музди камтар медиҳанд, зеро нархи меҳнат поён мешавад.

Одамони аз кор озодшуда ё онҳое, ки бо музди меҳнати нисбатан пасттар кор кардан намехоҳанд, аз бозори меҳнати ин соҳа мераванд ва ба ҷое мегузаранд, ки талабот ба маҳсулот зиёд бошад.

Дар мисоли мо вазъият дар бозори мошинҳои сабукрав чунин аст (расми 7.3, б): ин ҷо қачхаттаи тақозо ба тарафи рост майл намудааст ва нуқтаи мувозинатӣ низ ба тарафи рост – болотар аз мавқеи пештарааш тағйир кардааст. Яъне, ин ҷо ҳам дастони бештари корӣ лозиманд ва ҳам ширкатҳои истехсолкунандаи мошинҳои сабукрав омодаанд, ки ба онҳо музди меҳнати баландтар диҳанд, зеро зиёд ба фурӯш баровардани мошинҳои сабукрав ҳамаи ин харочотро мепӯшонанд.

Мутобиқан, дар ҷамъбаст расми 7.3 нишон медиҳад, ки коргарони аз шуғл маҳрумгашта дар соҳаи дастгоҳсозӣ барои кор ба соҳаи истехсоли мошинҳои сабукрав мегузаранд. Дар ин маврид шумораи коргарони дар як соҳа аз кор озодгашта ва шумораи коргароне, ки ба таври илова дар соҳаи дигар соҳиби кор гаштаанд, мувофиқат мекунад.

Вале усулҳои дигар низ имконпазиранд: агар дар як соҳа кормандон назар ба оне, ки дар соҳаи дигар ба кор гирифта мешаванд, бештар озод гарданд, қисми кормандони аз кор озодшуда бекор мемонанд ва ба онҳо лозим меояд, ки ё касбашонро дигар кунанд ё ҷойи зисташонро тағйир диҳанд; агар дар як соҳа кормандон назар ба оне, ки дар соҳаи дигар бо музди меҳнати муайян ба кор гирифта мешаванд, камтар озод гарданд, пас, дар соҳаи дуҷум норасоии кормандон ба амал меояд. Дар чунин вазъият соҳаи аз норасоии кормандон танқисикашанда норасоии кормандонро аз ҳисоби муҳочирони меҳнатӣ аз хориҷи кишвар барта раф мекунанд. Масалан, ширкатҳои олмонӣ баъди ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ айнан чунин амал карда, норасоии коргаронро аз ҳисоби шаҳрвандони Туркия бартараф намуданд.

Афзун гардондани шумораи одамони машғули кор имкон медиҳад, ки истехсоли молҳои камёфт зиёд гардида, бозори он тадриҷан

ба сатҳи мувозинат расонда шавад. Ширкатҳое, ки маҳсулоти нолозим истеҳсол мекунад, баръакс, маҷбур мешаванд, андозаи шуғл ва, умуман, фаъолияти худро маҳдуд созанд. Дар натиҷа, моли зиёдатии онҳо тадриҷан кам шуда, бозор ба ҳолати мувозинат меояд.

7.4. ОМИЛҲОИ БАВУЧУДОВАРАНДАИ ТАҚОЗОВУ АРЗА ДАР БОЗОРИ МЕҲНАТ

Чуноне дар боло зикр намудем, сабаби ҳаракати одамон байни бозори меҳнати соҳаҳои гуногун ва дар он ҷо тағйир ёфтани сатҳи музди меҳнат вазъи таъмини молҳо дар бозор мебошад, ки ин ё он корхона истеҳсол мекунад. Таносуби тақозо ва арза дар бозори меҳнат, ки музд муайян менамояд, ба ҳамин алоқаманд мебошад.

Бинобар ин, фарқ дар пардохт ва шароити меҳнат байни ширкатҳои муваффақ ва ширкатҳое, ки давраҳои душворро аз сар мегузаронанд, унсурҳои ҳатмии бозори меҳнат мебошад.

Вале агар музди меҳнат танҳо бо чунин тағйироти кӯтоҳмуддат дар вазъияти бозорӣ чен карда шавад, пас, дар ниҳояти қор, дар ҳамаи соҳаҳо ва касбҳо дараҷаи он ба сабаби ҳаракати кадрҳо аз як корхона ба корхонаи дигар аз пайи пардохти нисбатан баландтари меҳнат тахминан якранг хоҳад шуд.

Фарқи пардохти музди меҳнат ба панҷ омили асосӣ вобастагӣ дорад:

Мураккабии меҳнат. Вазифаҳои меҳнатӣ ҳар қадар мураккаб бошанд, онҳоро ҳамон қадар бештар омӯختан лозим аст. Барои он ки одамон ба ин розӣ шаванд, кӯшишҳои иловагӣ ба музди меҳнати нисбатан баландтар ҷуброн кардан зарур мебошад. Дар аксари мамлакатҳои мутараққии ҷаҳон одамони соҳиби таҳсилоти олӣ, чун қоида, назар ба онҳое, ки қорашон чунин таҳсилотро тақозо намекунад, музди меҳнати баландтар мегиранд ва ин қонунист, зеро одамони соҳиби таҳсилот ба бозор бо донишҳои муқаммал ва малақаҳои зиёд меоянд. Ин имкон медиҳад, ки онҳо барои кироиягирандагон навъҳои нисба тан пураарзиши қорро иҷро намоянд. Онҳо барои ҳаҷми қалони сармояи инсонӣ, ки ба ихтиёри кироиягирандагон вомегузоранд, пардохти бештаре талаб мекунад;

Вазнинии меҳнат. Баъзе қоргарон назар ба муҳандисон музди меҳнати бештар мегиранд. Ин вобаста ба он аст, ки музди меҳнат бояд ба онҳо на танҳо ба кӯшишҳои омӯзиши ихтисос дода шавад, инчунин, вазнинии зиёди қорро дар баъзе риштаҳои истеҳсолот ҷуброн намояд. Маҳз ба ҳамин сабаб музди меҳнати қоргарони саноати металлургӣ ва химиявӣ, инчунин ангиштқанон, одатан, хеле баланд аст;

Маҳдудияти истеъдодҳо. Дар тамоми ҷаҳон маоши варзишгарони варзида, мусикичиёни рок, сарояндагони номии опера, ситораҳои кино хеле баланд аст. Ҳар кадоме аз онҳо бо сабаби истеъдоди фавқулодаи табиӣ доштан дар бозори меҳнат чун «моли нодир» арзиш доранд. «Харидорон» – инчунин молҳо хеле зиёданд. Ба таври дигар гӯем, бо вучуди зиёд будани талабот, пешниҳоди чунин «молҳо» басо маҳдуд аст. Бо ин сабаб нархи чунин истеъдод, яъне пардохти музд \bar{y} ҳам хеле баланд аст;

Дарачаи хавфнокӣ, ки иҷрои ин ё он кор ба он вобаста аст. Хавфи кори барои чамбият зарур ҳар қадар баланд бошад, одамони барои иҷрои он розишуда ҳамон қадар музди баландтарро барои он талаб мекунад. Инро, аз ҷумла, дар пардохти музди кормандони ихтисосҳое, мисли ангишткан, ҳавонавард (лётчик) – озмоишгар, кайҳоннавард, соҳибкорон ва мутахассисон оид ба амалиёти биржавӣ (масалан, бо коғазҳои қиматнок) мушоҳида кардан мумкин аст: ин ҷо яке бо саломатӣ ва ҳаёти худ тавакал мекунад, дигаре бо маблағҳои хангуфти пулӣ, ки ба миён гузошта мешаванд;

Сийсати иҷтимоии давлат. Агар механизмҳои иқтисодии мамлакат муътадил кор кунанд, бозори меҳнат бо тафовутҳои зиёди пардохти музди меҳнат барои афроди касбҳои оммавӣ роҳ намерӯяд.

КАЛИДВОЖАҲО: бозори меҳнат, қобилияти меҳнатӣ, нархи меҳнат, музди кор, талаботи фарғӣ, маҳдудияти истеъдодҳо.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар зарбулмасале омадааст: «Бахт дар пул нест». Агар ин зарбулмасал барои ҷамагон дастуруламали иҷрои бе ҷуну ҷаро мешуд, иқтисодӣ чӣ тавр рушд мекард? Агар барои афрод кам ё зиёд музд гирифтани фарқи намерӯяд, бозори меҳнат дар ҷаҳон чӣ тавр амал мекард?

2. Оё ин андеша дуруст аст: «Дарачаи музди меҳнат дар алоқамандии муқобил ба эътибори касб қарор дорад», ҷаро?

3. Дар бисёр мамлакатҳои нешрафтанӣ ҷаҳон профессорони донишгоҳҳо назар ба ҳайати роҳбарикунандаи ширкатҳои тиҷоратӣ музди камтар мегиранд. Бо вучуди ин, ягон донишгоҳ бинобар нарасидани профессорон аз фаъолият намерӯяд. Ҷаро профессорон майли кор дар ширкатҳои тиҷориро надоранд?

4. Хусусиятҳои фарқкунандаи бозори меҳнат нисбат ба дигар бозорҳо дар ҷаҳон чӣ тавр аст?

МАВЗУИ 8. МАСЪАЛАҲОИ ИЧТИМОИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ

Мақсади дарс

- ташаккул додани тасаввуроти хонандагон дар бораи ҳадди ақалли зиндагӣ;
- фаҳмонидани ҳадафҳои муайянсозӣ ва навъҳои ҳадди ақалли зиндагӣ;
- баррасии сохтори низоми музди меҳнат ва тартиби пардохти нафақаи меҳнатӣ;
- ташаккул додани қобилияти фикрронии иқтисодии хонандагон.

8.1. САБАБҲОИ АСОСИИ МУНОҚИША БАЙНИ КОРМАНД ВА КОРФАРМО. НАҚШИ ИТТИФОҚИ КАСАБА ДАР ҲАЛЛИ ОН

Яке аз тафовутҳои асосии бозори меҳнат аз бозорҳои дигар – хусусияти хосси муносибатҳои байниҳамдигарии фурӯшанда (корманди кироя) ва харидор (корфармо), яъне, хислати сиёсӣ иҷтимоии ин муносибатҳо ба шумор меравад.

Иштирокчиёни бозори меҳнат асрҳо байни ҳам хусумати оштинопазир доштанд. Хусумати мазкур зуд-зуд муноқиша ва ҳатто хунрезиро ба вучуд овардааст. Гарчанде қарни XX бо худ як қатор тартиботи навро чорӣ намуда, дар аксари мамлакатҳо масъалаи муносибати меҳнати-ро бо роҳи осоишта ҳал карда бошад ҳам, дар ин бозор то ҳол оромии комил вучуд надорад.

Сухан дар бораи он меравад, ки корфармоён аз аҳди қадим ақида доштанд: муқаррароти асосӣ хангоми муайян намудани музди меҳнат – нигоҳ доштани он дар сатҳи ҳаддалимкон пасттарин аст.

Кормандони кироя дар навбати худ бевосита дар муқобили ин ақида қарор дошта, музди меҳнати баландтарро талаб мекарданд. Дар ин мубориза ҳар яке аз тарафҳо усулҳои шахсии пешбурди «амалиётҳои ҷангӣ»-ро истифода мекарданд.

Стратегияи корфармоён дар қарни XIX ва ибтидои қарни XX истифодаи васеи чунин усулҳоро дар назар дошт:

- Тартиб додани «рӯйхати сиёҳ».* Муборизони нисбатан фаъоли баланд бардоштани музди меҳнат ва беҳтар гардондани шароити меҳнати-ро на танҳо аз қор озод мекарданд, инчунин, онҳоро ба рӯйхати сиёҳ ворид менамуданд, ки дар натиҷа ягон соҳибқор чунин қормандонро ба қор қабул намекард. Дар Русия ин гуна тартиботро «ғирифтани билетҳои сиёҳ» ном мебарданд.
- Локаут (қалимаи англисӣ lock-out – пӯшидани дар ба рӯйи қасе).* Тибқи локаут корфармо бар ивази талаби қормандон оид ба баланд бардоштани дастмузд фаъолияти қорхонаро чанд рӯз боз мепошад. Онҳо, албатта, аз даромад маҳрум мешуданд, лекин «исёнгарон»-ро дар дами марг бо гуруснагӣ қарор медоданд.
- Киро намудани итрейкбрехерҳо (қалимаи олмонӣ «итрейкбрехер» – шикаст додани қорпартоӣ).* Агар қормандон бо талаби баланд бар-

доштани музд корро қатъ намоянд, пас, соҳибони ширкат кормандони муваққатиеро ба кор ҷалб мекарданд, ки барои кор бо музди кори қаблӣ розӣ ҳастанд.

- 2) *Қарордоди «саги зард» (америкоиҳо онро чунин ном мебуданд). Ширкатҳои усули мазкурро интихоб намуда шахсро дар ҳолате ба кор қабул мекарданд, ки агар вай шартномаи кориаш фардиро имзо намуда, қавл меод, ки ба муборизаи муштарақ оид ба талаби музди баланд ҳамроҳ намешавад. Агар шахс шартномаро вайрон мекард, фавран аз кор озод мегардид, ки ягон суд барои ба кор барқарор намудани ӯ розӣ намешуд.*

Ин ва дигар усулҳо, аз ҷумла, истифода гардидани қонунгузорӣ, политсия ва ҳатто қувваҳои мусаллаҳ ба муқобили кормандон, ба он нигаронида шуда буд, ки кормандони кирояро барои розӣ шудан ба шартномаи ноумуноси хариду фурӯши қувваи корӣ маҷбур намуда, арзиши қувваи кориро то ҳадди имкон паст намоянд.

Албатта, кормандони кироя барои баланд бардоштани музди меҳнат тарзу усули нави муборизаро такмил дода, мавриди истифода қарор медоданд.

Стратегияи кормандони кироя чунин усулҳои муборизаро дар бар мегирифт:

- *корпартоӣ (забоняқунӣ) – қатъ намудани кор, то он вақте ки корфармоён талаботи корпартоёнро оид ба баланд бардоштани музди меҳнат ё беҳтар намудани шароити он қонеъ нагардонад;*
 - *кор тибқи тартибот («корпартоиҳои итолиёвӣ», ба ифтихори кормандони итолиёвӣ номгузорӣ шудааст) – кормандони кироя корро расман қатъ намекунанд, лекин онро бо риояи қатъии ҳама гуна дастурамалҳои эҳтимоли ва бо суръати суст (ё бо таваққуфи кӯтоҳмуддати навбатӣ) иҷро мекарданд, ки дар натиҷа ҳосилнокии меҳнат ва фоидаи соҳибкор яку яқбора паст мегардид;*
 - *таъсиси ҳизби сиёсӣ – «Ҳизби меҳнат» (махз чунин тарҷума мегардад, яке аз ҳизбҳои сиёсӣ пешоҳанги Британияи Кабир – лейбористӣ), ки имкон медиҳад қарорҳои давлатӣ тавассути парламент ба ман фиати кормандони кироя қабул гарданд: муайян кардани ҳадди ақалли маош*
- ҷорӣ намудани талаботи умумихатмӣ оид ба таъмини бехатарии меҳнат ва ғ.;*
- *ташқиқи иттифоқҳои касаба – ифода кардани ташқиқи манфиатҳои умумии кормандони кироя дар гуфтушунид бо соҳибкорон.*

Дар бозори қувваи корӣ тичорат тавассути истифодаи тарз ва усули мазкур аллақай тули қарнҳост, ки пеш бурда мешавад. Кормандон бо талаби музди баландтар корпартоӣ эълон мекунанд, – соҳибкорон бо истифода аз локаут ҷавоб медиҳанд. Кормандони кироя иттифоқҳои касаба созмон медиҳанд, – соҳибкорон барои ба тариқи судӣ манъ намудани фаъолияти онҳо кӯшиш ба харҷ медиҳанд. Кормандон ҳизбҳои

худро таъсис медиҳанд, – соҳибкорон бо созмон додани ташкилотҳои сиёсии хусусӣ ҷавоб медиҳанд.

Баъзан имрӯз ҳатто дар мамлакатҳои бузурги демократӣ низ мубориза дар бозори меҳнат шакли муташанниҷтарро пайдо мекунад. Масалан, вақте ки авиадиспетчерони ИМА корпартоӣ эълон намуданд, президент Роналд Рейган дар асоси таъя ба қонунҳои, ки корпартоиро дар нақлиёт манъ менамояд (бо сабаби таҳдид ба бехатарии ҳаракат ва ҳаёти мусофирон), иттифоқи касабаи авиадиспетчеронро бо ситондани ҷаримаҳои қалон пароканда намуда, баъдан, барои пурра шикаст додани муқовимати корпартоён, усули штрейкбрехерию бо маҷбур намудани авиадиспетчерони ҳарбӣ барои кор дар соҳаи авиатсияи шаҳрвандӣ, истифода кард.

Имрӯз дар мамлакатҳои пешрафта ҳаракати иттифоқҳои касаба суст шудааст, ки сабабҳои асосии он инҳо мебошад: тағйирёбии хусусияти фаъолияти меҳнатӣ (ихтисор гардидани миқдори корхонаҳо, пайдоиши навҳои нави ширкатҳо бо иштироки кормандон, ки соҳибони он худи онҳо мебошанд ва ғ.); рушди умумии некуаҳволии ҷамъият дар ин мамлакатҳо имкон медиҳад нисбат ба кормандони кироя шароити ҳаёт таъмин карда шавад, ки дар ин хусус аксар соҳибони фабрикаҳо ҳатто орзу карда наметавонианд.

Ҳаёт нишон медиҳад: ҳар қадаре мамлакат бой бошад, дар он некуаҳволӣ ҳамон қадар дар сатҳи баланд қарор мегирад ва муносибатҳои меҳнатӣ ҳамон қадар оромона ба вучуд омада, корпартоӣ низ кам мегардад. Лекин дар мамлакатҳои, ки вазъи иқтисодӣ номусоид буда, некуаҳволии шаҳрвандон бидуни инкишоф ҳатто поён рафта истодааст, чи хеле ки ин дар бештари мамлакатҳои пешрафтаи ҷаҳон, мушоҳида мегардад, нақши иттифоқҳои касаба нисбатан бештар шудааст. Бинобар ин, диққати ва назорати қатъӣ додан зарур аст, ки ин гуна ташкилотҳо ба бозори меҳнат ҷӣ гуна таъсир мерасонанд.

Ташвиши иттифоқҳои касаба бо хусусияти хоси нави фаъолияте, ки аз ҷониби аъзои он амалӣ карда мешавад, алоқамандии зич дорад ва бинобар ин, гуфтан мумкин аст, ки доираи масоили фарз кардем, иттифоқи касабаи рассомнографикон аз ташвишҳои роҳбарияти иттифоқҳои касабаи шахтёрҳо тафовут дорад. Дар ниҳояти кор, дар назди тамоми иттиҳодияҳои иттифоқҳои касаба вазифаи ягона қарор дорад, ки ба сифати муҳимтарини онҳо баромад менамоянд:

Бехтар кардани шароити меҳнат ва таъмини бехатарии он. Сухан дар бораи он меравад, ки ҳамаи иттифоқҳои касаба, аксаран, барои ноил гардидан ба беҳбудии шароити санитарияу гигиенини меҳнат кӯшиш ба ҳарч медиҳанд (масалан, паст намудани ғавғо ва ҷанголудағӣ дар сеҳҳо). Ҷамъхори иттифоқҳои касаба ва пешниҳоди шароити имтиёзноки меҳнатӣ (қисман кам кардани рӯзи корӣ) ба наврасон ва занон (махсусан, барои занҳои ҳомила ё кӯдакон ба балоғат нарасида).

Ниҳоят, ташвиши доимии иттифоқҳои касаба – паст кардани хавфи фаъти кормандон дар истехсолот ё бардоштани чароҳат. Зери фишори иттифоқҳои касаба аксарияти мамлакатҳои ҷаҳони муосир имрӯз қонунҳо ва меъёрҳои махсус қабул карданд, ки шароити меҳнат ва таъмини паст намудани чароҳатбардориро дар истехсолот ба танзим мебароранд. Аммо дар иқтисоди ҷаҳон ҳама қадру қимати худро дорад. Корфармо ҳар қадар барои бехтар гардондани шароити меҳнат пул сарф намояд, дар натиҷа ҳамон қадар ҳар як корманд ба вай гарон мегардад ва ҳамон қадар шумораи онҳоро камтар киро менамояд.

Баланд бардоштани музди меҳнат. Агар ба хотир орем, ки дар боби гузашта оид ба бозори меҳнат чиро омӯхтем, мумкин аст ҳалли масъалаи мазкурро бо фароҳам оварда шудани шароити мазкур эҳтимол кард: барои рушди талабот ба меҳнат; барои маҳдуд кардани пешниҳоди меҳнат.

Албатта, баланд бардоштани талабот нисбат ба меҳнат барои иттифоқҳои касаба мушқил аст: онҳо на он қадар имкони таъсири зиёд расониданро ба бозори меҳнат доранд, ки аз кучо талабот дар бозори меҳнат ба вучуд меояд. Сухан дар бораи он меравад, ки иттифоқҳои касаба, одатан, нисбат ба маҳдуд кардани воридоти молҳо ба мамлакат талош мекунанд. Зеро, фуруши молҳои воридотӣ дар бозори дохилӣ талаботро ба маҳсулоти ширкатҳои ватанӣ кам мегардонанд, ки дар натиҷа, талабот ба шуғл низ дар мамлакат паст мешавад. Пас, ҳангоми кам шудани воридот талабот ба молҳои ватанӣ афзуда, шароити зиёдшавии шумораи кормандон ва музди меҳнат дар бозори дохилӣ бехтар мегардад.

Бо вучуди ин, чунин мавқеи иттифоқҳои касаба ба заиф шудани рақобат дар бозори дохилӣ ва манфиатдор набудан ба бехтаршавии сифати маҳсулоти ватанӣ меорад. Дар натиҷа, маҳсулот рақобатпазир намегардад. Имкони содир кардани он кам мешавад ва чун натиҷа, талабот ба меҳнат низ барои истехсоли он паст мегардад. Ба ғайр аз ин, ҳангоми маҳдуд кардани воридот аз тарафи як мамлакат, мамлакатҳои дигар низ, одатан, ба ҳамин монанд чораҳо меандешанд. Дар натиҷа, имкони содироти ҳамаи соҳаҳои содиротии мамлакат паст шуда, шароит дар бозори меҳнат низ барои кормандони соҳаҳо ва ширкатҳо бадтар мешавад.

Агар сухан дар бораи маҳдудияти пешниҳоди меҳнат равад, он гоҳ иттифоқҳои касаба, одатан, бо розигии корфармоён танҳо барои аъзои иттифоқро ба қор қабул намудан, қўшиш менамоянд. Тактикаи мазкур, дар давраи асримиёнагии фаъолияти қосибон ва ҳунармандон ба вучуд омада, дар ҳориҷа хеле васеъ истифода мешавад.

Масалан, ин ба ҳунармандоне, ки барои ҷустуҷўи қор ба ИМА мераванд ҳалал мерасонад, зеро соҳибони театр ва киностудияҳо онҳо-

ро ба нақш танҳо бо иҷозати иттиҳоди хунармандони амрикоӣ даъват менамоянд.

Маҳдудияти имконоти худро барои баланд бардоштани музди меҳнат бо роҳи ҳавасманд гардондани талабот ё ин ки маҳдуд кардани пешниҳод дар бозори меҳнат дарк намуда, иттифоқҳои касаба бо дигар роҳ барои ҳалли ин масъала даст заданд. Яъне, онҳо ҳамчун намояндаи ягона аз номи ҳамаи аъзои худ ҳангоми муҳокимаи шароити меҳнат ва пардохти он баромад карданд.

Ин масъала бо роҳи гузаронидани гуфтушунидҳои коллективӣ бо корфармоён ҳал мегардад. Барои иттифоқи касаба ин ҳолати мукаббатчи: ё ки ҳамаи аъзои он нисбатан музди меҳнати баланд мегиранд, ё корпартоӣ оғоз мегардад.

8.2. ҲАДДИ АҚАЛЛИ ЗИНДАГӢ ВА СОҲТОРИ НИЗОМИ МУЗДИ МЕҲНАТ. НАҶАҶАИ МЕҲНАТӢ ҲАМЧУН УСУЛИ ҲАВАСМАНДГАРДОНӢИ ИНКИШОФИ ҲОСИЛНОКӢ ВА СИФАТИ МЕҲНАТ

Хусусияти асосии бозори меҳнат дар он ифода меёбад, ки дар ин бозор ҳудуди пастшавии нарх вучуд дорад. Дар ҳақиқат, агар ягон наъби мол фурӯхта нашавад, соҳиби он (истехсолкунанда ё фурӯшанда) нархро то он маврид паст мекунад, ки мол фурӯхта шавад. Дар натиҷа, фоида ба даст оварда нашавад ҳам, ҳадди ақал қисми хароҷоти истеҳсолӣ чуброн мегардад.

Вобаста ба меҳнат ҳолат тамоман дигар аст: нархи меҳнат, яъне, меъёри музди кор ҳудуди объективии пастравӣ дорад. Ии ҳудуд дар асоси нархҳои дар мамлакат барқароргашта, ки барои харидани «сабади» минималии неъматҳо зарур аст, муайян карда мешавад. Чунин «сабад» неъматҳоеро дар бар мегирад, ки онҳо барои инсон ҷиҳати рӯзгузаронӣ зарур мебошанд. Арзиши ин «сабад»-ро ҳадди ақалли зиндагӣ меноманд.

Ҳадди ақалли зиндагӣ маблағи пулест, ки барои аз тарафи инсон харидани на камтар аз меъёрҳои физиологӣ маҳсулоти озуқаворӣ ва инчунин, барои дар сатҳи минималӣ қонеъ гардони дани талабот ба либос, пойафзол, манзил, хизматрасониҳои нақ лиётӣ, маводди санитарю гигиенӣ зарур аст.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳадди ақалли зиндагӣ» аз 19 майи соли 2009, №521 ҳадди ақалли зиндагӣ, ки дар маҷмуъ ҳисоб карда мешавад, бо мақсадҳои зерин истифода мегардад: баҳо додани сатҳи зиндагии аҳоли барои таҳия ва татбиқи сиёсати иҷтимоӣ ва барномаҳои иҷтимоии мақсаднок; таҳлил ва пешбинии сатҳи зиндагии аҳоли; асосноккунии кумақрасонии иҷтимоии давлатӣ

ба камбизоатон; тадричан наздик кардани андозаҳои муқарраршавандаи ҳадди ақалли музди кор, нафақаҳо, чубронпулиҳо, кумакпулиҳо ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ; муайян кардани ҳадди камбизоатӣ ва татбиқи тадбирҳо оид ба дастгирии иҷтимоии аҳоли.

Навъҳои ҳадди ақалли зиндагӣ. Вобаста ба табиноти мақсаднок, ҳадди ақалли зиндагӣ ба навъҳои зерин тақсим мешавад: ба ҳар як нафар; аз рӯи гурӯҳҳои асосии иҷтимоӣ демографии аҳоли.

Ҳадди ақалли зиндагӣ дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он, бо чудо кардани аҳоли ба сокинони шаҳр ва деҳот, инчунин, бо назардошти хусусиятҳои ҷуғрофию иқлимӣ ва хусусиятҳои дигари истеъмоли неъматҳои моддӣ ва истифодаи хизматрасонӣ ба аҳоли дар маҷмуъ муайян карда мешавад.

Муайян кардани бузургии ҳадди ақалли зиндагӣ дар таҷриба бо чунин сабабҳо мушкул аст: нуқтаи назари гуногун (пеш аз ҳама, корфармоён ва иттифоқҳои касаба) оид ба неъматҳои, ки ҳадди ақалли зиндагӣ ҳисобида шаванд ва бояд ба «сабад» шомил гарданд, вучуд дорад; ба нуқтаи назари умумие, ки нисбат ба сатҳи минималии неъматҳои истеъмолии дар «сабад» овардашуда розӣ шудан душвор аст; бо сабаби гуногун будани нархҳо дар минтақаҳои мамлакат, дар ҳадди ақалли зиндагӣ фарқи ҳудудӣ вучуд дорад ва бинобар ин, якхела шуда наметавонанд. Масалан, бо зиёд гардидани хароҷоти нақлиётӣ барои таҳвили мол, нархҳо дар минтақаи ВМКБ нисбат ба минтақаҳои марказии ҷумҳурӣ каме баланд мебошанд. Бинобар ин, дар мамлакатҳои гуногун барои муайян кардани бузургии ҳадди ақалли зиндагӣ усули гуногун истифода бурда мешавад. Дар Тоҷикистон то имрӯз усули асосноккардашуда, ки меъёри минималии истеъмоли неъматҳои гуногун ном дорад, истифода шуда истодааст.

Ин чунин маъно дорад, ки ҳангоми муайян намудани бузургии ҳадди ақалли зиндагӣ мутахассисон аввал таъмин будани одамонро бо миқдори ғизои зарурӣ ҳисоб мекунанд, то ин ки одамон аз гуруснагӣ ба беморӣ гирифта нашаванд.

Мутахассисони дигар истеъмоли минималии молҳои ғайриозуқаворӣ ва хизматрасониҳоро муайян менамоянд. Барои муайян кардани бузургии пулии ҳадди ақалли зиндагӣ меъёрҳои натуралии истеъмоли бо нархҳои амалкунанда зарб карда мешавад.

Дар бозори муосири меҳнат ҳадди ақали зиндагӣ, одатан, заминаи асосии ҳисоб кардани меъёри музди минималии меҳнатро ташкил медиҳад (ҳаҷми минималии пардохти музди меҳнат – ҶМПММ). Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низомии мазкур оҳиста-оҳиста ворид шуда истодааст, лекин, муттассифона, то ҳол ҶМПММ аз ҳадди ақалли зиндагӣ паст аст.

Масалан, мувофиқи Кодекси меҳнат, андозаи маош бо мувофиқаи байни корманд ва корфармо муқаррар карда мешавад. Музди меҳнат

камтар аз андозаи ҳадди ақалли муқаррарнамудаи давлат (м. 103 КМ) буда наметавонад ва бо ягон ҳадди аксар маҳдуд карда намешавад.

Низоми пардохти музди меҳнат, андозаи ставкаҳои тарифӣ, маошҳо ва дигар навъи музддиҳиро муайян мекунанд:

- а) барои қормандони ташилотҳое, ки аз бҷчети давлатӣ маблаггузорӣ мешаванд – қонунҳе ва дигар санадҳеи меёрши ҳуқуқӣ;*
- б) барои қормандони ташилотҳеи маблаггузоришон омехта (қисман маблаггузорӣ аз бҷчети давлатӣ ва аз фаъолияти соҳибқорӣ) – қонунҳе ва дигар санадҳеи меёрши ҳуқуқӣ, инчунин, шартномаҳе (созишномаҳе)-и коллективӣ, санадҳеи меёрши дохилии ташилотҳе;*
- в) барои қормандони дигар ташилотҳе – шартномаҳе (созишномаҳе)-и коллективӣ, санадҳеи меёрши дохилии ташилотҳе, шартнома (қарордод)-ҳеи меҳнатӣ.*

Бо андозаи музди минималии қор одатан, қормандони одии беиҳтисос музд мегиранд, ки аз ҳама қори одиро иҷро менамоянд ва ин бояд аз ҳадди ақалли зиндагӣ яқчанд маротиба зиёд бошад, яъне соҳтори низоми пардохти музди меҳнат чунин тартибот дошта бошад:

- а) ҳадди ақалли зиндагӣ;*
- б) музди минималии қорӣ;*
- в) пардохти музди меҳнати ихтисоснок.*

Хусусиятҳои бозори меҳнат ва пардохти музди меҳнати қормандонро муҳокима қарда, бояд диққат дод, ки онд ба ҳуҷчатҳои музди меҳнати қормандони қирея одамон ҳангоми рафтан аз бозори меҳнат қихоро имзо намоянд. Дар ин чо танҳо хусусияти масъала тағйир меёбад: яъне, барои қорфармо акнун масъалаи асосӣ чунин аст: қӣ бояд қард, ки инсон босифат ва самаранок қор қунад ва барои қорманди қирея бошад – қӣ гуна дар доираи низоми амалқунандаи пардохти музди меҳнат ҳар қӣ бештар музд гирад.

Ин манфиатҳо дар усулҳои ҳавасмандқунии иқтисодии қормандони қирея таҷассум ёфтаанд. Инсонгарой яқчанд усули чунин ҳавасмандқуниро ба вучуд овардааст, ки асоситарини онҳо чунинанд: ҳавасмандқунии фаъолияти меҳнатӣ ба тариқи музди маош; «иштирок дар муваффақият»; вобастагии бевоситаи ташаққули нафақа аз музди меҳнат.

Музди меҳнат. Шаклҳои нисбатан анъанавии музди – вақтбайъ ва қорбайъ ба шумор мераванд.

Имрӯз дар мамлақатҳои мутараққӣ усулҳои нави муайян намудани андозаи музди қор паҳн гардидааст, ки миқдори бештари пулқорқунӣ бевосита аз муваффақият ва даромадҳои ширкат дар маҷмуъ вобаста мебошад. Шаклҳои нави пардохти музди қор ба қӯшишҳои роҳбарияти ҳуди ширкатҳо саҳт алоқаманд мебошад.

«Иштирок дар муваффақият». Мақсади асосии он истифодаи усули муосири ҳавасмандқунии қормандони қирея мебошад.

Қи тавре ки равншиносон тасдиқ менамоянд, барои аксарият танҳо зиёдшавии даромад қифоя нест. Одамон меҳоҳанд дар идора

намудани корхона ғаёлона иштирок намоянд, инчунин, меҳоҳанд худро шариксоҳиб ҳис намоянд ва ақидаҳои онҳоро ба назар гиранд. Муносибати меҳнатиро чунин ифодакунӣ раваншиносон – усули муҳимми захиравии баланд бардоштани самаранокии кор ва сифати маҳсулот эътироф шудааст. Соҳибкорон ва роҳбарони корхонаҳои аксарияти мамлакатҳои тараққикарда ин усулро фавран ба худ қабул кардаанд. Махсусан, Япония дар ин масъала пешрафта мебошад. Дигар мамлакатҳо низ имрӯз кӯшиш карда истодаанд, ки аз кишвари тӯлу офтоб дар қорӣ намудани низоми «иштирок дар муваффақият» қафо намонанд.

Имрӯз усулҳои таъминкунандаи ширкати кормандон дар таксимоти суди ширкат нисбатан васеъ паҳн карда шудааст. Дар баробари ин, шаклҳои мукамалтари ҳавасмандкунӣ ба вучуд омадаанд. Яке аз намудҳои он шариксоҳиби корхона гардидани кормандони кирои дар корхона кор карда истода мебошад. Дар бештари мамлакатҳо ҳатто қонун ба ширкатҳо имтиёз медиҳад, ки ба кормандон имкони шариксоҳиб гардиандро ба корхона диҳанд.

Ҳавасмандкунӣ нафақавӣ. Ҳар як инсон ҳангоми ба синни муайян расидан ба нафақа мебарояд. Дар аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон занҳо баъд аз 60-солагӣ ва мардҳо 65-солагӣ пурра қобилияти қори худро нигоҳ дошта наметавонанд. Дар натиҷа, чунин масъала ба вучуд меояд: онҳо аз қадом ҳисоб бояд зиндагӣ кунанд?

Ҳолати мазкурро қори шахсии ҳар як инсон шуморидан мумкин аст: яъне, бигзор, ҳар инсон барои пиронсолии худ маблағ ҷамъ намояд. Лекин чунин рафтори сарфакорӣ на ба ҳамаи одамон муяссар мегардад, дар ҳоле ки ҳамаи пиронсолон ҳӯрок ҳӯрдан меҳоҳанд. Барои ин ки дар пиронсолӣ маблағ барои зиндагӣ дошта бошанд, аксарияти мамлакатҳо таъмини низоми нафақаро истифода мебаранд. Яъне, баъди ба синну соли нафақа расидан, инсон ҳуқуқи гирифтани нафақаро пайдо мекунад.

Нафақаи меҳнатӣ бо тартиби муайян пардохтани маблағҳои пулие мебошад, ки ба шахрвандон мувофиқи қонун муқарар шуда, инчунин, барои хизмати дарозмуддат дода мешавад.

Лекин нафақа на танҳо масъалаи инсонпарваронаро ҳал менамояд. Ақли инсон барвақт дарк кардааст, ки тарсу ваҳм дар назди гуруснагӣ ҳавасмандӣ ба қори хуб мебошад. Бо ин мақсад, механизми нафақа ташкил ёфта, андозаи нафақаи меҳнатӣ бевосита ба андозаи музд ва собиқаи қор вобаста мебошад.

Чунин тартибот, ҳамчунин, дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ пешбинӣ шудааст, ки барои пайдо кардани ҳуқуқи ба андозаи максималӣ гирифтани нафақа, ҳатман бояд на камтар аз 25 сол қор кард. Агар инсон дар давоми ҳаёти худ солҳои зиёд қор карда бошад, он

гоҳ андозаи нафақа нисбат ба бузургии базисии он зиёд карда мешавад. Худи бузургии базисӣ бо фоиз нисбат ба музди меҳнат, ки инсон дар давраи фаъолиятш гирифтааст, муқаррар карда мешавад. Дар аксарияти мамлакатҳои тараққиқкардаи ҷаҳон андозаи нафақа на камтар аз 40%-и музди меҳнатеро, ки инсон то ба нафақа баромадан гирифтааст, ташкил медиҳад. Пас, ҳар қадаре ки инсон хуб кор кунад, ҳамон қадар музди меҳнати ӯ зиёд мегардад ва ҳамон қадар дар пиронсолӣ бехтар зиндагӣ мекунад.

Нафақа аз фонди махсуси нафақавии ширкатҳои хусусӣ ё давлатӣ пардохт карда мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маблағи нафақа аз фонди ягонаи нафақавӣ пардохт мешавад.

Маблағи фонди мазкур аз ҳисоби аъзоҳаққи қорхона чамъ гашта, қисми маблағи ҷудошудаи суғуртаи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

КАЛИДВОЖАҲО: *музди меҳнат, қормандони қироя, қорфармо, ҳадди ақалли зиндагӣ, ҳадди ақалли музди меҳнат, нафақаи меҳнатӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Мафҳумҳои «рӯйхати сиёҳ», локаут, штрейкбрекер ва қарордоди «саги зард»-ро шарҳ диҳед.*

2. *Ҳадди ақалли зиндагӣ чист?*

3. *Навъҳои ҳадди ақалли зиндагиро номбар кунед.*

4. *Нафақаи меҳнатӣ чист?*

МАВЗУИ 9. МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕКОРӢ

Мақсади дарс:

- шинос намудани хонандагон ба мафҳуми бекорӣ ва шугли пурра;
- шарҳи нишондиҳандаҳои бекорӣ дар ҷома;
- ба хонандагон фаҳмонида додани сабабҳои пайдоиши бекорӣ ва оқибатҳои он;
- тавсифи шаклҳои бекорӣ ва омилҳои бавҷудорандаи онҳо;
- шарҳи шугли ноপুরра ва зухуроти мавҷудияти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- ба хонандагон фаҳмонидани оқибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии бекорӣ ва роҳҳои пешгирии он.

9.1. МАФҲУМИ БЕКОРӢ ВА НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ ОН. ТАРТИБИ ҲИСОБ КАРДАНИ САТҶИ БЕКОРӢ

Шумораи қормандон ва дараҷаи музди меҳнати онҳо, ки ба фаъолияти муайян машғуланд, чӣ тавр муайян карда мешавад? Инҳо саволҳои мебошанд, ки ба соҳаи микроиқтисодиёт тааллуқ доранд. Ба онҳо қонуниятҳои амалкунандаи бозори меҳнат ҷавоб медиҳад.

Вале ба фаъолияти меҳнатӣ масъалаи бекорӣ алоқаманд аст. Ин истилоҳ маънии дар мамлакат мавҷуд будани одамонеро дорад, ки омодаи меҳнат кардан дар сатҳи ташаккулёфтаи пардохти меҳнат буда, фаъоло на аз пайи сустҷӯйи қор барои худ мебошанд, вале онро дарёфт карда наметавонанд.

Бекорӣ дар мамлакат мавҷуд будани одамоне мебошад, ки лаёқат ва хоҳиши меҳнат кардан дошта, вале аз рӯйи ихтисоси худ қор пайдо карда наметавонанд ё умуман ҷойи қор намеёбанд.

Бекориро ба масъалаҳои макроиктисодӣ мансуб медонанд, зеро он: маҳсули равандҳои дар миқёси тамоми иқтисодиёти мамлакат баамалоянда мебошад; худи он таъсири эҳсосшавандае ба миқёси тамоми хоҷагии мамлакат мерасонад.

Ҳоло, амалан, дар ҷаҳон мамлакатеро пайдо кардан мумкин нест, ки дар он ин ё он шакли бекорӣ набошад ва дар ин масъала Тоҷикистон низ истисно нест. Хавфи бекорӣ ҳамеша бар китфони ҳар як қорманди қироя бор аст ва тасаввур кардан лозим аст, ки он аз қучо пайдо мешавад, чӣ қадар тулонист ва бо он чӣ тавр мубориза бурдан мумкин аст.

Барои таҳлили масъалаҳои бекорӣ, пеш аз ҳама, зарур аст, ки муайян карда шавад: қиро бекор бояд ҳисоб қард? Меъёрҳои бекор эътироф намудани инсонро, одатан, қонунҳо ё ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ муқаррар мекунанд ва онҳо дар мамлакатҳои гуногун андаке аз ҳам фарқ доранд. Аммо, қун қоида, дар ҳамаи таърифот якҷанд аломат мавҷуд аст, ки онҳо қунинанд:

- *синну соли қобили меҳнат*, яъне одам аз синнусоли минималие, ки қонунгузорӣ иҷозати қор қардан ба таври қироя (16-солагӣ) медиҳад, қалонтар, вале аз синнусоле, ки бо расидан ба он қарои ӯ нафақа аз рӯйи синну сол таъин мегардад, хурдтар бошад. Албатта, табиист, ки дар Қумҳурии Тоҷикистон наврасони то синни қобили меҳнат ё марқони аз 63 ва қанҳои аз 58-сола боло ҳатто, агар онҳо қор қардан хоҳанду қойи қор пайдо қарда натавонанд, бекор ҳисобида намешаванд;
- *надоштани манбаи доимии музди меҳнат* дар тули қанд вақт (масалан, моҳ);
- *қўишии исботшавандаи шахс қиҳати пайдо қардани қор* (масалан, муроҷиати ӯ ба ҳадамоти шугл ва рафтаниш назди қорфармоёне, ки ин ҳадамот ӯро он қо қарои суҳбат фиристодааст).

Танҳо шахсе, ки ин аломатҳоро дорад, барҳақ, бекор қониста мешавад. Қарои муайян қардани сатҳи умумии бекорӣ, дар қишвари ҳиссаи бекорон нисбат ба теъдоди умумии қувваи қорин он ба ҳисоб гирифта мешавад.

ТАМОМИ АҲОЛИИ МАМЛАКАТ			
Аҳолии ғайри қобили меҳнат Аҳолии қобили меҳнат	Аҳолии қобили меҳнат		
	Онҳое, ки хоҳиши кор кардан надоранд (аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ ғайрифайол)	Онҳое, ки лаёқат ва хоҳиши кор кардан доранд (аҳолии фayoл аз нигоҳи иқтисодӣ)	
		Дар иқтисодиёт шуглдошта	Бекорон

Нақшаи 9.1. Сохтори аҳолии мамлакат аз нигоҳи шугл

Бар ҳамин асос, акнун мо метавонем таърифи нави нисбатан дақиқи истилоҳи «қувваи корӣ» (аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фayoл)-ро диҳем. Дар ин кор ба мо нақшаи 9.1 ёрӣ мерасонад.

Тавре аз нақша бармеояд, аҳолии мамлакат ҳамеша аз ду гурӯҳи калон иборат аст: аҳолии қобили меҳнат; аҳолии ғайри қобили меҳнат.

Дар навбати худ аҳолии қобили меҳнат ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: аҳолии қобили меҳнати синнусолашон мувофиқ, ки хоҳиши кор кардан надоранд; аҳолии қобили меҳнати синнусолашон мувофиқ, ки хоҳиши кор кардан доранд (аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фayoл).

Қайд кардан зарур аст, ки на ҳамеша аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фayoли мамлакат кор пайдо карда метавонанд ва бинобар ин, бекор менамоянд.

Аҳолии аз нигоҳи иқтисодӣ фayoл шумораи умумии шаҳрвандони синнусолашон қобили меҳнатро меноманд, ки ҷойи кор доранд ё дошта метавонанд.

9.2. ШАКЛҲОИ БЕКОРӢ ВА САБАБҲОИ ПАЙДОИШИ ОН

Бекорӣ яке аз масъалаҳои нисбатан дарднок ҳатто барои мамлакатҳои пешрафти ба ҳисоб меравад. Шиддатнокии масъалаи бекорӣ яқиндан сабаб дорад:

Якум, инсон захираи иқтисодии навъи махсус аст. Агар ҳоло иқтисодиёт ба ӯ талабот надошта бошад, ӯро «захира кардан» -у то замонҳои хуб дар яхдон нигоҳ доштан мумкин нест. Вақти кории гумшуда барқарорнашаванда аст ва он ҳаҷми неъматҳоро, ки имрӯз истехсол нашудаанд, дар оянда ҷуброн кардан имконнопазир аст.

Дуюм, одам ҳатто кор накунад ҳам, истеъмол накарда наметавонад ва ӯ, ба ҳар ҳол, бояд худ ва оилаашро хӯронад. Бинобар ин, ҷомеа маҷбур аст, ки воситаҳои начоти бекорон аз марғ ба сабаби гуруснагӣ ё мубаддал нагардидани онҳоро ба яғмогарон ҷӯяд. Вале воситаҳои ба ин нигарондашуда ҳаргиз подош барои истехсоли неъматҳои нав намегарданд ва ба болоравии минбаъдаи некуаҳволии ҳамаи шаҳрвандони мамлакат намеоваранд.

Сеюм, афзуншавии бекорӣ талаботро ба молҳо дар бозори дохилӣ кам мегардонад. Одамоне, ки музди меҳнат намегиранд, маҷбур мешаванд ҳамагӣ бо ҳадди ақалли воситаҳои рӯзгузаронӣ қаноатманд шаванд. Дар натиҷа, фуруши молҳо дар бозори дохилии мамлакат душвор мегардад («бозор маҳдуд мешавад»). Барои ҳамин зиёдшавии бекорӣ масъалаҳои иқтисодии мамлакатро шиддатнок мегардонад.

Чорум, бекорӣ вазъи сиёсиро дар мамлакат шиддатнок мегардонад. Сабаби он зиёдшавии қаҳру ғазаби одамони аз имконоти саробонии шоистаи оилаи худ маҳрумгашта ва рӯзхоро бо азоби чустучӯӣ кор пасисаркунанда мебошад.

Панҷум, афзоиши бекорӣ метавонад ба болоравии миқдори ҷиноятҳо, ки одамон бо мақсади ба даст овардани неъматҳои зарурӣ содир мекунанд, оварда расонад.

Бекорӣ зухуроти миқёси ҷаҳонист. Мувофиқи маълумоти Созмони Милали Муттаҳид дар ҷаҳон тақрибан 800 миллион нафар бекоранд.

Шаклҳои гуногуни бекорӣ ҷой дошта, ҳар кадоме аз онҳо сабабҳои пайдоиши худро доранд. Имрӯз иқтисоддонон намудҳои хосси бекориро ҷудо мекунанд, ки ҷунинанд: фриксионӣ; таркибӣ; даврӣ; мавсимӣ.

Бекории фриксионӣ ҷунин бекориест, ки ҳатто дар мамлакатҳои аз нигоҳи иқтисодӣ пешрафта низ мушоҳида мешавад. Сабаби ин аз он иборат аст, ки ба корманди аз коргоҳи худ ҷавобшуда ё онро бо хоҳиши худ тарккарда барои пайдо кардани ҷойи нави кор вақти муайяне лозим аст. Барои ин гуна ашхос коре лозим аст, ки ўро бояд аз ҷиҳати ҳам фаъолият, ҳам сатҳи музди меҳнат қонеъ гардонад. Агар ин гуна ҷойҳои корӣ дар бозори меҳнат бошанд ҳам, одатан, зуд пайдо кардани онҳо душвор аст.

Ғайр аз ин, дар бозори меҳнат ҳамеша бекороне ҳастанд, ки бори аввал кор меҷӯянд (ҷавонон, занҳое, ки кӯдаконашонро ба воя мерасонанд ва дигарон).

Илми иқтисодӣ бекории фриксиониро падидаи муътадил ва беҳавф меҳисобад (сарфи назар аз он ки кӯтоҳмуддат аст). Зиёда аз ин, бекории фриксионӣ дар иқтисодиёти муътадил ташкилгардида ноғузир аст, зеро дар он аз ҷониби корчӯён озодона интиҳоб кардани ҷойи кор мушоҳида мегардад.

Чӣ метавонад боиси болоравии сатҳи бекории фриксионӣ шавад?

Ҷудо кардани як қатор сабабҳои асосӣ зарур аст: огоҳ набудани одамон аз имконоти пайдо кардани кор мувофиқи ихтисоси худ ва бо сатҳи қонеъкунандаи маош дар ширкатҳои мушаххас; омилҳои ба таври объективӣ камкунандаи пӯёии қувваи корӣ. Масалан, одам дар шаҳри худ кор пайдо накард, вале ў ба шаҳри дигар, ки он ҷо кори дилхоҳаш ҳаст, бо сабаби надоштани қайд кӯчида наметавонад; хусусиятҳои одатҳои миллӣ ва тарзи зиндагӣ. Бекории фриксионӣ дар мамлакатҳое зиёд аст,

ки шахрвандони он тамоми ҳаёт дар як нуқтаи аҳолинишин зиндагонӣ карданро афзал медонанд, яъне онҳо бо зудҳаракатии суст фарқ меку- нанд, ки бо сабабҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ вобастагӣ доранд.

Бекории таркибӣ дар натиҷаи пешрафти илмӣ техникӣ, ки тала- ботро ба кормандони як касб кам карда, баръакс, ба касби дигар афзун мегардонад, пайдо мешавад. Ба таври дигар гӯем, бекории таркибӣ дар натиҷаи имконнопазирии дарёфти қор бо сабаби мавҷудияти фарқ дар сохтори талабот ва пешниҳоди қувваи қорӣ дар бозори меҳнат пайдо мешавад.

Чунин бекорӣ барои одамон нисбат ба бекории фриксионӣ вазнин- тар аст. Пайдоиши бекории таркибӣ чунин маънӣ дорад, ки барои би- сёр одамон аз худ кардани касбҳои нав лозим меояд ва маълум нест, ки оянда онҳо ба андозаи вақти машғулшавӣ бо касбҳои пешинашон музди меҳнат гирифта метавонанд ё не.

Канораҷӯӣ аз бекории таркибӣ имконнопазир аст. Ин вобаста ба он аст, ки пешрафти техникӣ пайваста молҳо ва технологияҳои нав ва ҳатто соҳаҳои тобро ба вучуд меорад (ба онҳо, масалан, истеҳсоли ком- пютерҳои шахсӣ, дискҳои лазерӣ ва оптикаҳои нахӣ мансубанд). Дар натиҷа сохтори талабот ба қувваи қорӣ хеле дигаргун мешавад ва ода- монӣ соҳиби касбҳои пешина акнун нолозим дар қанор монда, сафи бе- коронро зиёдтар мекунанд.

Масалан, солҳои 90-уми асри гузашта дар Тоҷикистон ва ҳатто дар Русия ҳаҷми маблағҳои пулии барои тадқиқоти илмӣ ҷудошаванда хеле коҳиш ёфт ва як қатор пажӯҳишгоҳҳои тадқиқотӣ баста шуданд. Кор- мандони онҳо, ки бекор монданд, маҷбур шуданд, барои худ манбаъ- ҳои нави гирифтани музди меҳнат ҷӯянд. Дар натиҷа, қисме аз онҳо ба тичорат рафта, ширкатҳои худро ба вучуд оварданд ё аз нав таҳсилу бозомӯзӣ карда, тахассуси менечерҳо ва мутахассисони соҳаҳои бонк- дорӣ ё ширкатҳои тичоратиро аз худ карданд.

Бекории таркибӣ, сарфи назар аз тамоми гарониҳои худ, барои мамлакат чандон хавфнок нест. Вале агар умуман, ҷойҳои қорӣ назар ба бекорон кам бошад, ин хеле бад аст. Ин чунин маънӣ дорад, ки дар мамлакат шакли сеюми аз ҳама ногувори бекорӣ, яъне бекории даврӣ пайдо шудааст.

Бекории даврӣ ба мамлакатҳое хос аст, ки дар ин мамлакатҳо пастравии иқтисодӣ (истеҳсолот) мушоҳида мегардад. Дар ин маврид зухуроти бухронӣ на дар бозори алоҳидаи молӣ, балки амалан, дар ҳа- маи бозорҳои молӣ пайдо мешаванд. Душворихоро аксари ширкатҳои мамлакат аз сар мегузаронанд, бинобар ин, ба таври оммавӣ аз қор ҷа- воб додани кормандон дар як вақт қариб дар ҳама ҷо ба амал меояд. Дар натиҷа, миқдори умумии ҷойҳои холии қорӣ назар ба шумораи бе- корон кам мешавад.

Баъзан ба чунин гурӯҳи бекорон, ҳарчанд ки чандон дуруст нест, кормандони мавсимиро низ мансуб медонанд. Онҳо, одатан, ба он сабаб бекор мемонанд, ки баъзе намудҳои фаъолият танҳо дар давраҳои муайяни сол амалӣ мешаванд. Мисоли равшани ба ин хос кормандони соҳаи кишоварзӣ мебошанд, ки танҳо дар давраи чамбоварии ҳосил ба кори худ машғул шуда, вақтҳои боқимонда қорҳои дигари пешомадаро иҷро мекунанд.

Бекории мавсимӣ барои намояндагони касбҳои гуногун шинос аст, масалан, барои ҳамаи онҳое, ки аксаран дар фасли тобистон ба истироҳаткунандагони фароғатгоҳҳо хизмат мерасонанд. Чунин бешуғлӣ, албатта, баъзе масъалаҳоро ба миён меорад, вале ин ҷо ҳеҷ ғоҷе нест: мавсими нав фаро мерасад ва ҳамзамон, боз қор пайдо мешавад. Зиёда аз ин, чунин бекорон на аз ҳар ҷиҳат ба гурӯҳи бекорон мансуб буда метавонанд, зеро бисёри онҳо аксаран аз пайи ҷустуҷӯи фаълониҳои ҷойи доимии қор намешаванд: ба қисме чунин тарзи зиндагӣ маъқул аст, қисми дигар тахассуси зарурӣ надоранд ва хоҳиши фарогирии тахассусҳои навро надоранд ва ғайра.

Барои иқтисодиёти Тоҷикистон ҳоло бекории таркибӣ, ки бо бекорҳои даврӣ, мавсимӣ ва фриксионӣ пурра мегардад, хос аст. Ин ба сиёсати давлатии солҳои 90-уми асри XX гузаронидашуда (хусусигардонӣ, бозсозии таркибӣ ва ғайра), инчунин, ба шароитҳои амал кардани иқтисодиёт вобаста аст.

9.3. ШУҒЛИ НОПУРРА ВА ПАДИДАИ МАВҶУДИЯТИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар аксари мамлакатҳо падидаи ҳоссе, як навъ бо номи шуғли нопурра вучуд дорад.

Шуғли нопурра вазъиятест, ки дар он корманд расман гӯё қор мекунад, аммо музди меҳнат намегирад, зеро дар рухсатии маҷбурӣ аст ё бо сабаби рӯзи пурраи қорӣ меҳнат накардан танҳо як қисми музди меҳнатро мегирад.

Падидаи дар мамлакат нисбатан паҳншудаи шуғли нопурра чунин аст: ба кормандон додани рухсатҳои пардохтнашаванда; қорӣ кардани рӯз ё ҳафтаи нопурраи қорӣ.

Одамони дар чунин вазъият қарордошта, расман дар қайди ҳадамоти шуғли аҳоли нестанд ва чун бекорон кумақпулӣ намегиранд. Агар меъёрҳои дар илми иқтисодӣ қабулшударо ба назар гирем, онҳоро бекор номидан нашоёд. Аммо аз рӯйи сатҳи фаъолият ва музди қор онҳо, аксаран, назар ба бекорон дар вазъияти бадтар қарор доранд.

Решаҳои шуғли нопурраи ҳозира то ба замони низоми фармонфармоии даврони шуравӣ мерасад. Дар замони панҷсолаҳои якум рушди экстенсивии иқтисодиёт ва таҳкими қонунии ҳуқуқ ба меҳнат дар

Конститутсияи ИҚШС (соли 1936) ба рафъи бекорӣ дар мамлакат оварда расонд, аммо дар корхонаҳо теъдоди аз ҳад зиёди кормандон нигоҳ дошта мешуданд.

Барои баррасии моҳияти равандро дар ИҚШС дар соҳаи шуғли аҳоли баамаломата (онро бозори меҳнат номидан нашояд) тавзеҳ додан лозим аст, ки ин ҷо вазъияти моносонӣ ҷой дошт. Моносон давлат буд, ки ба вай ба таври воқеӣ тамоми ҷойҳои кории таъинкунандаи музди меҳнат тааллуқ доштанд.

Моносония вазъияти дар бозор баамалоянда аст ва дар мавриди мавҷуд будани танҳо як харидори мол (моносонист), ки бо сабаби чунин вазъият ба сари ҳамаи фурӯшандагон шартҳои харидории ин молҳо ва пеш аз ҳама, нархи онҳоро бор мекунад.

9.4. РОҶҲОИ ПАСТ КАРДАНИ САТҲИ БЕКОРӢ

Гуногунрангии шаклҳои бекорӣ вазифаи кам кардани онро ниҳоят душвор мегардонад. Азбаски «дору (даво)-и ягона аз бекорӣ» вучуд надорад ва вучуд дошта ҳам наметавонад, ба ҳар як мамлакат ҷиҳати ҳалли ин масъала истифода кардани усулҳои гуногун лозим меояд.

Сатҳи бекории фриксионино аз ин ҳисоб кам кардан мумкин аст: *беҳсозии таъминоти иттилоотии бозори меҳнат. Дар ҳамаи мамлакатҳо ин вазифаро ташкилотҳои бо кор таъминкунанда (биржаҳои меҳнат) ба ҷо меоранд. Онҳо аз корфармоён дар бораи ҷойҳои холии кории мавҷуда иттилоот ҷамъоварӣ намуда, ба маълумоти бекорон мерасонанд; барҳам додани омилҳои камсозандаи зудҳаракатии қувваи корӣ. Барои ин, пеш аз ҳама, зарур аст: а) бунёди бозори рушдкардаи манзил; б) вусъат додани миқёси сохтмони манзил; в) рафъи монеаҳои маъмурӣ барои рафтани аз як маҳал ба маҳалли дигари зист.*

Ба кам кардани бекории таркибӣ беш аз ҳама, барномаҳои бозомӯзии касбӣ ва азбаркунии ихтисосҳои нав мусоидат мекунад.

Барои пешгирии пайдоиши бекории таркибӣ, тамоюли донишгоҳҳо ва таълимгоҳҳои дигар ҷиҳати тайёр кардани мутахассисон аз рӯйи касбҳои, ки дар замони имрӯза, воқеан, барои иқтисодидеи мамлакат заруранд, аҳамият дорад. Вале ин вазифа дар Тоҷикистон ҳанӯз ҳалли муваффақонаи ҳудро пайдо накардааст. Ва агар ибтидои солҳои 90-ум дар мамлакат норасоии шадиди иқтисоддонон, мутахассисони соҳаи молия ва ҳуқуқшиносон ҷой дошта бошад, ҳоло одамони соҳиби ин касбҳо аксаран дар бозори меҳнат зиёдатиянд. Ширкатҳои тоҷикистонӣ имрӯз ниёзманди муҳандисон ва коргарони баландихтисосе мебошанд, ки таҷҳизоти мураккаби замони ҳозираро кор фармуда, идора карда тавонанд.

Бо бекории даврӣ мубориза бурдан аз ҳама душвортар аст. Барои ҳалли ин вазифа чораҳои гуногунро истифода кардан лозим меояд.

Бо баъзеи онҳо шинос мешавем: Фароҳам овардани шароитҳо барои афзуншавии талабот ба меҳнат. Мо аллакай муайян кардем, ки талабот дар бозори меҳнат ҳосилавӣ буда, ба вазъи ҷойдошта дар бозорҳои меҳнат ва хизматрасониҳо вобаста мебошад. Дар натиҷа, афзоиши шуғл ва камшавии бекорӣ дар ҳоле ба амал меояд, ки агар бозорҳои меҳнат тақозои зиёд пешниҳод кунанд ва барои қонеъсозии онҳо ба таври илова киро кардани кормандон лозим шавад.

Даъватҳои бисёр сиёсатмадорон ҷиҳати ба иқтисодиёт ворид кардани маблағҳои иловагӣ барои амалисозии нақшаи баланд бардоштани даромади шаҳрвандон – болоравии талабот ба молҳо – болоравии истеҳсоли молҳои талаботдошта ва афзоиши шуғл дар корхонаҳое, ки ин молҳоро истеҳсол мекунанд, аз ҳамин ҷост.

Иллати ҷиддии ин нақшаи мубориза бо бекорӣ ҷаҳишҳои имконпазири суръати бекурбшавии пул мебошад. Зеро барои вуъати истеҳсоли молҳо вақт лозим аст, аммо пулҳои иловагӣ дарҳол ба бозор ворид мешаванд. Дар натиҷа, талабот афзун мегардад ва дар сурати мавҷудияти бузургии пешинаи пешниҳод нархҳо якбора боло мераванд. Дар ин маврид усулҳои нисбатан оқилонаи афзунгардонии талабот инҳоянд: ҳавасмандгардонии болоравии содирот. Ин метавонад ба болоравии ҳаҷми истеҳсолот дар корхонаҳои ватанӣ ва мутобиқан афзоиши шуғл дар онҳо оварда расонад; дастгирӣ ва мусоидат ба маблағгузорӣ (инвеститсия)-ҳо дар таҷдиди корхонаҳо бо мақсади баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулот. Он гоҳ ба корхонаҳои ватанӣ муяссар мегардад, ки ҳиссаи худро дар бозор афзун гардонда, миқёси истеҳсолот ва шуғлро вуъат бахшанд; мусоидат ба ҷалб (ҳавасмандсозӣ)-и сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон. Натиҷаи чунин сармоягузориҳо бунёди корхонаҳои нав ва ё таҷдиди корхонаҳои амалкунанда мегардад. Инчунин, ҳолати зикршуда ба болоравии сатҳи истеҳсолот ва афзуншавии шуғл мусоидат менамояд.

Фароҳам овардани шароит барои кам кардани арзаи меҳнат. Мусаллам аст, ки агар ба ҷойҳои корӣ шумораи ҳар чӣ камтари одамон талабгор бошанд, ҳатто дар мавриди мавҷудияти ҷойҳои зиёди ҳолӣ пайдо кардани кор ҳамон қадар осонтар аст. Кам кардани шумораи довталабон ба ин ҷойҳо ва зиёда аз он, озод кардани ҷойҳои холии иловагӣ барои бекорон амали воқеӣ мегардад.

Ғайр аз ин, дар ин бобат, масалан, пешниҳоди имконоти бармаҳал ба нафақа баровардани кормандони ҳанӯз ба синни нафақа нарасида андаке сабуқӣ оварда метавонад. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки аз ин усул танҳо дар миқёси хеле маҳдуд истифода кардан лозим аст, чунки он ба хеле зиёд кардани маблағҳои пардохти нафақавӣ оварда мерасонад.

Фароҳам овардани шароит барои худшуғлварзӣ. Маънии чунин навъи барномаҳо аз он иборат аст, ки ба одамон баҳри ба роҳ монда-

ни корҳо (шуғлҳо)-и худашон бояд ёрӣ расонд, то онҳо ҳатто агар ба тарзи кироя кор пайдо накунад ҳам, бо касбу кори дар он маҳорату малакадошташон машғул шуда, худ ва аҳли оилашонро ҳӯронанд ва пӯшонанд.

Мундариҷаи ин барномаҳо метавонад гуногун бошанд. Масалан, дар як қатор мамлакатҳо барои соҳибкорони навкор (нав ба фаъолият шуруькунанда) «бизнесинкубаторҳо»-и махсус таъсис додаанд. Чунин инкубатор одатан маҷмаи утоқҳоеро менамояд, ки дар он ширкатҳои нав дар вақти муайян метавонанд амалан роӣгон аз ин утоқҳо, хизматрасониҳои алоқавӣ ва маслиҳатҳои мутахассисон оид ба ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти тичоратӣ истифода кунанд. Ширкат ба по рост шуда, ба фоидагирӣ шуруь карда, инкубаторро тарк менамояд, яъне ҷойро барои навкори дигаре ҳолӣ мекунад.

Дар Тоҷикистон дастгирии худшуғлварзиро давлат бар дӯши худ гирифтааст. Бо ин мақсад барномаҳои махсуси дастгирии соҳибкории хурд ва миёна қабул шуда, мақомоти давлатие таъсис ёфтаанд, ки ба пиёдасозии ин барномаҳо машғуланд. Ҳадафи онҳо кумак кардан ба соҳибкорони нави ватание мебошад, ки фаъолияти худро дар ин ҷабҳа муваффақона шуруь карда, чун ҳадди ақал аввал, аҳли оилаи худро ба воситаҳои рӯзгузаронӣ таъмин намоянд ва минбаъд, ҳамчун намуна, ҷойҳои нави корӣ таъсис дода, онҳоеро, ки феълан бекоранд, малакаву маҳорати ба тичорат машғул шудан надоранд ва танҳо ба тарзи кироя кор карда метавонанд, ба кор қабул намоянд.

Татбиқи барномаҳои дастгирии кормандони ҷавон. Бекорӣ аз ҳама бештар ба одамони пиронсол (онҳоро ба сабаби коҳиши коршоямӣ ва бадшавии вазъи саломатӣ касе ба кор қабул кардан намехоҳад) ва ҷавонон (онҳоро ба сабаби таҳассуси сатҳи паст ва ҳанӯз надоштани таҷриба ба кор намегиранд) зарбаи гарон мерасонад.

Барои кам кардани сатҳи бекорӣ ҷавонон аз усулҳои гуногуни зерин метавон истифода кард: ҳавасмандсозии иқтисодии шуғлдории ҷавонон (масалан, пешниҳоди имтиёзҳои муайян ҷиҳати андозбандӣ ба ширкатҳое, ки дар воҳиди кории онҳо кормандони ҷавон ҳиссаи муайяни муқарраргардидаро ташкил медиҳанд); таъсиси ширкатҳои махсусе, ки маҳз ба ҷавонон кор пешниҳод мекунад; таъсиси марказҳои таълимӣ ҷавонон, яъне марказҳои омӯзиши касбу ҳунароҳое, ки бо азхудкунии онҳо имкони ҷавонон ҷиҳати пайдо кардани шуғл хеле зиёд бошад.

Рӯйхати барномаҳои кам кардани бекориро боз хеле давом додан мумкин аст, зеро дар мамлакатҳои гуногун онҳоро хеле зиёд фикр карда баромадаанд. Аммо фаҳмидан муҳим аст, ки ҳамаи ин барномаҳо бекорӣ давриво наметавонанд аз байн баранд ё хеле кам гардонанд. Ба чунин натиҷа танҳо дар мавриди беҳбудии умумии вазъияти иқтисодӣ дар мамлакат, вақте дар он афзоиши талабот ба молҳо ба миён меояд ва

барои истеҳсоли онҳо ба таври кироя ба қор қабул намудани одамоне, ки то имрӯз кумақпулӣ барои бекорӣ мегирифтаанд, муваффақ шудан мумкин аст. Барои Тоҷикистон чунин сурат гирифтани рӯйдодҳо лозим аст, то миқдори бекорон дар ҳамаи минтақаҳо ба дараҷаи мувофиқ танҳо то ба сатҳи бекориҳои фриксионӣ ва таркибӣ поён фарояд.

Илми иқтисод масъалаҳои бекориро омӯхта, ба чунин хулоса омадааст: бекориҳои фриксионӣ ва таркибӣ падидаи муътадил буда, барои рушди мамлакат хавфнок нестанд. Зиёда аз он, бе ин навъҳои бекорӣ рушди иқтисодӣ, умуман, имконнопазир аст. Охир, агар ҳамаи қормандон шуғл дошта бошанд, чӣ тавр ширкатҳои нав таъсис додан ё вусъат бахшидани истеҳсоли молҳои мумкин аст, ки дар бозор талабот ба онҳо хеле зиёд мебошад?

Ғайр аз ин, мавҷудияти бекорӣ одамнро хушдор медиҳад, ки аз гум қардани ҷойи қори худ ҳаросанд ва барои боз ҳам пурмахсултару хушсифаттар қор қардан кӯшиш намоянд. Аз ин нуқтаи назар, метавон бекориро водорсозӣ ба қори беҳтар номид. Дар Рими қадим истилоҳи «стимулус», ки он ҷо пайдо шудааст, маънии халачӯбро дошт, яъне бо нӯги тези он харҳои борқашро аз қафо ва паҳлу хала мекарданд, то ки тезтар роҳ гарданд. Ана барои ҳамин дар аксари мамлакатҳои мутараққии ҷаҳон зери мафҳуми шуғли пурра набудани бекории давриво бо мавҷудияти бекориҳои фриксионӣ ва таркибӣ мефаҳманд. Ба таври дигар гӯем, вазъияте, ки дар он бекорӣ дар мамлакат ба меъёри табиӣ худ мувофиқ аст.

Мутобиқан, сатҳи шуғли пурра бо баробарии зерин муайян мешавад:

$$\text{Шуғли пурра} = \text{Қувваи қорӣ} \times (1 - \text{Меъёри табиӣи бекорӣ})$$

Дар Тоҷикистон ҷиҳати қам қардани бекорӣ сиёсати давлатии мусоидат ба болоравии шуғли аҳоли нақши муҳим мебозад, ки мақсади зерин меҳвари асосии онро ташкил медиҳанд: *таъмини имкониятҳои баробар ҷиҳати амалишавии ҳуқуқҳои барои меҳнати ихтиёрӣ ва интихоби озодонаи шуғл ба ҳамаи шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, сарфи назар аз миллат, ҷинс, синну сол, вазъи иҷтимоӣ, эътиқоди сиёсӣ ва муносибат ба дин; дастгирии ташаббусҳои меҳнатӣ ва соҳибқории шахрвандон дар доираи қонун, мусоидат қардан ба рушди қобилиятҳои онҳо барои меҳнати истеҳсолӣ ва эҷодӣ; гузаронидани чорабиниҳои махсуси мусоидатқунанда ба таъмини шуғлдории шахрвандоне, ки махсусан, ниёзманди ҳифзи иҷтимоианд ва дар ҷустуҷӯи қор дучори душворию монеаҳо мешаванд (масалан, маъюбон, одамони аз муассисаҳои ислоҳӣ (ҳабс) озодшуда, ҷавонони то синни 18-сола, ки бори аввал қор меҷӯянд ё одамони синнашон ба нафақа наздикрасида); ҳавасмандсозии қорфармоёни нигоҳдорандаи ҷойҳои қорӣ амалқунанда ва таъсидиҳандаи ҷойҳои нави қорӣ, пеш аз ҳама, барои шахрвандоне, ки ба*

ҳифзи иҷтимоӣ ниёзмандии махсус доранд ва дар ҷустуҷӯи кор дучори душвориҳо мешаванд.

9.5. ШУҒЛИ ПУРРА ВА ҲУДУДҲОИ ОН. МАФҲУМИ ДАРАҶАИ БЕКОРИИ ТАБИӢ. ИМҚОНОТ ВА МУШКИЛОТИ ПАСТ КАРДАНИ САТҲИ БЕКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Шуғли пурра чунин ҳолатеро дар бозори қувваи корӣ ифода менамояд, ки дар он бекории даврӣ вучуд надорад.

Аз ин ҷиҳат, мафҳуми шуғли пурра 100% ҷойи кор доштани аҳолии қобили меҳнат ё ин ки, умуман, вучуд надоштани бекориро ифода намекунад.

Дар бозори меҳнат шуғли аҳоли аз рӯи нишондиҳандаи сатҳи бекорӣ (KU) баҳо дода мешавад, ки он муносибати шумораи бекоронро (U) ба шумораи қувваи корӣ (L) (бо фоиз) ифода мекунад.

$$KU = \frac{U}{L} \times 100\%$$

Сатҳи бекорӣ ҳангоми мавҷуд будани шуғли пурра «сатҳи табиӣ бекорӣ» ва ҳангоми мавҷуд будани бекории даврӣ «сатҳи ҳақиқии бекорӣ» номида мешавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзими давлатии бозори меҳнат ва кам кардани шумораи бекорон яке аз вазифаҳои асосии давлат ба шумор меравад. Танзими давлатии бозори меҳнат асосан дар се самт амалӣ мегардад: 1, бо кор таъмин намудани аҳолии шуғлнадошта ва расонидани кумак барои тайёрии касбӣ ба воситаи биржаи меҳнат; 2, ҳавасмандгардонии ташкили бозори чандири меҳнат, ки моҳияти он дар ҳисоби пурраи хусусиятҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ (занҳо, нафақахӯрон, ҷавонон) зоҳир мегардад; 3, таъминоти ҳуқуқии муносибатҳои меҳнатӣ; 4, ҳифзи иҷтимоии нафарони аз бекорӣ зарардида.

Хулоса, дар низоми иқтисодии бозорӣ ба андозаи баробар ҳам шуғли пурра ва ҳам аз ҳад баланд будани сатҳи бекорӣ номумкин аст.

КАЛИДВОЖАҲО: *бекорӣ, шуғли пурра, дараҷаи бекорӣ, меъёри табиӣ бекорӣ, оқибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии бекорӣ, ҳифзи иҷтимоӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Бисёр олимони мегӯянд, ки дар даҳсолаҳои наздиктарин моро инқилоби нави саноатӣ дар пеш аст – дар қорхонаҳои роботҳои саноатии наҷандон гарон ҷорӣ карда мешаванд. Ин ба бозорҳои меҳнат ва бекорӣ чӣ таъсир мерасонад?

2. Сабабҳои шиддатнокии масъалаи бекорӣ кадомҳоянд?

3. Кадам шакли бекорӣ беиштар ба иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад?

4. Мафҳумҳои шугли пурра ва шугли нопурраро шарҳ диҳед.

5. Агар бекорӣ дар натиҷаи ҳаракати қувваи корӣ ба амал омада бошад, пас кадом шакли бекорӣ вуҷуд дорад?

6. Ба оқибатҳои иқтисодии бекорӣ кадом ҳолатҳо дохил мешаванд?

МАВЗУИ 10. ФИРМА ВА МАВҶЕИ ОН ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИ

Мақсади дарс:

- шинос кардани хонандагон ба субъекти асосии микроиқтисод – фирма;
- кушодани вазифаҳои фирма;
- шинос намудани хонандагон бо мафҳумҳои хароҷот ва фоидаи фирма;
- ташаккул додани малакаи таҳлили шаклҳои асосии ташкилии корхонаҳо ва муайян намудани бартарият ва норасоиҳои онҳо;
- таҳлили тафовутҳои байни фоидаи муътадил ва иқтисодӣ, баррасии навъҳои гуногуни хароҷот ва графикаи онҳо;
- ташаккул додани малакаи хонандагон оид ба истифода кардани донишҳои назариявии андӯхта дар бораи хароҷот дар амалияи иқтисодӣ.

10.1. САБАБҲОИ ПАЙДОИШИ ФИРМА (КОРХОНА)

Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ ҳаёти ҳар як инсон доимо бо ҳамкорӣ ва вобастагии фирмаҳои гуногун алоқаманд аст. Фирмаҳо одамонро ба қор қабул менамоянд ва аз фаъолияти онҳо молу хизматрасониҳо ба миён меояд. Ҳамзамон, натиҷаи фаъолияти фирма бевосита ба муҳити табиат таъсири худро мерасонад, ки дар он одамон ҳаёт ба сар мешаванд.

Аллакай ба мо маълум гардид, ки фирма чун ташкилот неъматҳоро барои фурӯш истеҳсол мекунад. Фирма ташкилотест, ки дорои хусусиятҳои зерин аст: барои истеҳсоли молу хизматрасониҳо ташкил карда мешавад; омилҳои истеҳсолотро харидорӣ ва ё ба иҷора гирифта, барои истеҳсоли неъматҳо равона месозад; молу хизматҳояшро барои шахсонии алоҳида ва ё дигар фирмаю ташкилотҳо мефурӯшад; соҳибони он аз фурӯши молу хизматҳояшон даромадро дар шакли фоида ба даст меоваранд.

Агар ягон ташкилоти хоҷагидорӣ дорои чунин хусусиятҳо бошад, пас, он ҳамчун фирма ҳисобида мешавад.

Ширкат (фирма) ташкилоти тиҷоратист, ки омилҳои истеҳсолотро харидорӣ (ва ё ба иҷора гирифта) намуда, мол ва хизматрасониро фурӯхта, дар асоси он фоида ба даст меорад.

Аз нигоҳи харидорон, соҳибкорон ва иқтисоддонон зарурати ташкили фирмаро чунин шарҳ додан мумкин аст:

Аз нигоҳи харидорон, фирмаҳо барои таъмини бозор бо неъматҳои ба талабот ҷавобгӯӣ харидорон лозиманд. Ҳамзамон, фаъолияти фирмае, ки молҳои истехсолкардаи ӯ ба талаботи истеъмолкунандагон ҷавобгӯ нест, бесамар ҳисобида мешавад.

Аз нигоҳи соҳибкор, фирмаҳо бо мақсади ба даст овардани даромад, яъне фоида ва таъмин намудани фаъолияти бомуваффақияти соҳибкорӣ ташкил карда мешаванд. Дар ин маврид соҳибкор аз соҳибмулк бо он фарқ мекунад, ки молик ҳама вақт ҳароси аз даст додани моликиятро фикр мекунад, соҳибкор моликиятро аз даст намедихад ва бар замми он даромадERO ба даст меорад.

Агар соҳиби фирма ва ё менечери кироӣ ӯ аз уҳдаи чунин вазифа барояд, пас, фирма на танҳо соҳиби даромад мегардад, балки метавонад ҳарҷоти худро руйпӯш намуда, соҳиби фоида гардад. Бояд гуфт, ки маҳз фирма сарчашмаи инкишофи корхонаҳо ва давлат мебошад.

Фирма аз нигоҳи иқтисоддонон, барои он ташкил мегардад, ки он омезиш ва истифодаи омилҳои истехсолотро нисбат ба шахси алоҳида самаранок ба роҳ монда, натиҷаи истехсолотро хубтар таъмин мекунад. сабаб дар он аст, ки танҳо дар доираи фирма ҳамаи омилҳои истехсолот ба афзоиши самаранокии истехсолот равона мегарданд, махсусан, баландшавии сатҳи техникий истехсолот; мукамалгардонии идоракунии ва ташкили раванди истехсоли молу хизматрасониҳо; тағйири ҳаҷм ва таркиби истехсоли ҳамон молу хизматрасониҳо, ки фоидаи зиёдро таъмин мекунад; омӯзонидани кормандон барои таъмини раванди истехсоли муосир.

Инчунин, истехсоли баъзе аз навъи молҳо (ҳавопаймоҳо, мошинҳо) танҳо метавонад аз тарафи фирмаҳои калон ба роҳ монда шавад, чунки шахсони алоҳида истехсоли онҳоро ба роҳ монда наметавонанд. Вобаста ба ин фирмаҳо ташкил карда мешаванд: барои истифодаи самараноки омилҳои истехсолот; истехсоли неъматҳои ба ҷамъият зарур; таъмини фоида барои соҳибони худ.

Қонунгузори низ ташкил кардани фирмаҳои гуногунро иҷозат медиҳад.

Аз ҳама куҳантарин, содатарин ва машхуртарин фирмаи инфиродӣ (хусусӣ) аст. Ташкилкунандаи чунин навъи фирма шахси алоҳидаест, ки озодона фаъолиятро ба роҳ монда, фоидаи софро пурра аз он худ мекунад.

Фоидаи соф қисми фоидаест, ки баъди пардохти андозҳо ва дигар пардохтҳои зарурӣ дар ихтиёри фирма боқӣ мемонад.

Одатан, фирмаҳои хусусӣ ҳаҷман хурд ҳисобида шуда, имкони ҷамъоварии маблағҳои калонро барои васеъкунии фаъолият надоранд.

Ҳалли масъалаи норасоии маблағ барои ташкили корхонаҳои тичоратии калон сохтори нави ташкили хочагидорӣ – рафиконаи пурра

ва рафиқона дар асоси боварио тақозо менамояд, ки иштирокчиёни он фаёлияти соҳибкорио аз номи ташкилоти рафиқона ба роҳ мемонанд; масъулиятро оид ба амволи корхона якҷоя ба уҳда доранд; фоида ва зарро баробар аз рӯи сармояшон байни якдигар тақсим мекунад.

Дар соҳибкорию рафиқона, дар асоси боварию иштирокчиёни он хавфоро оид ба зарари фаёлият доранд ва дар раванди фаёлияти соҳибкорию ва ё идораи он ширкат намекунад.

Рушди истехсолот талаб намуд, ки фирмаҳои калон бо мақсади чамъоварию маблағҳои калон ташкил карда шаванд. Дар натиҷа, фаёлияти тичоратӣ дар шакли чамъияти саҳомӣ (кушода ва пӯшида) ташкил карда мешавад. Ин навъи ташкили хоҷагидорӣ дар натиҷаи чамъоварию сармоя (дар натиҷаи фуруши сахмияҳо) ба роҳ монда шуда, иштирокчиёни он хавфи аз даст додани сармояи худро доранд. Ба вучуд омадани чамъиятҳои саҳомӣ нақши бузургро дар рушди иқтисодии ҷо меа доранд. Дар натиҷаи ба миён омадани чамъияти саҳомӣ дар асрҳои XIX – XX соҳаҳои калони иқтисодӣ (мошинсозӣ, саноати сабуку вазнин, роҳи оҳан, стансияҳои обии барқӣ ва ғ.) ба роҳ монда шудаанд.

Ҳамзамон, ҳар як шакли фирма дорои баргариҳои ва камбудии мебошад, ки онҳоро ҷунин нишон додан мумкин аст:

Навъи фирмаҳо	Баргариҳо	Камбудии
Фирмаи хусусӣ (инфироӣ)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ташкил кардани фирма душвор нест. 2. Назорати он душвор нест. 3. Озодона фаёлият менамояд. 4. Аз тарафи давлат камтаъсир расонида мешавад. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ба даст овардани маблағ барои вазъкунии фаёлият душвор аст. 2. Фаёлияти устувор надорад. 3. Фирмаро бевосита соҳибаш идора мекунад.
Фирмаи рафиқона	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ташкил намудани фирма душвор нест. 2. Идоракунии фирмаро тақсим кардан мумкин аст. 3. Чамъоварию маблағ нисбатан осонтар аст. 4. Аз тарафи давлат таъсир саҳт расонида намешавад. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Эҳтимоли муноқиша байни иштирокчиёни ҷой дорад. 2. Аз ҳаёт гузаштан ва ё фаёлиятро қатъ намудани яке аз иштирокчиёни ворид кардани тағйиротро дар ҳуҷҷатгузорию фирма талаб мекунад. 3. Рафиқонаи пурра барои амвол уҳдадорию бевосита дорад. 4. Барои лоиҳаҳои калон чамъоварию маблағ нисбатан душвортар аст.

<p>Чамъ-ияти сахҳомӣ</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сармоия зиёдро тавассути фуруши сахмия ба даст овардан мумкин аст. 2. Уҳдадории сахомон нисбатан кам аст. 3. Аз ивазшавии аъзо устувори фирма тағйир намеёбад. 4. Имкони кироя кардани менечерҳои касбиро дорад. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Дар ҳолати қисми зиёди сахмияҳо харидани шахси дигар, идораи фирмаро аз даст додан мумкин аст. 2. Кор бо сахомон мушкилоти зиёдро талаб мекунад (тартиби феҳристи сахомон, ташкили пардохти дивидендҳо ва ғ.). 3. Соҳибони фирма пардохти андозбандии дукаратро доранд (андоз аз фондаи фирма ва даромади шахсӣ баъди пардохти андоз аз фонда).
--------------------------	--	--

Дар кадом шакле фирмаҳо ташкил шуда бошанд, фаъолияти онҳо ҳама вақт хавфи тичоратиро дорад. Ба рушди устувори фирмаҳо дар кишвар бисёр чизҳо вобастагӣ дорад: таъмини бозор, сатҳи нархи молҳо, шугли аҳоли, сатҳи некуаҳволи ва ғайра.

10.2. ЗАХИРАҲОИ ДОХИЛИВУ БЕРУНӢ ВА ХАРОҶОТИ ФИРМА

Фоида чӣ тавр ба даст меояд ва чаро баъзе фирмаҳо бой мешаванду баъзеи онҳо муфлис?

Фаъолияти фирма барои соҳиби он танҳо дар сурати даромад гирифтани дар шакли фоида маънӣ дорад. Фоида бошад, аз зиёд будани пули аз фуруши мол бадастомада аз маҷмуи хароҷоти барои тайёр кардан (сохтан) ва ташкили фуруши он сарфшуда ба миён меояд.

Аммо ин таъриф ханӯз ба таври кофӣ мушаххас нест, зеро бузургии чунин хароҷоти умумиро ба тарзи гуногун ҳисоб кардан мумкин аст.

Ин вобаста ба он аст, ки ҳама гуна фирма хангоми амалисозии фаъолияти худ аз ду навъи захираҳо истифода мекунад: берунӣ; дохилӣ.

Хароҷоти умумӣ хароҷот барои харидани тамоми ҳаҷми захираҳост, ки фирма барои ташкили истеҳсоли маҳсулот дар ҳаҷми муайян масраф мекунад.

Захираҳои берунӣ ҳамаи он воситаҳои мебошанд, ки фирма аз дигар ташкилотҳои тичоратӣ ё шахравдон харидорӣ менемояд. Ба ин гурӯҳ мавод, деталҳо, қувваи барқ, қувваи корӣ ва ғайра дохил мешавад. Онҳо барои истеҳсоли ҳаҷми муайяни маҳсулот сарф мешаванд, барои тақрор истеҳсол кардани ҳамин навъи маҳсулот фирма ин захираҳоро боз аз нав харидорӣ мекунад. Масалан, музди кор барои моҳ ҳисоб карда мешавад ва бо он ҳамон ҳаҷми маҳсулот ё хизматрасонӣ пардохт мегардад, ки корманди кироя дар ин муддат тайёр кардааст. Моҳи наф фаро мерасад ва барои хизматрасониҳои меҳнатӣ боз пардохтани музди меҳнат лозим аст.

Захираҳои дохилӣ ҳамаи он чиро, ки ба худи фирма тааллуқ дорад ва аз ҷониби он барои ташкили фаъолияти истифода мегардад, мегӯянд. Муҳимтарини ин захираҳо биноҳо, таҷҳизот, замин, воситаҳои пулии соҳиби фирма мебошанд, ки барои таъсиси он истифода шудаанд.

Ҳамаи ин захираҳо маҳдуд мебошанд ва арзиши худро доранд. Ин арзиш ба нархи интиҳобе баробар мебошад, ки барои сафарбарнамоии чунин захираҳо ба фаъолияти фирмаи мазкур анҷом шудааст.

Барои мисол, чунин захираҳои дохилро ба монанди воситаҳои пулии худӣ ва хизматрасониҳои соҳиби фирма дида мебароем.

Дар назари аввал онҳо ройгон, яъне бепуланд: зеро онҳоро аз ягон каси дигар харидан лозим нест. Аммо пасандозҳои пулӣ ва қувваҳои ба фаъолияти фирма гузашташударо соҳиби он метавонист ба мақсадҳои дигар равона карда, бо ин пул ёбад. Масалан, вай метавонист пулашро дар бонк амонат гузошта, дар фирмаи дигаре бо кори кироя машғул шаванда қобилияти худро бар ивази музди меҳнат фурӯшад.

Вале ӯ ин захираояшро ба фирмаи худ гузошт. Табиист, чунин иқдом аз нигоҳи иқтисодӣ танҳо вақте оқилона мешавад, ки агар фаъолияти фирма ба соҳибаш даромади ақаллан на камтар аз он маблағе орад, ки ӯ метавонист истеъдоди соҳибкорӣ ва пасандозашро ба таври дигар истифода карда гирад.

Чунин даромадро, одатан, фоидаи муътадил меноманд ва он ҳамон ҳадди ақаллери ташкил медиҳад, ки соҳибкор бояд гирад, то ки воситаҳо ва кӯшишҳои ба ин амал равонакардаашро ҷуброн намояд; манфиатдориашро ба шуғлварзии минбаъда бо корҳои фирма нигоҳ дорад; ҷиҳати рушди фирма минбаъд низ маблағгузориҳое намояд, ки барои нигоҳдории рақобатпазирии он кифоя бошанд.

Агар соҳибкор фоидаи қаноатмандкунанда нагирад, одатан, худи ӯ аз баҳри ин машғулият баромада, корманди кироя мешавад ё фирма дар нихояти қор муфлис гашта, аз бозори рақибон берун мегардад.

Чунин ҳолат барои дигар навъҳои захираҳои дохилӣ (худӣ)-и фирма низ вобастагӣ дорад. Масалан, бинои ба фирма мутааллиқ ва барои фаъолияти он истифодашавандаро ба ягон фирмаи дигар ичора дода, барои ин ичорапулӣ гирифтани мумкин буд. Яъне даромадро аз истифодаи бино барои эҳтиёҷоти худ ба андозае гирифтани қобили қабул аст, ки аз ичорапулии имконпазир кам набошад.

Ҳамаи ин даромадҳои гирифтанаишуда аз истифодаи алтернативӣ (нархи интиҳоб)-и захираҳои берунӣ фоидаи фирмаро айнан чун хароҷоти воқеии вай барои захираҳои берунӣ (харидашуда) кам мегардонанд. Ин чунин маънӣ дорад, ки ҳамаи захираҳои дохилӣ ҳам ба монанди захираҳои берунӣ барои фирма арзиш доранд ва бинобар ин, аз бузургии умумии хароҷоти фирма хароҷоти берунӣ (аён) ва хароҷоти дохилӣ (ноаён) ташкил меёбад.

Ба таври дигар, аз нуқтаи назари илми иқтисодӣ, хароҷоти умумии фирма хароҷотеро дар бар мегирад, ки онҳоро барои харидории ҳамаи навъҳои захираҳои дар як ҷо ҷамъоварда фирма бо мақсади ташкили истеҳсолот масраф кардааст (бо фарогирии моликияти худи фирма ва қобилиятҳои соҳибқории соҳиби он). Хароҷоти умумии ба ин тарз фаҳмидашаванда хароҷоти иқтисодӣ ном дорад.

Чи муҳосибон ва чи нозироти андоз дар таркиби хароҷоти фирма хароҷоти дохилӣ (ноаён)-и онро ба ҳисоб намегиранд. Барои онҳо танҳо хароҷоти мавҷуда воқеист. Фоидаи муътадили соҳибмулк, ба андешаи муҳосибон ва нозирони андоз, даромад аст ва даромад бояд андозбандӣ гардад. Ҳамин тавр, на фоидаи муътадили соҳибмулк ва на хароҷоти дигари ноаён аз ҷониби муҳосибон ва кормандони ҳадамоти андоз ба сифати хароҷот пазируфта намешаванд ва онҳо дар бораи хароҷоти фирма сухан ронда, танҳо ба ном хароҷоти муҳосибавиро, ки дар ҳуҷҷатҳои муҳосибавӣ таҷассум гардидаанд, дар назар доранд.

Хароҷоти иқтисодӣ хароҷоти умумии фирма баҳри истеҳсоли молҳо ва хизматрасониҳои мебошад, ки чи хароҷоти бевоситаи пулӣ оид ба ташкили истеҳсолот ва фурӯши молҳо ва чи хароҷоти алтернативӣ, яъне манфиати аздастдодаро аз истифодаи захираҳои фирма ба вариантҳои дигари фаъолият фаро мегиранд.

Ҳамин тавр, хароҷоти иқтисодӣ раванди воқеии ташаккули хароҷот, муайян кардани роҳҳои эҳтимолии истифодаи захираҳои ифода менамояд.

Хароҷоти муҳосибавӣ маблағи умумии хароҷоти берунаи (аён) фирмаро барои истеҳсоли молҳо ё хизматрасониҳо дар давраи муайян фаро мегирад.

Вале агар ду маънидодкунии хароҷоти умумии фирма бошад, пас, ногузир ду ақидаи гуногун оид ба бузургии даромад ҳамчун фарқи байни пули аз фурӯш бадастомада ва бузургии хароҷот пайдо мешавад.

Ба таври дигар гӯем, агар мо аз пули бадастомада аз фурӯш хароҷоти иқтисодиро кам кунем, пас, бузургии ҳосилшуда бояд фоидаи иқтисодӣ номида шавад. Агар мо аз пули бадастомада аз фурӯш танҳо хароҷоти муҳосибавиро кам кунем, натиҷа фоидаи муҳосибавӣ мешавад.

Агар мо инро ба сурати баробарӣ нависем, пас, ҳосил мекунем:

Фоидаи \quad Пули аз \quad Хароҷоти \quad Хароҷоти
иқтисодии фирма — бадастомада — берунӣ — дохилӣ

Фоидаи муҳосиба- \quad Пули аз \quad Хароҷоти
вии фирма — бадастомада — берунӣ

Барои бехтар фаҳмидани он ки чӣ тавр маҳз фирмаҳои хароҷотро идора мекунанд ва дар ин маврид барои онҳо ба назар гирифтани қадом қонуниятҳои иқтисодӣ лозим меояд, мебояд муайян намоем, ки фирмаҳои хароҷоте дошта метавонанд.

Мо шиносоиямонро бо харочоти фирма аз муайян кардани он шуруъ менамоем, ки харочоти берунӣ чӣ тавр ташаккул меёбад ва онҳо аз масрафҳо ва пардохтҳо чӣ фарқ доранд.

Фарз мекунем, ки фирма дастгоҳ ё сад тонна металл мехарад. Барои иҷрои ин амал вай бояд харочот кунад, яъне барои харидани захираҳо маблағи муайяни пул сарф кунад – ҳамон маблағи пулиро, ки вай барои харидани ин захира дар қарордод пешбинӣ кардааст.

Вале имзо кардани қарордод дар бораи харидани захираи барои фирма зарурӣ ҳанӯз чунин маънӣ надорад, ки вай аллакай харочот кардааст. Харочот барои фирма танҳо дар лаҳзае, ки он дар ҳақиқат, ба фурушанда чихати аз ӯ харидани ҳамон навъи захира маблағи пулиро медиҳад, воқеӣ мегардад.

Чунин интиқоли воқеии пул (дар шакли нақдӣ ё ғайринақдӣ) пардохт номида мешавад. Бояд қайд кард, ки вақти харидани захираҳо ва пардохт маблағи онҳо метавонанд ба ҳам мувофиқат накунанд. Дар амалияи тиҷоратӣ қорҳо баъзан аз рӯйи принсипи «Имрӯз бихар – фардо пардохт нам!» (харидорро ҳамин тавр тезтар розӣ кунонидан мумкин аст) пеш бурда мешаванд.

Аммо харидории захираҳо ҳам (ва ҳатто далели пардохти воқеии онҳо ҳанӯз чунин маънӣ надорад, ки ин захираҳо воқеан барои эҳтиёҷоти фирма истифода шудаанд. Онҳо, масалан, ба маводди эҳтиётӣ (захиравӣ) табдил ёфта, метавонанд дар анбор нигоҳ дошта шаванд.

Ва танҳо дар лаҳзае, ки захираҳо, дар ҳақиқат, аз ҷониби фирма барои истеҳсоли молҳо ё хизматрасонӣ истифода (харч) мегарданд, ташаккули бузургии харочот шуруъ мегардад. Ба ин тариқ, харочот баробар аст ба нархи истеҳсоли як воҳиди маҳсулот, ба ҳаҷми умумии ин захираҳо, ки барои тайёр кардани молҳо ё амалисозии фаъолияти дигари фирма аллакай истифода шудааст.

Фаҳмиши мо дар бораи харочот пурра намегардад, агар мо ба тарзи гуногун ташаккул ёфтани харочоти фирмаро вобаста ба навъи захираҳои истифодашаванда ба эътибор нагирем.

Ба ин мақсад харочоти вобаста ба истифодаи мавод ва харочоти вобаста ба истифодаи биноҳои истеҳсолиро муқоиса мекунем.

Ҳам мавод ва ҳам биноҳо захираҳои мебошанд, ки бе онҳо фирма истеҳсолотро ташкил карда наметавонад. Вале агар мавод дар раванди тайёр кардани маҳсулот ба маснуоти тайёр табдил ёфта (қисман партов гардида), намуди зохирии худро гум кунанд, сеҳҳои истеҳсолӣ, ҳатто баъди он ки якчанд маротиба миқдори муайяни молҳоро истеҳсол мекунанд, мисли пешина дар ҷойи худ барқарор мекунанд.

Ғайр аз ин, ба мо тайёр кардани ҳар қадар воҳиди бештари маҳсулот лозим ояд, ба ин мақсад ҳамон қадар бештар мавод сарф мегардад. Агар барои тайёр кардани як автомобил, фарз кардем, 1,2 тонна металл

сарф гардад, пас, барои тайёр кардани 10 автомобил 12 тонна ва 100 автомобил 120 тонна металл лозим мешавад.

Акнун ба сеҳе, ки дар он автомобил тайёр карда мешаваду он ҷо таҷҳизот гузошта шудааст, эътибор медиҳем. Фарз кардем, онҳо бо назардошти тайёр кардани 100 автомобил дар як шабонарӯз бунёд гаштанд. Вале агар дар ин сеҳ ва бо ин таҷҳизот ба сабаби кам шудани талабот на 100, балки фарз кардем, 90 автомобил тайёр карда шавад, аз ин ҷи андозаи сеҳ ва ҷи ҳаҷми таҷҳизоти дар он насбкардашуда тағйир намеёбад.

Маҳз чунин тафовут дар миқёси тағйир ёфтани ҳаҷми истеъмоли захираҳои истеҳсолӣ дар мавриди тағйирёбии ҳаҷми истеҳсолот иқтисоддонро маҷбур карданд, ки ҳамаи навъи харочотро ба ду гурӯҳ тақсим кунанд: харочоти доимӣ; харочоти тағйирёбанда.

Ба харочоти доимӣ иҷорапулӣ барои бино, харочоти вобаста ба хизматрасонии ба таҷҳизот, пардохтҳо барои пӯшондани қарзҳои қаблан гирифташуда, ҳамчунин, ҳар гуна харочоти маъмурӣ ва дигар харочоти борхатино мансуб медонанд.

Харочоти тағйирёбанда харочоти фирмаро мавод, қувваи барқ, маснуоти маҷмай, музди меҳнат фаро мегирад. Онҳо дар ҳар тағйири ҳаҷми барориши молҳо ба ҳамон самт тағйир меёбанд (вақти болоравӣ ҳаҷм зиёд шуда, аммо вақти поён гаштани онҳо кам мегарданд).

КАЛИДВОЖАҲО: *фирма, захираҳо, даромад, фоида, харочот, харочоти умумӣ, харочоти доимӣ, харочоти тағйирёбанда, фоидаи соф.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Фирма ҷи гуна ташкилот мебошад?*
2. *Хусусиятҳои асосии фаъолияти фирмаро муайян намоед.*
3. *Истеъдоди соҳибкорӣ ҷи гуна мушоҳида мешавад?*
4. *Харочоти фирмаро шарҳ диҳед.*
5. *Бартарӣ ва камбудииҳои фирма.*
6. *Фоидаи фирма ва шаклҳои он.*

МАВЗУИ 11. СОҶИБКОРӢ. НАҚШ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЁТ

Мақсади дарс:

- *шинос кардани хонандагон бо яке аз омилҳои асосии истеҳсолот – соҳибкорӣ;*
- *баррасии намудҳои асосии соҳибкорӣ ва фаҳмонидани аҳаммиати фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити муосир;*
- *ташакул додани малакаи хонандагон оид ба принципҳои менеҷмент ва аҳаммиати маркетинг дар фаъолияти соҳибкорӣ;*

– *ташақкул додани маҳорати хонандагон оид ба донишҳои назариявии андӯхта дар бораи соҳибкорӣ дар амалияи иқтисодӣ.*

Яке аз мавзӯҳои муҳимми илми иқтисод омӯзиши фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Ба ин назар ҳоло дар ҷомеа раванди азнавбаҳо-диҳии падидаҳои иқтисодӣ рафта истодааст. Идораи фаъолияти соҳиб-корӣ на ба ҳар як шахс муяссар мегардад. Аксарияти соҳибкорон фаъ-олиятро оғоз намуда (80% онҳо), онро номуваффақ анҷом медиҳанд, яъне, ин гурӯҳ сарватманд нашуда, балки аксаран дорои худро аз даст медиҳанд. Бахт ба рӯйи онҳое дарҳои худро боз менамояд, ки на танҳо соҳибкор шудан мехоҳанд, балки истеъдоди фаъолияти соҳибкори-ро пурра доранд ё аз худ намудаанд.

11.1. СОҲИБКОРӢ ВА ТАШКИЛИ ТИҶОРАТ (БИЗНЕС)

Соҳибкорӣ қисми ҷудонашавандаи хоҷагии бозорӣ буда, хусусияти асосии фарқунандаи он рақобати озод мебошад.

Ба инкишофи таърихии соҳибкорӣ нигоҳ накарда, маънидодку-нии муосири он дар давраи пайдоиш ва инкишофи капитализм ба миён омадааст. Танҳо дар остонаи асрҳои XIX – XX иқтисодчиён аҳаммияти ҳалқунандаи соҳибкорию барои пешравии иқтисодиёт эътироф наму-данд. А.Маршалл ба се омили классикии истеҳсолот – меҳнат, сармоя (капитал) ва замин, омили чорум, яъне ташкилотро дохил намуд.

Соҳибкорию чун тарзи мустақилонаву навоаронаи пешбурди кор ва чун омили чоруми истеҳсолот низ ҳисоб мекунад. Олими иқтисод-чӣ Йозеф Шумпетер нахустин шуда (дар китоби «Назарияи тараққиёти иқтисодӣ» (1912)), соҳибкорию чун омили чоруми истеҳсолот муаррифи намудааст. Дар қатори замин, меҳнат ва сармоя соҳибкорӣ чун маҷмуи қобилиятҳои пайвастунии оқилонаи се омили зикршудаи истеҳсолот баромад мекунад. Ин омили истеҳсолот, яъне фаъолияти соҳибкорӣ дар қобилияти соҳибкорӣ, корчаллонӣ, фаъолмандии иноватсионии ишти-рокчиёни амалиёти иқтисодӣ ифода меёбад.

Соҳибкор шахсест, ки дар асоси фаъолияти кории худ бо ташкили ширкат, захираҳои иқтисодиро барои истеҳсоли молу хизматрасо-ниҳо истифода менамояд ва ғайба ба даст меорад.

Ҳалли ин масъалаҳо на ба ҳар як соҳибкор даст медиҳад. Қисми зиёди (қариб 80%) шуруи фаъолияти соҳибкорӣ бесамар анҷом меёбад. Муваффақият танҳо ба онҳое муяссар мегардад, ки на танҳо хоҳиши соҳибкорӣ, балки истеъдоди соҳибкорию доро мебошанд. Ин истеъдод дар самаранокии ҳалли масъалаҳои зерин бояд равона гардад: кадом навъи молу хизматҳо истеҳсол карда шаванд? Чӣ қадар бояд истеҳсол кард? Қадом технологияи истеҳсолотро бояд истифода бурд? Қадом

омилҳои итсеҳсолотро бояд ба даст овард ва дар кадом ҳаҷм? Чӣ тавр кор ва раванди истеҳсолотро бояд ба роҳ монд? Чӣ тавр музди корро бояд пардохт намуд, ки ҳосилнокии баланди меҳнат таъмин гардад? Чӣ тавр молу хизматхоро ба бозор бояд ворид намуд? Бо кадом нарх молҳои худро бояд пешкаш намуд?

Маҳфуми соҳибкорӣ ва бизнес тавъаманду ғаёлияти хоҷагидорӣ, муносибатҳои ғаёлияти кориро тавсиф мекунад ё дар маънои сода соҳибкорӣ ҳамчун ғаёлияти маҳсули инсон оид ба фароҳам овардани шароит барои ба ҳам пайвастании меҳнату сармоя ва дар асоси таваккалӣ ташкил кардани тичорат (бизнес) тасаввур карда мешавад. Таҳти мафҳуми соҳибкор шахс (субъекти иқтисодӣ) ё худ иштирокчи (унсур)-и омили истеҳсолот – ифодакунандаи қобилият ва ғаёлияти меҳнатӣ, феълан, ғаёлияти зеҳнии як ё якчанд одамонро, ки маҳорат, қобилият, маблағҳои пулӣ ва ҳама гуна захираҳои мавҷудаи худро дар асоси талаботи илми муносири маркетинг ва менеҷмент, умуман, ғаёлияти истеҳсолии худро ташкил ва пеш мебаранд, фаҳмида мешавад.

Ҷаёлияти соҳибкорӣ бо *ташаббус*, *таваккул*, *тадбирсозии озод*, *яъне интиҳоби озоди захираҳои иқтисодӣ*, *истеҳсоли молҳои дилхоҳ*, *фурӯхтан*, *хизматрасонӣ*, *ташкили гирифтани даромад*, *озодона ва ба таври дилхоҳ тақсим кардани онҳо* ташкил карда мешавад. Дар илми иқтисод аксар вақт соҳибкориро ҳамчун шакли маҳсули хоҷагидорӣ, ки хислати ҳосии иқтисодӣ бозорӣ мебошад, тасаввур мекунам.

11.2. ХУСУСИЯТҲОИ ФАРҚКУНАНДАИ СОҲИБКОР АЗ МЕНЕҶЕР

Аслан, дар илми иқтисод ғаёлияти соҳибкорӣ ва идоракунии он, яъне менеҷмент аллакай ба ҳамдигар алоқаманд мебошанд. Маҳз маҳорат ва истеъдоди баланд метавонад шахсро муваффақ гардонад.

Соҳибкорӣ, асосан дар соҳаи истеҳсолот, тичорат ва молия бештар истифода карда мешавад. Аз ин ҷиҳат навъҳои гуногуни онро аз ҳамдигар фарқ мекунам: соҳибкории истеҳсолӣ, тичоратӣ, молиявӣ, бунёд кардани корхонаҳои хурд, корхонаҳои сахомӣ, иҷоравӣ, кооперативӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ, фермерӣ ва ғайра.

Худи соҳибкор шахсест, ки бо боварии комил даст ба истеҳсолот мезанад, ба ихтироъкорӣю навоарӣ, тавлиду чорӣ намудани намудхорву навъҳои навтани неъматхоро хизматрасониҳо, баланд бардоштани сифати онҳо ва гирифтани даромад бештар ҳавасманд мебошад.

Новобаста ба шаклу намуд, нақшу мақом, сатҳ ва мавзеи ҷойгиршавӣ соҳибкорӣ иҷрои чунин вазифахоро пайгирӣ менамояд:

- ба таври инқилобӣ гузаронидани ислоҳот, тақмил ва ривожу раванг додани раванди истеҳсолот;
- истифодаи каифиёти илму техника, ихтирооту навоариҳо ва дар

ин асос ба роҳ мондани истеҳсоли навъҳои нави молҳо ва хизматрасо-ниҳо;

- *чустучӯӣ роҳҳои нав ба нави фаъолияти хоҷагидорӣ, гирифтани фон-ида, таъмин кардани корхона бо захираҳои зарурии иқтисодӣ, алоқаи байни коллектив, коллективу харидор ва фурӯшанда, озоди соҳиб-корӣ ва маблағгузорӣ.*

Соҳибкор ҳамеша дар кадом ҳолат ва давлате набошад, ҳар соату дақиқа, шабу рӯз дар фикри фаъолияти соҳибкории худ мебошад ва дар ҳолате ки дигарон истироҳат менамоанд, ӯ қору фаъолият менамоад. Ва барои соҳибкорон фарқ байни рӯзҳои қорию истироҳат қариб вучуд на-дорад. Соҳибкорон нақшаҳо ва орзуҳои зиёд доранд ва муттасил дар пайи амалӣ гардонидани онҳо мебошанд.

Донишманди соҳаи тиҷорат *Генри Минтсберг* чунин сифатҳои сар-варон (соҳибкорон)-ро тавсиф намудааст:

1) Санъати баробарӣ доштан, яъне қобилияти ташкил кардани ни-зоми муносибатҳои якхела бо дигарон; 2. Қобилияти роҳбарӣ нисбат ба зердастон доштан, аз уҳдаи ҳалли масъалаҳои мушкили ҳаёт барома-дан, ки баробари соҳиб шудан ба вазифа ва ҳокимият ба миён меоянд; 3. Аз уҳдаи ҳалли ихтилофот баромада тавонистан, доштани қобилияти миёнравӣ ва ҳаллу фасли низоъҳо; 4. Доштани маҳорати ҳисобу китоб ва коркарди иттилоот; 5) Доштани истеъдоди ҳалли ғайристандартии идорақунӣ; 6. Дар шароити маҳдуд будани захираҳо, интиҳоб карда та-вонистани вариантҳои муносиб ва тақсими онҳо; 7. Доштани истеъдоди соҳибкорӣ – қобилият ба тавакқалӣ, ихтирооту навигарӣ; 8. Санъати худтаҳлилқунӣ доштан – қобилияти мавқеи роҳбарро фаҳмидан, нақш ва нуфузи онро дар ташкили кор муайян кардан ва ғайра.

Ҳамин тавр, мазмуни иқтисодии соҳибкорӣ дар он таҷассум меё-бад, ки он раванди пайвастании оқилонаи омилҳои истеҳсолот ва исти-фодаи самараноки захираҳо бо мақсади қонеъгардонии талаботи бо-зор фаро мегирад. Ҳамзамон, соҳибкорӣ чун раванд дар худ чустучӯӣи ғояҳои нав, мақсадгузорӣ, ҷӯяндагии усули беҳтарини пайвастании омилҳои истеҳсолотро ғунҷоиш дода, ба гирифтани даромади соҳиб-корӣ равона гардидааст.

Фаъолияти соҳибкории шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ дар қа-ламрави Тоҷикистон бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъ-олияти соҳибкорӣ» танзим карда мешавад. Ин қонун асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии амалигардонии соҳибкориро муайян сохта, ша-роитҳои интиҳоби мустақилонаи соҳаи фаъолият, зохирнамоии ташаб-буси хоҷагидорию корчаллонии шаҳрвандонро муқаррар менамоад.

Инчунин, ҷузъи асосии иқтисоди бозор корхонаҳо маҳсуб меша-вад, ки фаъолияти онҳо чун соҳибкорӣ ё бизнес арзёбӣ мегардад. Аз ин рӯ, афзоиши шумораи корхонаҳо дар мамлакат гувоҳи густариши дои-

раҳои соҳибкорӣ аст. Дар мамлакатҳои мутараққии иқтисоди бозорӣ шумораи корхонаҳо хеле зиёд мебошад. Масалан, дар ИМА шумораи корхонаҳо ба 16 миллион расидааст. Афзоиши талаботи чомеа ба намудҳои нави молу хизматрасониҳо ба пайдоиши миқдори зиёди корхонаҳо мусоидат мекунад. Онҳо на танҳо дар соҳаи истеҳсоли маҳсулот, инчунин, дар соҳаҳои хизматрасонӣ низ созмон дода мешаванд. Дар як қатор мамлакатҳо корхонаҳои соҳаҳои тандурустӣ, савдо, хӯроки умумӣ, маориф, фарҳанг, сайёҳӣ на камтар аз 1/3 ҳиссаи шумораи умумии корхонаҳоро ташкил дода, то 80% аҳолии қобили меҳнат дар онҳо машғули фаъолиятанд. Дар Тоҷикистон захираҳои азими ривочи соҳибкорӣ дар соҳаи хизматрасонӣ мавҷуд буда, истифодаи самараноки онҳо метавонад муаммои бекориро низ то андоза ҳал намояд. Рушди соҳибкорӣ дар Тоҷикистон ояндаи калон дошта, самти бартариятноки инкишоф дар рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад.

11.3. МУҲИТИ СОҲИБКОРӢ: ШАКЛ ВА НАМУДҲОИ ОН

Муҳити соҳибкорӣ. Соҳибкорӣ дар муҳити муайяни иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар сатҳи микроиқтисодӣ ва макроиқтисодӣ амалӣ мегардад. Дар поён равиҳои асосии муҳити иҷтимоӣ-иқтисодии соҳибкорӣ мавриди таҳлил қарор дода мешавад.

Муҳити иқтисодӣ – соҳибкор бояд донанд, ки дар кадом давраи иқтисодӣ, иқтисодиёти мамлакат қарор дорад, ҳолати савдои беруна чӣ гуна аст, бекорӣ ва таваррум дар кадом сатҳ қарор доранд, устувории низоми андоз, сатҳи зиндагонии аҳоли чӣ гуна аст.

Ҳолати сиёсӣ – бовар ба ҳукумат ва устувории вазъи он, муносибати ҳукумат ба сектори хусусӣ ва ҷамъиятӣ.

Муҳити иҷтимоӣ – муътадили вазъи иҷтимоӣ дар ҷамъият, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, мутобиқати сиёсати иҷтимоӣ ба талаботи чомеа.

Муҳити фарҳангӣ – ҳар қадар ки сатҳи тараққиёти фарҳанг ва маданият баланд бошад, ҳамон қадар соҳибкории пешбинишуда муътадил аст.

Муҳити ҳуқуқӣ – соҳибкорӣ танҳо дар ҳолати қонунгузори устувор ва муътадил инкишоф ёфта метавонад.

Муҳити техникӣ-технологӣ, яъне ҳолати корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва соҳаҳои истеҳсолоти илмӣ дар мамлакат.

Шакл ва намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ. Субъектҳои соҳибкорӣ, пеш аз ҳама, шахсони хусусӣ (ташкилкунандагони истеҳсолоти шахсӣ, оилавӣ ва ё истеҳсолоти ҳаҷман калонтар) ба шумор мераванд. Фаъолияти чунин соҳибкорон ҳам дар асоси меҳнати худӣ ва ҳам бо воситаи меҳнати ҷалбшуда амалӣ карда мешавад. Фаъолияти соҳибкорӣ, инчунин, аз тарафи гурӯҳи шахсони бо муносибатҳои шартномавӣ ва манфи-

атҳои иқтисодӣ ба ҳам алоқаманд амалӣ шуда метавонад. Субъектҳои соҳибқорӣ гурӯҳӣ дар мисоли ҷамъиятҳои саҳомӣ, гурӯҳҳои иҷоравӣ, кооперативҳо ва ғайраҳо баромад мекунад. Дар баъзе ҳолатҳо ба субъектҳои соҳибқорӣ давлатро дар шахсияти ниҳодҳои муайян дохил мекунад. Ҳамин тавр, дар иқтисодиёти бозорӣ се шакли фаъолияти соҳибқорӣ мавҷуд аст: *давлатӣ, гурӯҳӣ, хусусӣ*.

Вобаста аз таркиби фаъолияти соҳибқорӣ ва боназардошти зинаҳои асосии раванди такрористеҳсол (истеҳсолот, тақсимот, мубодила ва истеъмолот), чунин намудҳои соҳибқориро фарқ мекунад: *истеҳсолӣ, тичоратӣ, молиявӣ, суғуртавӣ, миёнаравӣ*.

Соҳибқории истеҳсолӣ ба намуди аз ҳама зарур ва мураккаби фаъолияти соҳибқорӣ тааллуқ дорад. Ин намуди соҳибқорӣ ба зудӣ ба монанди дигар намудҳои соҳибқорӣ фойдари таъмин намекунад, бинобар ин, барои оғози фаъолияти соҳибқорӣ он қадар диққатҷалбкунанда нест. Асоси соҳибқории истеҳсолиро ба вучуд овардани неъматҳои моддӣ ва маънавӣ ташкил медиҳад.

Дар соҳибқории тичоратӣ соҳибқор дар нақши савдогар баромад мекунад, зеро ӯ молҳои тайёреро мефурӯшад, ки аз дигар соҳибқорон харидорӣ карда буд.

Соҳибқории молиявӣ намуди махсуси соҳибқории тичоратист, ки дар он ба сифати ашёи хариду фурӯш: пулҳо, арзи хориҷӣ, қоғазҳои қиматнок ба харидор фурӯхта ва ё ба қарз дода мешаванд.

Соҳибқории суғуртавӣ чунин намуди фаъолият мебошад, ки соҳибқор ба суғуртакунанда бо пардохти муайян зарари имконпазири амвол, ҳаёт ва ғайраҳо дар натиҷаи сар задани ҳодисаҳои нохуш чуброн мекунад.

Соҳибқории мутавассит (миёнарав). Ин навъи соҳибқорӣ мустақиман бо дигар намудҳои соҳибқорӣ (истеҳсолӣ, тичоратӣ, суғуртавӣ, молиявӣ) алоқаманд мебошад. Хусусияти ин навъи соҳибқорӣ дар он аст, ки дар он мол истеҳсол намекунад ва онро намефурӯшанд, ба фурӯши қоғазҳои қиматнок машғул намегарданд ва ба дигарон қарз ҳам намедиҳанд. Он фақат ба сифати даллол (миёнарав) дар ин ҳавзаҳои соҳибқорӣ иштирок мекунад. Мавқеи он байни истеҳсолкунанда (фурӯшандаи молу хизматрасониҳо) ва истеъмолкунанда (харидор) ҷойгир аст. Он барои иҷрои мақсад ва мароми дигар субъектҳои бозор, яъне харидану фурӯхтан ва ба ҳам пайваст кардани онҳо (истеҳсолкунандаву истеъмолкунанда) дар доираи ҳалқаи соҳибқорӣ, ба даст овардани маълумот оид ба тақозо ва арзаи мол, сатҳ ва шакли рақобат, нарх ва ғайра кумак мерасонад. Албатта, ба ивази адои хизмати худ, онҳо бо даромади муайян мукофотонида мешаванд. Миёнарав ҳамчун сарчашмаи асосии ташкил ва густариши фаъолияти соҳибқории мутавассит истифода мешавад.

Омилҳои соҳибкорӣ. Фаъолияти соҳибкорӣ бо худ маҷмуи амалҳои соҳибкорро дар назар дорад, ки пай дар пай ва ё ҳамрадиқ дар давраи пурраи фаъолият аз маблағгузори ибтидоӣ то гирифтани фоида ба миён меоянд. Ҳамчун намуди фаъолияти хоҷагидорӣ, соҳибкорӣ омилҳои истеҳсолотро ба монанди замин, сармоя ва меҳнат истифода мебарад. Ба таври дақиқ барои амалигардони фаъолияти соҳибкорӣ воситаҳои асосӣ (биноҳо, таҷҳизот, мошинҳо ва дастгоҳҳо, воситаҳои нақлиёт), воситаҳои гардон (ашё, масолах, энергия, воситаҳои пулӣ) зарур мебошанд.

11.4. МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ МЕНЕҶМЕНТ ВА МАРКЕТИНГ

Яке аз масъалаҳои муҳимми рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва фирма маҳорат ва дониши амиқи иқтисодӣ, инчунин, таҳлили дурусти бозор мебошад, ки асоси идоракунии онро менеҷмент ва маркетинг ташкил менамоянд. *Менеҷмент* ҳамчун самти махсуси илм замоне пайдо гашт, ки усулҳои илмиро дар амал ҳамчун фаъолияти муайяни ташкилию функционалӣ истифода намудаанд. Мисол, соли 1914 Ф. Тойлер дар рисолаи «Қоидаҳои менеҷменти илмӣ» менависад: «*Менеҷмент худ илми ҳақиқие мебошад, ки дар асоси қонунҳо, қоидаҳо ба вуҷуд омадааст. Маҳз барои ҳамин ҳам он дар тамоми намудҳои фаъолияти инсонӣ истифода мешавад ва агар ин қонунҳо ва қоидаҳо дуруст истифода шаванд, он гоҳ натиҷаҳои мафтункунандаро мушоҳида кардан мумкин аст*».

Менеҷмент (аз калимаи англ. – management) ҳамчун маъмурият, мудирият, идоракунии, ташкилкунандаи истеҳсолот фаҳмида мешавад. Он ҳамчун илм дар бораи маҷмуи принципҳо, усулҳо ва шаклҳои идораи истеҳсолот ба мақсади баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, ҳосилнокӣ ва шиддатнокии меҳнат ва ба даст овардани даромаду фоидаи баланд нигаронида мешавад.

Тамоми таърихи инкишофи менеҷмент чунин як ақидаи олии ҳақиқатро исбот намудааст.

Исбот карда шудааст, ки менеҷменти замонавӣ ягонагии ҷудонашавандаи усулҳои илмию амалие мебошад, ки имконоти баланд бардоштани самараи фаъолияти мақсадноки ташкилотҳоро таъмин менамояд.

Менеҷмент, пеш аз ҳама, нақши ҳамоҳангсозии захираҳои инсониро бо дигар захираҳо бо мақсади ҳалли вазифаҳои дар назди ташкилотҳо гузошташуда мебозад.

Вобаста ба инкишофи имрӯзаи тичорати ҷаҳонӣ ва ташкилотҳои байнидавлатии тичоратӣ, ба ақидаи аксари мактабҳои менеҷмент «менеҷменти тичорати хоричӣ» пайдо шудааст.

Маркетинг (аз калимаи англ. – market), бозор ё худ бозорёбӣ, яъне ҳамчун ҳавзаи иқтисод ё навъи фаъолияти иқтисодие фаҳмида меша-

вад, ки истехсолкунандагон ва истеъмолкунанда онро ба ҳам пайваст карда, имкон медиҳад, ки маҳсулоти истехсолкардашуда ба зудӣ мубодила карда шавад. Дар адабиёти иқтисодӣ тарз ва услубҳои гуногуни маънидодкунии маркетинг дида мешавад. Таҳти истилоҳи маркетинг низоми идораи ғабӯлияти фирма оид ба коркарду тадқиқот, истехсол ва фурӯши молу хизматрасониҳо, дар асоси омӯзиши бозор ва ба даст овардани ғоида ғабӯмида мешавад.

Яке аз донишмандони соҳаи маркетинг, иқтисодчии амриқоӣ Ф. Котлер маркетингро чунин таъриф кардааст: *«Маркетинг яке аз намудҳои ғабӯлияти инсонӣ мебошад, ки дар он ба воситаи мубодила эҳтиёҷ ва талаботи инсон қонеъ гардонда мешавад»*. Он ба шиори «талаботи истеъмолкунандагонро дарёб ва онро қонеъ гардон», ки мақсади асосияш аст, асос меёбад.

11.5. БИЗНЕСНАҚША, МОҲИЯТ ВА ШАКЛҲОИ ТАШКИЛИ ОН

Бизнес аз вожаи англисии «business» гирифта шуда, маънои кор, ғабӯлият, шугӯро иғода мекунад, ки он гирифтани ягон навъи даромад ва ғоидаро таъмин карда тавонад. Яке аз унсурҳои асосии ташкили ғабӯлияти соҳибкорӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ бизнеснақша мебошад, ки ҳамчун асоси баҳодихии лоиҳаҳои пешбинишудаи соҳибкорон баромад мекунад. Бизнеснақша кулли ҷанбаҳои ғабӯлияти соҳибкорию дар бар гирифта, барои расидан ба мақсади ниҳой, яъне гирифтани ғоидаи назаррас, тарҳрезии нақшаи пешакиро барои ғабӯлияти пурсамар пешбинӣ мекунад.

Бизнеснақша барномаи татбиқи маҷмуи амалҳои соҳибкорро барои қорӣ намудани ягон ғоидаовар нишон медиҳад. Он якҷанд вазиғаро иҷро мекунад, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

- *яқум, метавонад барои коркарди консепсияи бизнес истиғода шавад;*
- *дувум, бизнеснақша ҳуҷҷатест, ки ба воситаи он ба натиҷаи ғабӯлияти соҳибкории ширкат баҳо дода мешавад;*
- *сеюм, бизнеснақша шартӣ имкони ҷалби сармоягузориҳо мебошад, зеро сармоягузoron, танҳо пас аз ошно шудан бо бизнеснақшаи фирма ба он маблағгузори мекунад.*

Дар бизнеснақша диққати асосӣ ба нишондиҳандаҳои моливӣ – иқтисодӣ дода мешавад. Сохтор ва тартиби таҳияи бизнеснақша қолаби ягона надошта, дар аксари адабиёти иқтисодӣ даҳ фаслро дар бар мегирад. Барои хонанда бизнеснақша аз муарриғнома (резюме) шуруъ мешавад: 1) Мол ва хизматрасонӣ; 2) Бозори фурӯш; 3) Рақибон; 4) Нақшаи истехсолот; 5) Нақшаи ташкил; 6) Стратегияи маркетинг; 7) Нақшаи ҳуқуқӣ; 8) Баҳодихии ҳафвҳо ва суғуртанамоӣ; 9) Стратегияи банақшагири; 10) Молиякунонӣ.

Таҳлили пурраи фаслҳои дар боло овардашуда метавонад фаъолияти онандаи ширкатро пурра инъикос намояд ва барои қадамҳои устувор дар соҳаи соҳибкорӣ замина гузорад. Дар шароити иқтисоди бозорӣ аксарияти бонкҳои тичоратӣ низ барои додани қарзҳои хурду бузург аз соҳибкорон ва ширкатҳо бизнеснақшаро талаб менамоянд, ки ин аз аҳаммият, зарурат ва нақши муҳими он дар фаъолияти минбаъда ва баргардонидани қарзҳо шаҳодат медиҳад.

КАЛИДВОЖАҲО: соҳибкорӣ, муҳити соҳибкорӣ, намудҳои соҳибкорӣ, бизнес, бизнес-нақша, менечмент, маркетинг.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мақсади ҳар як соҳибкор аз чӣ иборат аст?
2. Муҳити соҳибкорӣ гуфта, чиро дар назар доред?
3. Қадам намуди фаъолияти соҳибкориро медонед?
4. Мафҳуми менечментро шарҳ диҳед.
5. Бизнеснақша чӣ гуна ҳуҷҷат аст?
6. Мафҳуми маркетингро шарҳ диҳед.

МАВЗУИ 12. ДАРОМАДИ ОИЛА. НОБАРОВАРИИ ДАРОМАД ВА ОҚИБАТҶОИ ОН

Мақсади дарс:

- шинос кардани хонандагон бо сарчашмаҳои даромади оила ва сохтори хароҷоти оила;
- муайян кардани даромад ва хароҷоти оилаҳо;
- ташакул додани малакаи хонандагон оид ба самаранок истифода намудани даромади оила;
- шинос кардани хонандагон бо **муаммоҳои** камбизоатӣ ва роҳҳои бар-тараф кардани онҳо;
- шинос шудани хонандагон бо сиёсати иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, аз худ намудани донишҳои назариявӣ дар бораи таъсири таваррум ба сатҳи зиндагии оилаҳо.

12.1. ДАРОМАД ВА ХАРОҶОТИ ОИЛАҶО

Олими оморшиноси олмонӣ Эрнст Энгел дар асри XIX тасдиқ намудааст, ки (имрӯз низ ин маъмул аст) истеъмоли дохилӣ дар ҳама давлатҳо аз рӯи моделҳои тафриқавӣ афзоиш ёфта истодааст ва таҳлилу сохтори даромади оилаҳо имкон медиҳад сатҳи некуахлоқии ҳар як фард дар олам муайян карда шавад.

Хотиррасон мекунем, ки яке аз масъалаҳои асосии ҷаҳони иқтисод масъалаи инсон ва оилаҳо мебошад. Ин аст, ки зиндагии оила ҳамарӯза диққати олимони соҳаи иқтисодиётро ба худ ҷалб мекунад. Чунки хо-

дисаҳои ҳамарӯзаи хочагиҳои хурд ба иқтисодиёти миллӣ таъсири бузург мерасонанд. Барои шинос шудан бо муаммоҳои иқтисодии оилаҳо мо қисми кам, вале аз ҳама муҳимми онро барои мисол гирифтаем:

- *сарчашмаи даромади оилаҳо;*
- *сохтори хароҷоти оилаҳо;*
- *муаммоҳои камбизоатӣ ва роҳҳои бартараф намудани он;*
- *сиёсати иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли;*
- *таъсири таваррум ба даромади оила.*

Яке аз масъалаҳои баҳсноки иқтисодиёт дар ҷамъият даромади оилаҳо ва харчи онҳо ба шумор меравад. Оилаҳо даромадҳои худро аз ҳисоби моликият ва дороии худ бо истифода аз омилҳои истеҳсолот мегиранд. Ин шакли моликият метавонад ба дигарон барои хизматрасонӣ пешниҳод гардад ё ин ки ширкатҳо (масалан, метавонанд бо пул хонаро ба шахсони дигар ба иҷора диҳанд) барои истеҳсоли молу хизматрасониҳо онро истифода баранд ва дар интиҳо ба дигарон онро метавонанд бо пул фурӯшанд.

Тақсимои бозории даромадҳо дар асоси механизми рақобати тақозо ва арза омилҳои истеҳсолот ба он оварда мерасонад, ки таъмини даромади ҳар як оила мувофиқи маҳсулоти интиҳои он ба миён меояд. Муқаррарист, ки чунин механизми тақсимои даромадҳо баробариро дар тақсимои даромадҳо кафолат намедиҳад. Бинобар ин, дар шароити иқтисоди бозорӣ нобаробарии тақсимои он ба назар мерасад. Механизми бозории тақсимои даромадҳо талабот ва хусусиятҳои истеъмолкунандагонро ба эътибор намегирад. Аз ин рӯ, бозор нисбат ба истеъмолкунанда безътиной зоҳир мекунад, мол ба шахсе мансуб мегардад, ки онро пардохт карда метавонад, дар ин ҷо манфиати эҳтиҷ-мандон ба ҳисоб гирифта намешавад. Ба муаммои «барои кӣ истеҳсол кардан» бозор ҷавоби дақиқ медиҳад; Аз ин сабаб, мавзӯи даромадҳои оилаҳо ва хароҷоти онҳо имрӯзҳо қулли иқтисоддонро бетараф намегузорад.

Маълум аст, ки аз нуқтаи назари гуманитарӣ чунин принсипи тақсимои маҳсулот ва ҳамчунин тақсимои даромади дар иқтисодиёти бозорӣ бадастovarда ба тағйирот ва ислоҳ ниёз дорад. Ҳамин тавр, масъалаи азнавтақсимкунии одилонаи даромад ба миён меояд, ки шакл ва андозаҳои онро давлат муайян мекунад. Дақиқан, бояд қайд кард, ки давлат масъалаи азнавтақсимкунии даромадҳоро дар асоси амалигардонии сиёсати иҷтимоии худ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, сиёсати иҷтимоии давлат фаъолияти ҳукумат буда, ба тақсимои ва азнавтақсимкунии даромадҳои аъзо ва гурӯҳҳои гуногуни ҷамъият равона карда шудааст.

Баробарии барномаи азнавтақсимкунии даромадҳо, интиҳои самаранокӣ ва адолатнокӣ мушоҳида карда мешавад. Маънои ин гуфтаҳо дар он ифода меёбад, ки кӯшиши ба баробарии ҳадди аксар барои ҷамъият ме-

тавонад ба пастшавии самаранокии иқтисодӣ оварда расонад. Айнан ин ҳолатро А. Смит қайд карда буд, ки «иқтисодиёт набояд адолатнок бошад, балки он бояд, ки самаранок – бахш бошад ва ба воситаи самаранокӣ адолатнокиро таъмин намояд».

Барои сарфаҳм рафтани ба масъалаҳои тақсимоли даромадҳо бояд муайян намуд, ки аҳоли чӣ гуна даромадҳо дорад, дар асоси кадом сарчашмаҳо онҳо таъсис меёбанд ва чӣ тавр тақсим карда мешаванд.

Мафҳуми даромад. *Даромад маблағи умумии пулиест, ки дар фосилаи давраи муайян (одатан ,як сол) ба даст оварда шудааст. Даромад дар шакли пулӣ маънои даромади номиналиро дорад. Дар иқтисодиёти бозорӣ ба даромади номиналӣ музди кор, дивидендҳо, даромадҳо аз ғайри соҳибкорӣ, пардохтҳои гуногуни трансфертӣ (чубронпулиҳо барои таъмини иҷтимоӣ, бекорӣ, нафақа) ва ғайра дохил мешаванд. Ба даромад пешкаш намудани мол ва хизматрасониҳо аз рӯи барномаҳои ҳукумати, субсидияҳо барои пардохти хонаи истиқоматӣ, кумаки озуқаворӣ, чубронпулиҳо барои таҳсилот, даромадҳо аз баланд шудани арзиши саҳмиҳо, вомбаргҳо ва дигарҳо низ дохил мешаванд.*

Ду навъи даромадро аз ҳамдигар фарқ мекунад: номиналӣ ва ҳақиқӣ. Ҳаҷми даромадҳое, ки ба воситаи пул ҳисоб карда мешавад, даромади номиналиро ифода мекунад. Даромади пулӣ боназардошти тағйирёбии сатҳи нархҳо даромади ҳақиқӣ номида мешавад.

Даромади ҳақиқиро бо роҳи тақсими даромади номиналӣ (пулӣ) ба сатҳи умумии нархҳои молҳо ва хизматрасониҳои харидоришаванда ҳисоб кардан мумкин аст.

Сатҳи зиндагӣ. Сатҳи зиндагӣ гуфта, маҷмуи неъматҳои моддӣ ва маънавию дар назар дорем, ки ба шаҳрвандони мамлакат бар ивази даромадҳои пулии онҳо ва инчунин, бо воситаи фондҳои ҷамъиятӣ (давлатӣ) дастрас шудаанд.

Нишондиҳандаи паҳнғаштаи сатҳи зиндагӣ даромад ба ҳар сари аҳоли мебошад. Низоми нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ, ки аз тарафи Созмони Миллалӣ Муттаҳид (СММ) пешкаш карда мешаванд, тавсифҳои васеъро дар бар мегиранд, ки шароитҳои ҳаёти одамонро ифода мекунад. Вобаста ба ин, чунин гурӯҳҳои нишондиҳандаҳоро аз ҳам фарқ мекунад: 1) Ҳолати демографӣ дар мамлакат: сатҳи таваллуд, ғавт ва дигар тавсифот; 2) Шароити санитарияю гигиенини ҳаёт; 3) Истеъмоли маводи хӯрокворӣ; 4) Шароити манзилӣ; 5) Маориф ва фарҳанг; 6) Шароити меҳнат ва шуғл; 7) Даромад ва харочоти аҳоли; 8) Арзиши ҳаёт ва нархҳои истеъмоли; 9) Мавҷудияти воситаҳои нақлиёт; 10) Ташкили истироҳат; 11) Таъминоти иҷтимоӣ; 12) Ҳуқуқҳои инсон.

Назариya иқтисодии муосир сатҳи зиндагониро дар сатҳи макроиқтисодӣ, яъне дар миқёси тамоми аҳолии мамлакат ва дар сатҳи микроиқтисодӣ, яъне дар ҷаҳорҷӯбаи гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли муайян

мекунад. Дар сатҳи макроиктисодӣ таҳлили муқоисавии сатҳи зиндагонии мамлакатҳои гуногунро аз рӯйи нишондиҳандаи Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (*ММД*) ба ҳар сари аҳоли амалӣ кардан мумкин аст.

Даромади ба ҳар сари аҳоли истеҳсолшуда сатҳи зиндагониро ба пуррагӣ тавсиф намекунад. Бинобар ин, одатан, даромадҳои пулӣ ва харочоти аҳоли, муайян намудани сатҳи афзоиши даромадҳои номиналӣ ва ҳақиқӣ, сатҳи тафриқа (дифференсиатсия)-и онҳо, истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ, таносуби дастрас намудани молҳои хӯрокворӣ ва саноатӣ, вазни қиёсии молҳои истифодаашон дарозмуддат ва манзил, сатҳи бекорӣ, давомнокии ҳаёт, сатҳи саводнокии аҳоли, миқдори одамони таҳсилоти олидошта ва ғайра муқоиса карда мешаванд.

СММ нишондиҳандаи яқоякардашудаи намоя (индекс)-и сифати ҳаётро пешкаш намуд, ки бо чунин нишондодҳо ба монанди вазъи тандурустӣ, сатҳи таълим, давомнокии миёнаи ҳаёт, сатҳи шуғли аҳоли, қобилияти пардохтпазирии аҳоли ва дастрасии ҳаёти сиёсӣ ҳисоб карда мешавад. Бо назардошти талабҳои афзоишёфта ба муайян намудани сатҳ ва сифати ҳаёт соли 1990 дар омили *СММ* нишондиҳандаи намоя (индекс)-и рушди имконоти инсонӣ (*НРИИ; ИРЧП*) ва бо ибораи кӯтоҳ, намояи рушди инсон (*НРИ; ИЧР*) чорӣ карда шуд. Нишондиҳандаҳои асосие, ки *НРИ* муайян мекунад, инҳо мебошанд: давомнокии пешбинишавандаи ҳаёт, сатҳи таҳсилот, *ММД* – ҳақиқӣ ба ҳар сари аҳоли. Агар *НРИ* аз 0 то 1 муайян карда шавад, он гоҳ бо *НРИ* аз сатҳи 0,5 пасттар сатҳи пасти тараққиёти инсониро тавсиф мекунад. *ДАРОМАДИ ОИЛА* воситаҳои пулие мебошад, ки аз ҷониби оила аз шахсони алоҳида ширкатҳо гирифта, метавонанд онро барои қонеъ гардонидани талаботи худ истифода намоянд.

Сохтори ҳама навъи даромади оилаҳо дар алоқамандӣ бо омилҳои истеҳсолот дар ҷадвали зер оварда шудааст:

Омилҳои истеҳсолот	Намудҳои даромад
Меҳнати коргарии кироӣ	Музди меҳнат
Меҳнати соҳибкор ва сармояи ширкат, ки аз ҳисоби сармояи худӣ ташкил шудааст	Даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ
Сармояи истеҳсолии ширкат	Даромад дар шакли фоиз
Замин (захираҳои табиӣ)	Рента
Сармояи пулӣ	Фоиз

Дар аксарияти давлатҳои дунё аз ҳама бештар даромади оилаҳо аз ҳисоби музди кор ба назар мерасад ва дар баробари ин, аз дигар омилҳои истеҳсолот низ даромад гирифта мешавад.

Яке аз мушкилоти асосие, ки ба даромади аҳоли таъсири манфӣ мерасонад, дар давраҳои муайян ба миён омадани бӯҳронҳои иқтисодӣ мебошад.

Масъалаи муҳимми дигар тақсмоти даромадҳо ва ҳисоб намудани сатҳи нобаробарии онҳо мебошад, ки ба бучаи оилаҳо таъсири зиёд мерасонад.

12.2. МУАММОҲОИ КАМБИЗОАТӢ ВА РОҶҲОИ БАРТАРАФ КАРДАНИ ОНҲО

Бо муаммои нобаробарии даромадҳо масъалаи камбизоатӣ алоқаманд аст. Лекин камбизоатӣ ба монанди хушбахтӣ ва некуаҳволӣ дақиқ муайян карда намешавад.

Барои муайян кардани камбизоатӣ нишондиҳандаи ҳудуди камбизоатӣ истифода мешавад. Ин нишондиҳанда сатҳи даромадро ифода мекунад, ки барои нигоҳдории сатҳи ҳадди ақалли зиндагонӣ кифоят мекунад.

Одатан, ҳудуди камбизоатӣ аз тарафи ниҳодҳои дахлдори давлатӣ вобаста ба эҳтиёҷоти воқеии инсон ва дараҷаи дастрасшудаи сатҳи рушди иқтисодӣ муайян карда мешавад.

Ҳудуди камбизоатӣ (ҳадди ақалли зиндагӣ) дар асоси ҳаҷми ҳадди ақали истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ, хароҷот барои молҳои саноатӣ ва хизматрасониҳо, пардохти андозҳо, пардохтҳои ҳатмӣ ва ғайраҳо муайян карда мешавад.

Ду навъи муайян кардани камбизоатӣ вучуд дорад: камбизоатии мутлақ ва камбизоатии нисбӣ.

Камбизоатии мутлақ чунин сатҳи даромадро ифода мекунад, ки оила барои нигоҳдории ҳолати истеъмоли хӯрокворӣ ва дигар ашёи аввалиндараҷа дар сатҳи ҳадди ақалли зарурӣ худро таъмин карда наметавонад.

Камбизоатии нисбӣ чунин ҳолатеро мегӯянд, ки мувофиқи он сифати зиндагонӣ ба ғайр аз неъматҳои моддӣ, ҳолати маънавии инсонро низ дар бар мегирад.

Бучаи истеъмолий. Ҳангоми муайян намудани ҳадди ақалли истеъмолий як қатор бучетҳои истеъмолий ҳисоб карда мешаванд: барои оилаҳои миёна; барои нафақахӯрон; бучети таъминоти зиёд; бучаи таъминоти моддии ҳадди ақал.

Аслан, дар тамоми давлатҳои дунё кӯшиши паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва барои баланд бардоштани сатҳи некуаҳволӣ барномаҳо таҳия мегарданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бо мақсади паст намудани сатҳи камбизоатӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барномаҳои дарозмуддату миёнамуҳлат, ба монанди «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои то давраи соли 2015» ва «Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007–2009» Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2032-ро қабул кард. Пеш аз ҳама, ҳадафи таҳия ва баррасии ин барномаҳо пешгирӣ ва паст намудани сатҳи камбизоатӣ мебошад.

Дар натиҷаи татбиқи ҳадафҳои стратегӣ ва афзалиятҳои миллӣ, густариши ислоҳоти иқтисодӣ дар соҳаҳои муҳталифи иқтисодиёт, татбиқи вазифаҳои стратегӣ ва барномавӣ, андешидани тадбирҳо оид ба таъмини суботи макроиқтисодӣ дар кишвар рушди иқтисодиёт таъмин гардид. Дар заминаи он сатҳи камбизоатӣ мутобиқ ба тадқиқотҳои охирин дар даҳ соли қаблӣ (1999 – 2009) аз 81 фоиз ба 46,7 ва дар соли 2010 45 фоиз ин нишондиҳанда то дар соли 2022 – 22,5% коҳиш ёфт. Тибқи ҳисобҳо дар асоси рушди маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар як аҳоли дар соли 2011 нишондиҳандаи сатҳи камбизоатӣ 42%, дар соли 2012 – 38,3% ва дар соли 2014 – 34,0%-ро ташкил дод.

Паст гардидани сатҳи камбизоатӣ дар ин солҳо аз бисёр ҷиҳат ба рушди иқтисодӣ алоқаманд буда, дар натиҷаи таъмини суботи макроиқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ дар кишвар ба даст омадааст.

Хулоса, барои ҳарчи зудтар барқарор намудани суръати рушди иқтисодӣ ва тавассути он баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум дар қорҷӯбаи пешбиниамудаи «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон талош дорад, ки масъалаҳои рушди устувори макроиқтисодӣ, тақмили низоми идораи давлатӣ, пешрафти бахшҳои воқеии иқтисодиёт, диверсификатсияи истеҳсолот, инчунин, тақвияти зарфияти содиротии мамлакат, беҳтар сохтани фазои сармоягузорӣ, дастгирии соҳибкорӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, инкишофи бозори меҳнат ва таҳкими нури инсониро ҳаллу фасл намояд.

12.3. СИЁСАТИ ИҶТИМОӢ ВА ҲИФЗИ ИҶТИМОӢИ АҲОЛӢ

Сиёсати иҷтимоӣ аз аввал барои танзимкунии муносибатҳои иҷтимоӣ дар қорҷӯбаи низоми капиталистӣ барои таъмин кардани аъзои ҷамъият, ки мустақилона сарчашмаҳои мавҷудияти худро дарёфт карда наметавонистанд, таъсис ёфтааст.

Дар давраи муосир дар таркиб ва васеъшавии объектҳои таъсири сиёсати иҷтимоӣ тағйироти ҷиддӣ ба миён омада истодааст. Фаъолияти сиёсати иҷтимоӣ дар доираи гурӯҳҳои алоҳидаи аҳоли (меҳнатқашон ва афроди ғайриқобили қор) маҳдуд карда намешавад. Ба сифати объекти мустақими таъсири сиёсати иҷтимоӣ қариб ҳама гурӯҳҳои демографӣ ва иҷтимоӣ баромад мекунанд. Сиёсати иҷтимоӣ аз доираи ислоҳи таъсири оқибатҳои рушди иқтисодӣ берун баромадааст. Дар сиёсати иҷтимоӣ на танҳо азнавтақсимкунии даромадҳо, балки амалигардонии равияҳои нави таъминоти аҳоли бо хизматҳои иҷтимоӣ, танзими шуғл ва ғайраҳо мавқеи хоссаро ишғол мекунанд.

Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол ва сиёсати иҷтимоӣ. Равияи зарурии сиёсати иҷтимоӣ барои аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол, яъне ба аҳолии даромадро дар шакли музди қор бадастмеоварда, нигаронда

мешавад. Дар ин чода сиёсати иҷтимоӣ ба таъсиси шароит барои истифодаи оптималии қувваи корӣ дар истеҳсолот, бартараф намудани сӯи-истеъмоли истифодаи коргарон мусоидат менамояд.

Ин ҷиҳати сиёсати иҷтимоӣ дар муайян кардани музди кори ҳадди ақал дар тамоми иқтисодиёт ва муайян намудани нишондодҳои пардохти музд дар корхонаҳои давлатӣ ифода меёбад. Вазифаҳои сиёсати иҷтимоӣ, инчунин, нигоҳдории сатҳ ва сохтори шуғл, муайянкунии қонунии шароити меҳнат дар истеҳсолот ва ҳифзи шуғл ба ҳисоб мераванд.

Таъминоти иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ. Азбаски бозор ҳуқуқ ба меҳнат, даромад, маориф, ҳифзи иҷтимоии маъҷубон, камбизоатон, нафақахӯрон ва дигар гурӯҳҳои аҳолиро таъмин намекунад, зарурати даҳолати давлат ба соҳаи тақсимои даромадҳо ва таъсиси низоми муайяни таъминоти иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ ба миён меояд.

Ҳифзи иҷтимоии аҳоли низоми чораҳоеро дар бар мегирад, ки ҳар як шахрванди мамлакатро аз мушкилоти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ на танҳо дар натиҷаи бекорӣ, балки хангоми аз даст додани даромадҳо ва ё камшавии онҳо, дар ҳолати беморӣ, тавлиди фарзанд, маъҷубӣ, хангоми пиронсолӣ ва ғайраҳо эмин медорад.

Тақсимои инфиродии даромадҳо, ки оид ба он дар боло сухан рафта буд, натиҷаи азнавтақсимкунӣ буда, дар навбати худ аз тарафи давлат амалӣ карда мешавад.

Фишанги асосии азнавтақсимкунии даромадҳо бучети давлатӣ ва иҷрои он ба ҳисоб меравад.

Дар ҷаҳорҷӯбаи сиёсати иҷтимоӣ барномаҳои суғуртаи иҷтимоӣ ва барномаҳои кумаки давлатӣ коркард мешаванд.

Воситаҳои суғуртаи иҷтимоӣ дар шакли пардохтҳои пулӣ (нафақа ва ҷубронҳо), молиякунонии хизматрасониҳо (пардохти кумаки муолиҷавӣ профилактикӣ, нигоҳдории хонаинтернатҳо ва ғайраҳо) тақсим карда, имтиёзҳои пешкаш мекунад. Барномаи кумаки давлатиро онҳо бо ҷубронпулиҳо таъмин мекунанд.

12.4. ТАЪСИРИ ТАВАРРУМ БА САТҲИ ЗИНДАГИИ ОИЛАҲО

Пайомадҳои таваррум ба хусусияти пешбинишаванда ва ё ногаҳонии он вобаста мебошад. Оқибати умумии таваррум пастшавии қобилияти харидории пул мебошад.

Дар илми иқтисод зери мафҳуми таваррум номувофиқ будани талаботу пешниҳоди пул ва дигар таносубҳои иқтисодиро меноманд, ки дар афзоиши сатҳи нархҳо намудор мешаванд.

Дар амалияи ҷамъиятӣ, дар зери мафҳуми беқурбшавии пул пастшудани қобилияти харидории пул, афзоиши умумии нархҳо ё ин ки раванди зиёдшудани миқдори пули нақдро дар муомилот низ мефаҳманд.

Қобилияти харидории пул миқдори мол ва хизматрасониҳоест, ки онро ба як воҳиди пулӣ харидан мумкин аст. Агар нархи мол ва хизматрасониҳо баланд шаванд, он гоҳ ба маблағи пулии додашуда миқдори ками мол ва хизматрасониҳоро харидан мумкин аст, ки ин ба даромади оилаҳо таъсири худро мерасонад.

Мувофиқан чи қадаре ки сатҳи нархи мол, хизматрасониҳо ва суръати таваррум баланд бошад, ҳамон андоза миқдори ками мол ва хизматрасониҳоро одамон ба даромади номиналии худ харидорӣ карда метавонанд, аз ҳамин сабаб, даромади ҳақиқӣ кам мешавад. Махсусан, оқибатҳои ногуворро дар ин хусус таварруми шиддатнок ба миён меорад, ки на танҳо ба камшавии даромадҳои ҳақиқӣ, балки ба пастшавии некуаҳволӣ оварда мерасонад.

Дар шароити таварруми пешбинишаванда агентҳои иқтисодӣ ҳамин тавр метавонанд рафтори худро мувофиқ кунанд, то ки андозаи камшавии даромадҳои ҳақиқиро то ҳадди ақал расонанд. Масалан, коргарон метавонанд пешакӣ баланд ширкатҳо намудани меъёри номиналии музди корро талаб кунанд, ширкатҳо таносуби метавонанд баландшавии нархи маҳсулоти худро бо таносуби суръати пешбинишавандаи таваррум мувофиқ гардонанд.

Лекин дар шароити таварруми ногаҳонӣ (пешбининашаванда) пастшавии даромадҳои ҳақиқиро барои ҳама агентҳои иқтисодӣ баргараф кардан ғайриимкон аст. Бинобар ин, оқибати маҳсули таварруми ногаҳонӣ ба сифати азнавтаксимкунии даромадҳо ва бойигарӣ баромад мекунад. Таварруми ногаҳонӣ баъзе агентҳои иқтисодиро аз ҳисоби дигарон ғайӣ мегардонад. Даромадҳо ва бойигарӣ аз як агент ба агенти дигар мегузаранд:

- *Чунинчи: аз қарздиҳандагон ба қарзгирандагон. Қарздиҳанда қарзро бо меъёри фоизи номиналӣ (R) вобаста ба андозаи даромади ҳақиқии дастрасшаванда (меъёри фоизи ҳақиқӣ ва суръати таварруми пешбинишаванда) пешкаш мекунад. Масалан, ба мақсади ба даст овардани даромади ҳақиқӣ дар андозаи 5% ва боназардошти таварруми пешбинишаванда дар сатҳи 3%, қарздиҳанда меъёри фоизи номиналиро дар сатҳи 8% ($5+3$) қорӣ мекунад. Агар сатҳи аслии таваррум ба ҷойи 3% пешбинишуда 8%-ро ташиқил кунанд, он гоҳ қарздиҳанда даромади ҳақиқиро ба даст намеорад ($r=8-8=0$). Агар суръати таваррум 10 фоизро ташиқил кунанд, он гоҳ даромади ҳақиқӣ дар ҳаҷми 2% аз қарздиҳанда ба қарзгиранда мегузарад ($r=8-10=-2$). Бинобар ин, дар давраҳои таваррум аз ин назар (пешбининашаванда) қарз гирифтани нисбат ба қарз пешкаш намудан фоидаовартар аст;*
- *аз коргарон ба ширкато. Вақте ки таваррум аз сатҳи пешбинишудааш баландтар мешавад, шахсони пулгиранда (коргарон) зарар дида, шахсони пулдиҳанда (фирмаҳо) бурд мекунанд. Ширкатҳо дар он ҳолат аз ҳисоби коргарон бурд мекунанд, ки агар таваррум аз сатҳи пешбинишуда баландтар бошад. Агар сатҳи таваррум аз сатҳи пешбинишуда паст бошад, он гоҳ ин ба нафъи коргарон буда, ширкатҳо зарар мебинанд;*

- аз оилаҳои даромади устувордошта ба оилаҳои даромади тағйирёбандадошта. Одамони даромади устувордошта, пеш аз ҳама, хизматчиёни давлатӣ ва одамоне, ки аз ҳисоби қумақпулиҳо (трансфертҳо) зиндагӣ мекунанд, доир ба афзоиши даромадҳои худ чора андешида наметавонанд. Аз ин рӯ, ҳамин дар давраҳои таварруми ногаҳонӣ, агар индексатсияи пурраи даромадҳо гузаронида нашавад, даромадҳои ҳақиқии онҳо бо суръати баланд паст мешаванд. Одамони даромади тағйирёбандадошта, барои афзоиши додани даромади номиналии худ вобаста аз суръати таваррум имконият доранд, бинобар ҳамин, даромадҳои ҳақиқии онҳо на танҳо кам намешавад, балки имкон дорад афзоиши ёбад;
- аз одамони пасандозҳои дар шакли пулидошта ба одамони пасандоз надошта. Арзиши ҳақиқии пасандозҳо дар баробари афзоиши суръати таваррум паст мешавад, бинобар ин, бойгариши ҳақиқии одамони пасандозҳои пулидошта кам мешавад;
- аз калонсолон ба ҷавонон. Калонсолон аз таварруми ногаҳонӣ беиштар зарар мебинанд, чунки аз як тараф, онҳо даромадҳои устувор (нафақа) мегиранд ва аз тарафи дигар, одатан, онҳо пасандозҳои пулӣ доранд. Ҷавонон имкони зиёд намудани даромадҳои номиналии худро дошта, пасандозҳои пулӣ надоранд ва аз ҳамин сабаб камтар зарар мебинанд.
- аз агентҳои иқтисодии пулҳои нақддошта ба давлат. Аз таварруми ногаҳонӣ бо дараҷаи муайян тамоми аҳоли зарар мебинад. Танҳо як субъекти иқтисодӣ бурд карда метавонад, яъне давлат. Ба муомилот пулҳои иловагиро бароварда (амалигардонии эмиссияи пулҳо), давлат ҳамзамон, ба пулҳои нақд андоз, яъне андози таваррумиро ҷорӣ мекунад. Даромади давлат аз эмиссияи пулҳо сенораж номида мешавад. Давлат мол ва хизматрасониҳо (арзишҳои ҳақиқӣ)-ро харидорӣ намуда, бо пулҳои беқурбшуда пардохт мекунад. Лекин хароҷоти таваррум барои давлат низ вуҷуд дорад. Зарари давлат дар он аст, ки дар шароити ҷой доштани таваррум, аҳоли кӯшиши мекунад, ки пардохти андозҳоро кашол диҳад, дар натиҷа, арзиши ҳақиқии воридшави андозҳо (даромади давлат) кам мешавад. Ин ҳодиса дар адабиёти иқтисодӣ самараи Оливер Танзи номида шуда, аввалин маротиба дар миёнаи солҳои 80-ум дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ мушоҳида шуда буд.

Оқибатҳои нисбатан чиддӣ ва шадид таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия 1000%) ном дорад. Сабаби он, афзоиши аз ҳад зиёди миқдори пул барои молиякунонии хароҷоти бучети давлатӣ аз ҳисоби Сенораж – даромаде, ки давлат аз интишори пул ба даст меорад, ки бо чангҳо ва ё молиякунонӣ карда натавонистани касри калони бучети давлатӣ ба дигар роҳҳо (тарзҳои ғайритаваррумӣ ва ё ғайриэмиссионӣ) алоқаманд аст.

Яъне, таваррум дар бозори пулӣ пайдо шуда, шохаҳои он ба бозори молӣ, бозори сармоя ва ба бозори қувваи корӣ ворид мешавад ва дар натиҷа, тамоми ҳаёти иқтисодиро фаро мегирад. Ин маънои онро до-

рад, ки хангоми шуруи таваррум танҳо муътадилгардонии бозори пулӣ кифоя нест, барои ин мақсад амалҳои зарурӣ дар соҳаҳои сармоягузорӣ, истеҳсолот, муносибатҳои меҳнатӣ ва ғайра зарур мебошанд.

Хулоса, таваррум дар асоси номувозинатии тақозо ва арза дар иқтисодиёт пайдо шуда, дар афзоишҳои сатҳи умумии нархҳо хангоми пастшавии қобилияти харидории пул зоҳир мегардад, ки ҳисоби он тавассути формулаи назарияи микродории пул имконпазир аст:

$$MV = PY$$

$$P = \frac{MV}{Y}$$

Аз ин формула маълум мегардад, ки сатҳи нархҳо (P) ба маҷмуаи хароҷоти харидорон барои дастрас намудани неъматҳои истеҳсолшуда (MV) мутаносибии рост дошта, ба ҳаҷми истеҳсолот (Y) вобастагии баръакс дорад:

Аз ин ҷо се сабаби зерини таваррумро муайян намудан мумкин аст: а) афзоиши миқдори пул; б) баландшавии суръати гардиши пул; в) камшавии ҳаҷми тавлиди маҳсулот.

Таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия) ба чунин оқибатҳо оварда мерасонад:

- *шикасти низоми молиявӣ (пулҳо аҳаммияти худро гум мекунанд, чунки қобилияти харидорони онҳо бо суръати баланд паст шуда, пул вазифаи ченаки арзиши молро аз даст медиҳад, бинобар ҳамин, гузарии ба иқтисодиёти бартерӣ ба вуҷуд меояд, ки дар он молҳо ба пул не, балки ба молҳои дигар мубодила карда мешаванд);*
- *пастравии некуаҳволӣ (даромадҳои ҳақиқии аксарияти аҳоли ба таври фоҷиавӣ кам мешавад);*
- *вайроншавии механизми сармоягузорӣ (сармоягузориҳо ба истеҳсолот муҳлати дарози ҷуброншавӣ дошта, дар шароити беқурбшавии суръатнокии пул ғайрисамаранок мегарданд);*
- *афзоиши шиддатнокии иҷтимоӣ, ки дар натиҷаи он сар задани нофаҳмиҳои сиёсӣ, табaddулотӣ ҳарбӣ, ҷангҳои шахрвандӣ, инқилобҳо ва ғайра имконпазир аст.*

Азбаски таварруми шиддатнок дар шароити ҳозира касри бучети давлатӣ ва зарурати сенораж мебошад, барои боздоштани таварруми шиддатнок ҳукумат дар баробари қатъ гардонидани эмиссия, яъне интишори пул бояд ислоҳоти соҳаи бучетиро амалӣ гардонад, яъне кам кардани хароҷоти давлатӣ ва баланд гардондани андозҳоро таъмин намояд.

Ҳамин тавр, новобаста аз он ки таварруми шиддатнок ҳама вақт ҳодисаи сирф пулӣ аст, баргараф намудани он ҳама вақт ба гуфти *М. Фридман*, ҳодисаи фискалӣ (бучету андоз) мебошад.

Таваррум новобаста аз пешбинишаванда ва ё ногаҳонӣ буданаш, хароҷоти зиёде дорад. Андозаи онҳо бо суръати таваррум муайян карда

мешавад: чӣ қадаре ки суръати таваррум баланд бошад, ҳамон андоза харочоти он зиёд мешавад.

КАЛИДВОЖАҲО: *сатҳи зиндагӣ, даромад, хароҷот, музди кори наминалӣ, музди кори ҳақиқӣ, таваррум, камбизоатӣ, вазъи демографӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Сарчашмаҳои даромади оилаҳо аз кучо ташкил меёбанд?
2. Мафҳуми даромад ва сатҳи зиндагиро шарҳ диҳед.
3. Одатан, қадом навъи тақсимоти даромадҳо вучуд дорад?
4. Ба аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол кӣҳо дохил мешаванд?
5. Таваррум ба сатҳи зиндагии оилаҳо чӣ гуна таъсир мерасонад?

МАВЗУИ 13. ВАЗИФАҲОИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ

Мақсади дарс:

- шинос кардани хонандагон бо вазифаҳои иқтисодии давлат;
- муайян кардани тафовути равиши макро ва микроиқтисодӣ дар таҳлили иқтисодӣ;
- шинос кардани хонандагон бо мақсадҳои сиёсати иқтисодӣ ва таъмини рушди босуботи иқтисодӣ;
- фаҳмонидани сиёсати иҷтимоӣ ва мақсадҳои ҳифзи иҷтимоии аҳоли, дастгирии шугл;
- аз худ намудани донишҳои назариявӣ дар бораи тақсимоти даромад ва адолати иҷтимоӣ;
- ташаккул додани қобилияти хонандагон вобаста ба низомдарории маводди омӯхта дар бораи нақши давлат дар танзим ва идораи иқтисодиёт.

13.1. САБАБҲО ВА РОҲҲОИ ШИРКАТИ ДАВЛАТ ДАР ТАНЗИМИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар мавзӯҳои дар боло зикргардида мо оид ба кумаки давлат ба шаҳрвандони камбизоат, ширкати фаъол дар ҳалли муаммоҳои иқтисодӣ, рушди соҳибкорӣ, танзими бозор ва фаъолияти босамар доштани давлат маълумот гирифтаем. Аммо вазифаҳои воқеии давлат аз ин ҳам васеътар мебошанд. Ин мавзӯ доимо дар мадди назари шаҳрвандон ва иқтисодчиён қарор дошта, бахснок ба ҳисоб меравад. Барои муайян кардани сабабҳои ширкати давлат дар танзими иқтисодиёт, роҳҳои ҳалли муаммоҳои ҷойдошта ва нақши он дар иқтисодиёт бояд таҳлили пурра анҷом диҳем.

Чӣ гуна шароит лозим аст, ки ҳар як давлат ва шаҳрвандонаш соҳиби хоҷагидории самаранок бошанд? Ба ин савол Адам Смит (1723–1790), ки яке аз бузургтарин намоёндагони иқтисоди сиёсии классикӣ мебошад, чунин мегӯяд: «Барои давлатро аз зинаи поёнӣ ба зинаи болои

рушди хоҷагидорӣ баровардан, танҳо сулҳ, ва инчунин, андозҳои сабуку тоқатпазир дар идоракунӣ лозиманд, боқӣ худ ҷо ба ҷо хоҳад шуд». Аз назари дигар, давлат набояд ба ғайри фаъолияти хоҷагидорӣ шаҳрвандон ҳалал расонад, балки ҳуқуқҳои онҳоро бояд ҳимоя карда, фазои кори барои онҳо муҳайё созад ва онҳоро аз душманони берунӣ ҳифз кунад.

Дар маҷмуъ инро озодии иқтисодӣ меноманд, ки дар асоси он санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқии ба роҳ мондани фаъолияти озодонаи шаҳрвандон таъмин мегардад. Дар иртибот бо ин давлат – сохтори сиёсӣ ҳукмрон ва назорату таъминкунандаи ҳаёти оромӣ осоиштаи мардум мебошад. Аз таърих бармеояд, ки пайдоиши давлат ба замонҳои ҳеле қадим мансуб аст. Мувофиқи далелҳо, давлат ҳамчун сохтори зери итоат нигоҳдорандаи мардум ҳанӯз дар зинаҳои болоии даврони қабилгии инсоният арзи вучуд кардааст. Пешрафти минбаъдаи қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷомеа боиси миқёсан васеу қалон гардидани давлат мегардад.

Даҳолати давлат ба иқтисодиёт, асосан, ба воситаи сиёсати иқтисодӣ сурат мегирад. Давлат барои ин фишангҳои иқтисодиро истифода намуда, усул ва услубҳои ташкили ҳаёти иқтисодӣ ва таркиби онро муайян мекунад. Он ҳимоятгари моликият, манфиатҳои субъектҳо ва агентҳои иқтисодӣ буда, имкон медиҳад, ки мақсадҳои иқтисодии онҳо дар амал тадбиқ карда шаванд. Давлат ба воситаи «дастҳои ноаён» қонунҳои иқтисодиро дар амал тадбиқ менамояд.

Давлат фақат масрафи нигоҳ доштани соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ, соҳаҳои иҷтимоӣ ва зербинои иқтисодӣ иҷтимоӣ (сохтани роҳҳо, ғурӯдгоҳҳо, шабакаҳои алоқа, нақлиёт, барқ, илм, фарҳанг, мудофия, маориф...) -ро ба уҳда мегирад.

13.2. ВАЗИФАҲОИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

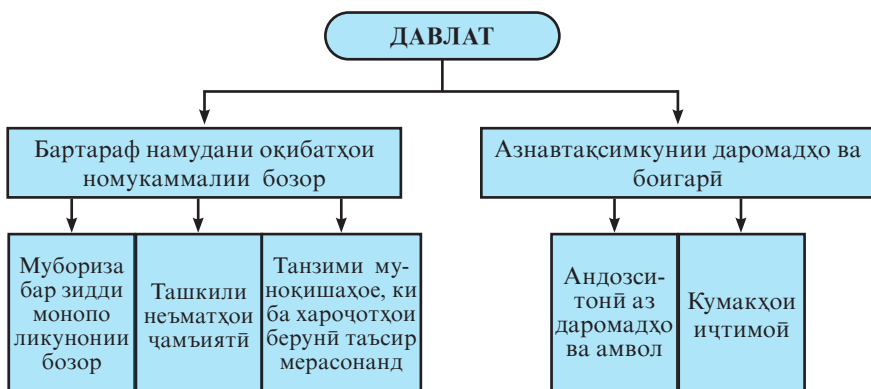
Дар солҳои охир рушди иқтисодиёти аксари мамлакатҳоро бе ширкати васеи давлат тасаввур кардан мушкил аст. Зеро рушди иқтисодиёти муосир омехта гаштааст. Ин маънои онро дорад, ки танзими бозор ба истеҳсолоти ҷамъиятӣ вобаста мебошад, аз тарафи давлат тавозун нигоҳ дошта мешавад. Давлат дар иқтисодиёт мавқеи дутарафаро ба худ гирифта метавонад. Аз рӯйи ин нишона давлатҳое дучор мешаванд, ки ҳиссаи афзалиятнок ва ё тамоми иқтисодиётро ба зери тасарруфи худ мегиранд ва ё дар он ба монанди хоҷагиҳои ҷудоғона нақши маълумро соҳиб мегарданд.

Яке аз вазифаҳои асосии давлат дар шароити иқтисоди бозорӣ пешбурди рушди иқтисодӣ ба шумор меравад. Маҳз бо ҳамин шарт давлатҳо метавонанд нақши худро васеъ намоянд (расми 13.1). Албатта, давлат на танҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ худ, балки яқбора бо роҳи қонунгузориҳои хоҷагӣ, мусоидат ба қорхонаву соҳибқорон, дастгирию мадад,

ҳифзи ҳуқуқҳои қонунӣ бо иқтисодиёт алоқаманд гардида метавонад. Дар аксари кишварҳои тараққиқардаи низоми иқтисоди бозорӣ, давлатҳо моҳирона фаъолияти хоҷагиҳо ва сармоия хусусию давлатиро раванқ медиҳанд. Ва дар мавридҳои зарурӣ ба кумаку маҳдуд кардани онҳо мусоидат менамоянд. Ба ин восита аз мутобиқати фаъолияти якҷояи давлат ва сектори хусусӣ иқтисодиёти онҳо босуръат пеш меравад. Яъне, дар ин равишҳо, давлатҳо чунин вазифаҳоро иҷро мекунанд: роҳнамоӣ, танзимӣ, идора кардан, маҳдудкунӣ, ҳавасмандгардонӣ. Давлат институте мебошад, ки ҳуқуқ дорад аз болои хоҷагиҳо ва ширкатҳо дар ҳолатҳои зарурӣ назорат намояд. Барои давлатҳои ҳозира вазифаҳои мураккаб ва бисёрҷанба хос мебошад. Ҳар яке аз онҳо нақш ва мақоми хосса дошта, ба мақсад ва иҷрои вазифаҳои мушаххас нигаронида шудаанд. Онҳо мувофиқи инкишофи стратегияи иҷтимоию иқтисодӣ ба мақсади интиҳой ва марҳалаҳои инкишофи мамлакат бештар мусоидат мекунанд.

Дар адабиёти иқтисодии мамлакатҳои Ғарб бештар ба чунин вазифаҳои иқтисодии давлат диққат дода мешавад: *ташкилию хоҷагӣ; иҷтимоию маданӣ; таъмини базаи ҳуқуқӣ ва муҳити иҷтимоӣ; истиқрори иқтисодиёт; ҳавасмангардонии рушди иқтисод; ҳифз ва инкишофи ҳамаҷонибаи моликияти давлатӣ ва моликияти хусусӣ; ҳифзи рақобату муҳити зист; тақсим ва азнавтақсимкунии даромад ва сарват; ба ҳадди муносиб (оқилона) расондани таркиби маҳсулоти миллӣ; танзими намудҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ; таъмини шугли аҳоли ва амнияти иқтисодӣ; танзими нарх, бозори сармоия, меҳнат, замин, молия ва раванди иҷтимоӣ; таъмини ҳамкорӣ ва ҳамгироии иқтисодӣ; раванди бозғамӣ нисбат ба доштан ва пурзӯргардонии механизми иқтисоди бозорӣ ва ғайра.*

Инчунин, вазифаҳои иқтисодии давлат дар шароити бозор аз таъмини заминаи ҳуқуқӣ ва муҳити ҷамъиятӣ, ҳифзи рақобат, азнавтақсимкунии даромад, назорати сатҳи таваррум, шугл ва ҳавасмангардонии рушди иқтисодӣ, ки барои самаранок амал кардани бозор шароити муфид муҳайё мекунанд, иборат мебошад.

Расми 13.1. Вазифаҳои иқтисодии давлат

Яке аз вазифаҳои асосии давлат таъмини заминаи ҳуқуқии субектҳои хоҷагидор ва муҳити ҷамъиятӣ мебошад. Дар қонунҳои кодекси қабулгардида нақшу мақом, мақсад, вазифа, шакли навъ, принсипҳо ва методҳои фаъолият, навъҳои моликият ва тарзу услуби хоҷагидорӣ, соҳибкорӣ корҷаллонӣ, идораи тарҳрезӣ, ташкили ғойадаи тақсими он, андозу андозбандӣ, ташкили муносибатҳои меҳнатӣ (музди кор, шартномаи қарордодҳо), муносибати иттифоқи қасаба ва қорфармоён, ҳифзи истеъмолгару тавлидгар ва ғайра инъикос меёбад.

1. Ҳимояи ҳуқуқҳои моликият ва таъмини суботи сиёсӣ. Ҳуқуқи моликият ба одамон имкон медиҳад, ки захираҳои дар ихтиёрдоштаро дар фаъолияти худ истифода карда тавонанд. Барои меҳнат, пасандозкунӣ, сармоягузорӣ, савдо, ихтироъ қардан одамон бояд бовар дошта бошанд. Бояд давлат натиҷаи меҳнати онҳо ва моликияти дар ихтиёрдоштаи онҳоро ҳифз карда, бо санадҳои меърию ҳуқуқии қабулгардида ба иҷрои созишномаҳои баимзорасонидаи онҳо мусоидат наояд. Ҳатто имкони хурди номуътадили сиёсӣ нисбат ба ҳуқуқҳои моликият номуътадилиро ба миён меорад, зеро ҳокимияти инқилобӣ метавонад моликият ва махсусан, сармояхоро мусодира наояд. Ин равији сиёсат дар аввал ҳамчун асоси институтсионалӣ барои зиёд гардондани сармоягузориҳои дохилӣ зарур буда, барои ҳифзи моликияти зеҳнӣ низ аҳамияти қалон дорад ва ба пешравию технологӣ мусоидат менамояд.

2. Ҳавасмандгардонии савдои озод. Савдои озод ба мамлакат имкон медиҳад, ки тамоми маҳсулотро мустақилона истеҳсол накарда, қисме аз онҳоро аз дигар мамлакатҳои нисбатан пешрафта харидорӣ наояд. Одатан, барои мамлакатҳои дар ҳоли рушд ҳимояи соҳаҳои мухталифи иқтисодӣ аз рақобати хориҷӣ ва амалигардонии сиёсати протекционизм (ҳимоятгарӣ) зарур аст. Лекин чунин амал нисбатан ғайрисамаранок аст, зеро васеъшавии савдо бо кишварҳои мутараққӣ ба мамлакатҳои

тараққикардаистода имкон медиҳад, ки дар харочоти истехсолӣ сарфа намоянд, маҳсулоти ғайрисамаранокро истехсол накунад ва аз дастовардҳои техникую технологию чаҳонӣ бархӯрдор бошанд.

3. Назорат кардани афзоиши аҳоли. Барои таъмини рушди некуаҳволӣ суръати афзоиши истехсолот бояд аз суръати афзоиши аҳоли зиёд бошад. Суръати баланди афзоиши аҳоли омилҳои боқимондаи истехсолотро «нозук» гардонда, имконоти рушди иқтисодиёро паст мекунад. Афзоиши босуръати аҳоли таъминоти сармояро паст карда, ба пастшавии ҳосилнокии меҳнат ва сатҳи некуаҳволӣ сабаб мешавад.

4. Ҳавасманд гардондани сармоягузориҳо ва пасандозҳои дохилӣ. Афзоиши захираи сармоя (капитал) дар иқтисодиёт ба воситаи сармоягузориҳо ба миён меояд. Чи қадаре ки ҳиссаи сармоягузориҳо ба иқтисодиёт зиёд бошад, ҳамон қадар суръати рушди иқтисодӣ баланд мешавад. Азбаски афзоиши захираи сармоя бевосита ба афзоиши ҳосилнокии меҳнат таъсир мерасонад, шарти асосии рушди иқтисодӣ зиёд намудани сармояҳо мебошад. Асоси сармояҳоро пасандозҳо ташкил мекунад. Агар ҷамъият камтар истеъмол карда, бештар пасандоз намояд, он гоҳ ин ҷамъият барои сармоягузорӣ захираҳои зиёдтар дорад.

5. Ҳавасманд намудани ҷалби сармояҳо аз хориҷа. Афзоиши сармоя метавонад на танҳо аз ҳисоби сармояҳои дохилӣ, балки аз ҳисоби сармояҳои хориҷӣ ба вуҷуд ояд. Ду навъи сармояҳои хориҷиро аз ҳам фарқ мекунад: мустақим ва портфелӣ. Сармояҳои мустақими хориҷӣ – маблағгузориҳо ба сармояи асосӣ буда, онро шахрвандони хориҷӣ (нерезидентон) соҳибӣ ва идора мекунад. Мисоли ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ таъсиси филиали фирмаи хориҷӣ дар мамлакат мебошад. Сармояҳои ҷузвдонӣ (портфелӣ)-и хориҷӣ маблағгузорӣ ба сармоя буда, аз тарафи шахрвандони хориҷӣ маблағгузорӣ карда мешаванд ва зери идоракунии истехсолкунандагони мамлакат қарор доранд. Ба сармояҳои портфелии хориҷӣ хариди саҳмияҳо ва вомбаргҳои фирмаҳои мамлакат, ки аз тарафи шахрвандони хориҷӣ харидорӣ карда мешаванд, мисол шуда метавонад. Сармояҳои хориҷӣ ба рушди иқтисодии мамлакат мусоидат мекунад. Ба интиқоли қисми фоидаи широк ба хориҷа нигоҳ накарда, сарчашмаҳои молиякунонӣ иқтидорҳои иқтисодии мамлакатро зиёд менамоянд ва сатҳи ҳосилнокӣ ва музди меҳнатро баланд мекунад. Ба ғайр аз ин, сармояҳои хориҷӣ ба мамлакатҳои дар ҳоли рушд имкон медиҳанд, ки технологияҳои пешқадами дар кишварҳои мутараққӣ ихтироъ ва истифодашавандаро аз худ намо-янд.

6. Ҳавасамандгардонии маориф. Маблағгузорӣ ба соҳаи маориф асоси рушди сармояи инсонӣ мебошад. Дар ИМА мувофиқи маълумоти оморӣ, ҳамасола маблағи барои таҳсил сарфшуда музди меҳнати коргарро ба ҳисоби миёна ба 10% баланд мекунад. Рушди маориф на

танҳо ҳосил нокии меҳнати инсонро баланд мекунад, ба ғайр аз ин, самараи мусбии беруна низ дорад. Самараи беруна ҳамон вақт ҷой дорад, ки агар амали як шахс дар некуаҳволии шахси дигар ва ё дигар одамон инъикос ёбад. Шахси маълумотнок ақидаҳоеро пешкаш карда метавонад, ки барои дигарон низ ғоидаовар буда, барои истифода дастраси ҳамагон мегарданд. Ин асоснокунӣ нисбат ба маорифи давлатӣ мебошад. Дар баробари ин, ходисаи «фирори ақлҳо», яъне муҳочирати мутахассисони нисбатан маълумотнок аз мамлакатҳои камбизоат ва мамлакатҳои дар иқтисодиёти гузариш буда, ба мамлакатҳои пешрафта таъсири манфӣ мерасонад.

7. Ҳавасмандгардонии тадқиқот ва ихтироот. Тадқиқот ва ихтирооти илмӣ асоси дониши технологӣ буда, омили асосии суръатбахшии рушди иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд. Бо мурури замон дониш ба неъматӣ чамбъиятӣ мубаддал гардид, ки барои истифода бурда тавонистан аксарият кӯшиш ба харҷ медиҳанд. Бинобар ин, донишҳои технологӣ, ҳамчун маблағгузори ба сармояи инсонӣ дорои самараи берунӣ мебошанд. Тадқиқот ва ихтироот ба воситаи бурсияҳо, паст намудани андоз ва додани патентҳо ихтироъкунандагонро ҳавасманд карда метавонанд.

Дар ҳолати танзим гардидани ин бандҳо ва иҷрои қонунҳо аз ҷониби ташкилоти махсуси давлатӣ, ширкатҳо ва хоҷагиҳои хонагӣ иқтисоди давлат пеш рафта, натиҷаҳои назаррас ба даст оварда хоҳанд шуд.

13.3. НАҚШ ВА МАҚОМИ ДАВЛАТ ДАР ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ТАШАККУЛИ ДАРОМАДҲО

Сабабҳои, ки давлатро барои амалигардонии танзими давлатӣ ва сиёсати ҷорӣ водор месозанд, гуногун мебошанд.

Тағйирёбии фаъолнокии иқтисодӣ дар низоми иқтисодӣ ходисаи муқаррарӣ ва қонунӣ мебошад. Ба монанди дигар равандҳо дар иқтисодиёт, ноустувории ҷараёни инкишоф ҷиҳатҳои мусбат ва манфии худро дорад. Ҷиҳати мусбат бо он алоқаманд аст, ки дар натиҷаи тағйирёбии вазъият, зинаҳои нисбатан суст ва ғайрисамараноки иқтисодиёт дарёфт ва бартараф карда мешаванд.

Таърихан иқтисодиётро тибқи ду усул: усули ғайридавлатӣ, яъне бозорӣ ва давлатӣ танзим мекунанд. Танзими ғайридавлатӣ аз ҷониби субъектҳо ва агентҳои алоҳидаи иқтисодӣ – ширкатҳо перомунӣ тақсими бозори фурӯш ва ташаккули нархҳо, ҳавзаи тижорат, биржаҳои молияи пулӣ, савдои яқлухт ва чакана, намоишгоҳҳо, низоми итилоотӣ, асбоб ба роҳ монда мешавад.

Ин тарз ва усули танзим ҳамачониба иқтисоди миллиро фаро гирифта наметавонад. Бинобар ин, танзими комили иқтисодиёт аз тарафи давлат ба роҳ монда мешавад.

Танзими давлатии иқтисод маҷмуи тадбир ва меъёрҳои муайяни конунгузорӣ, иҷроия ва назоратие мебошад, ки ба мақсади истиқрори иқтисод ва баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволӣ нигаронида шудааст. Он ҳамчун ҷузъи муҳимтарини макроиқтисод, алалхусус, такрористехсоли ҷамъиятӣ сурат гирифта, ба мақсади ҳавасмандгардонии рушди иқтисод, танзими шуғл, дастгирии афзоиш, пешгирии таназзули иқтисод ва бартараф намудани нобаробариҳои иқтисодӣ истифода карда мешавад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки танзими давлатии иқтисод вобаста ба шароитҳои таърихӣ, захираҳои иқтисодӣ, захираҳои молию пулӣ, ҳалли масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ, таҷрибаи хоҷагидорӣ ба таври ғуногун сурат мегирад.

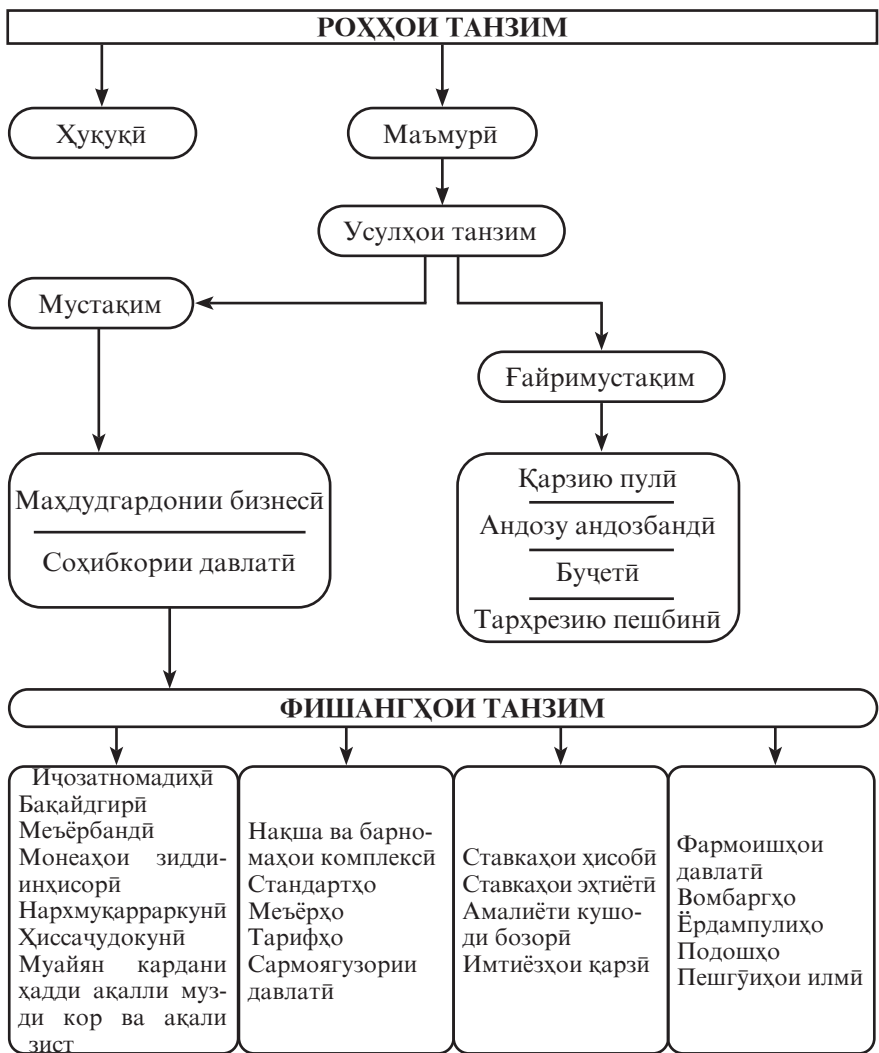
Дар олами муосири иқтисод чунин усулҳои танзими давлатӣ бештар истифода карда мешаванд: ҳуқуқӣ, маъмурӣ, иқтисодӣ, мустақим ва ғайримустақим.

Аз расми 13.2 аён мегардад, ки дар сатҳи макроиқтисод тарзу услуб, фишанг ва нишондиҳандаҳои зиёди танзими иқтисод истифода карда мешаванд. Фишанг ва нишондиҳандаҳои танзими иқтисод низ дар алоҳидагӣ методи куллан фарогир нестанд. Агар дар яке аз бахш ё худ риштаи иқтисод манфиати онҳо бештар бошад, шояд дар дигар нуктаи он фойданокиашон камтар бошад. Аз ин нигоҳ, давлат ҳангоми муайян кардани сиёсати пулию қарзӣ, бонкӣ, ҳазинадорӣ, асьор, иҷтимоӣ, бурунмарзӣ имконоти бехтарин ва мусоидатгарини онҳоро дарёфт намуда, тибқи захираҳои иқтисодӣ ва ҳаллу фасли вазифаҳои иқтисодию иҷтимоӣ онҳоро истифода мебарад.

Нақши дигари асосии давлат дар замони ҳозира танзими роҳҳои гирифтани даромад мебошад: *ситонидани андоз аз аҳоли ва корхонаҳо; даромад аз фаъолияти берунии иқтисодӣ; даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ; кулли дигар даромадҳо аз соҳаҳо.*

Роҳҳои дар боло номбаршуда ба давлат имкон медиҳанд, ки он соҳиби маблағҳои муайян гардида, даромади бучети худро таъмин намояд. Ва дар маҷмуъ ин ба молияи давлатӣ мубаддал гардида, қисми хароҷотро низ ташкил медиҳад, ки тавассути он давлат маблағҳои гирдовардашударо бо мақсадҳои муайян масраф менамояд: *хароҷоти нигоҳдории сохторҳои давлатӣ; хароҷоти мудофиаву ҳифзи ҳуқуқ; чораҳои иҷтимоӣ фарҳангии сокинон; хароҷоту кумақҳои дастгирии иқтисод; хароҷоти ҳифзи муҳити зист; ширкат дар фондҳои чорабиниҳои байналмилалӣ; харидани молҳои хизматрасониҳо ва ғайраҳо.*

Инчунин, дигар хароҷоти давлатӣ вучуд доранд, ки дар ин ҷо мо онҳоро пурра оварда наметавонем. Бинобар ин, дар мавзӯҳои дигар ин масъалаҳо таҳлил хоҳем кард.

Расми 13.2. Нақш ва мақоми давлат дар танзими давлатии иқтисод

13.4. НИЗОМИ МАҚСАДҲОИ СИЁСАТИ ИҚТИСОДӢ

Сиёсати иқтисодӣ раванди амалигардонии мақсадҳои муайянро дар назар дорад. Ошкор аст, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъият ҳал намудани мақсадҳои зиёд зарур аст. Барои дарки пурра, ишорақунӣ ва иҷрои дуруст, тасаввуроти дақиқи тамоми сохтори вазифаҳои ҷамъият талаб карда мешавад.

Мақсади асосии сиёсати иқтисодӣ дар фароҳам овардани некуаҳволии ҳадди аксари тамоми ҷамъият ифода меёбад. Лекин таҷриба нишон дод, ки то кадом андоза ин мафҳум аз нуқтаи назари илмӣ мураккаб аст. Сабаб дар он аст, ки оид ба некуаҳволӣ сухан ронда, миқдоран муайян кардани он душвор аст. Бинобар ин, дар ин ҷо оид ба низоми мақсадҳои асосии сиёсати иқтисодӣ сухан рондан дуруст аст.

Мақсадҳои асосии сиёсати иқтисодӣ:

Рушди босуботи иқтисодӣ ҳангоми нархҳои муътадил. Кӯшиш ба рушди иқтисодӣ ба кӯшиши инсоният барои инкишоф ва мақсади асосии танзими давлатии иқтисодиёт, яъне барои нигоҳдорӣ ва мустақкамгардонии сохтори мавҷудбуда мувофиқат мекунад. Танҳо дар шароити рушди иқтисодӣ шугли муътадил, афзоиши сатҳи зиндагонӣ, инкишофи инфрасохтор, афзоиши даромадҳои бучети давлатӣ, таъмини шароити мусоид барои тараққиёти минбаъдаи иқтисодиёт имконпазир аст. Лекин рушди иқтисодӣ бе ба эътибор нагирифтани оқибатҳои манфӣ хатарнок аст. Бинобар ин, яке аз вазифаҳои сиёсати иқтисодии давлат муайян кардани суръати имконпазир ва дархостшавандаи рушд ҳамчун мақсади барномавии иқтисодиёти мамлакат ба ҳисоб меравад.

Рушди иқтисодии муътадил суръати устувори афзоиш дар ҳолати нархҳои муътадил мебошад. Муътадили нархҳо ҳаммаъноӣ тағйирнопазирии онҳо нест. Мақсади танзими давлатии иқтисодиёт дар соҳаи нархҳо муътадили нисбӣ мебошад. Барои ин муайян намудани ҳудудҳои имконпазири афзоиши нархҳо ва назорат аз болои омилҳо, ки сатҳи онҳоро муайян мекунад, заруранд.

Дастгирии шугл, пеш аз ҳама, мавҷудияти бекориро дар ҳудудҳои имконпазир дар назар дорад. Воситаи асосии мубориза бо бекорӣ ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ мебошад. Дар маҷмуи фишангҳои сиёсати иқтисодии давлатӣ, бо мақсадҳои афзоишдиҳии шугл, як қатор чораҳои намунавӣ, ба монанди ташкили корҳои ҷамъиятӣ, аз бозомӯзии бекорон, кумаки муҳочирон, равона сохтани коргарон ба хориҷа ва ғайраҳо дар назар дошта мешавад.

Мукамалгардонии сохтори хочагидорӣ. Мукамалгардонии секторӣ, соҳавӣ ва минтақавии сохтори иқтисодиёт ба воситаи баланд намудани пӯёи омилҳои истеҳсолот амалӣ мегардад.

Дастгирии намудани рақобат. Сиёсати иқтисодии давлатӣ оид ба дастгирии рақобат танҳо дар ҳолати мавҷудияти чунин заминаҳо имконпазир аст: фаъолияти озодонаи соҳибкорон, ки қонунан кафолат дода шуда, дар амал истифода мешавад; озодии созишномабандӣ; шаффофияти бозор; озодона воридшавӣ ба бозор; тайёрии аҳоли барои машғул шудан ба фаъолияти соҳибкорӣ.

Тақсимоти баробари даромад ва моликият. Мутамаркизонии афзоишбандаи моликият ва даромад, тафриқа байни сарватмандон ва камбизоатон, дар қисми муайяни аҳоли нисбат ба низоми мавҷуда нобовариро ба миён оварда, ҳолати иҷтимоиро шиддатнок мегардонад. Баробари ин, сиёсати иқтисодии давлат мақсади худро дар тақсимоти баробари даромадҳо ва моликият мебинад.

Барои расидан ба ин мақсад чунин фишангҳо истифода мешаванд: *дастгирии давлатии пасандозҳои шахсоне, ки бо киро кор мекунад; истифодаи қисми музд бо мақсади сармоягузорӣ; ширкати коргарони корхона дар тақсимоти фоидаи он; навири саҳмияҳои халқӣ барои объектҳои давлатии хусусигардонидашаванда.*

Мувозинати беруниқтисодӣ ҳамчун мақсади сиёсати иқтисодии давлат. Мувозинати беруниқтисодӣ танҳо бо механизмҳои бозорӣ таъмин нагардида, танзими доимии давлатиро талаб мекунад.

Мақсадҳои танзими беруниқтисодӣ бо ҳамзистӣ бо фишангҳо ва механизмҳои амалигардонии онҳо, ки барои инкишофи алоқаҳои беруниқтисодӣ равона карда шудаанд, самти сиёсати беруниқтисодии давлатӣ ба ҳисоб мераванд. Унсурҳои таркибии сиёсати беруниқтисодӣ сиёсати савдои беруна, сиёсати баланд намудани самаранокии фаъолияти беруниқтисодии ғайритиҷоратӣ ва инкишофи ҳамкорихои иқтисодии дарозмуддат ба ҳисоб мераванд.

Ихтилофи «шуғл ва нархҳо». Чи қадаре, ки сатҳи шуғли аҳолии қобили кор баланд шавад, ҳамон қадар сатҳи музди қори маҷмуи қувваи қорӣ ва мувофиқан, ҳаҷми маҷмуи талабот баланд мешаванд. Дар натиҷа, нархҳо ногузир баланд мешаванд. Истеҳсоли маҳсулот ва хизматҳо низ афзоиш меёбанд. Дар зинаи рушди иқтисодӣ (ҳангоми зиёдшавии шуғл) суръати афзоиши музд аз суръати ҳосилнокии он зиёдтар шуда метавонад. Ин ҳолат бо он алоқаманд аст, ки дар зинаи рушди иқтисодӣ иттифоқҳои қасаба фишори худро ба иттифоқҳои кордиханда пурзӯр намуда, баланд намудани меъёри афзоиши моҳонаи музди қорро талаб мекунад. Иттифоқҳои соҳибқорон ба талабҳои қоргарон дар давраҳои пастравӣ ва ретсессия итоат накарда, дар чунин ҳолат талаби онҳоро қонеъ мегардонанд.

Дар навбати худ, шиддатёбии таваррум пастравии вазъиятии истеҳсолотро ба миён оварда, ба камшавии шуғл сабаб шуда метавонад.

Мувофиқан, сиёсати иқтисодиро барои зиёд намудани шуғл равона сохта, ҳатман бояд арзиши ин амал, яъне шиддатёбии таваррумро дар назар дошт. Ҳангоми қабули қарор бояд муайян намуд, ки кадом вазифа дар худ ҳатари иҷтимоӣ-иқтисодиро ифода мекунад.

КАЛИДВОЖАҲО: *танзими иқтисодиёт, давлат, вазифаҳои иқтисодии давлат, сиёсат, сиёсати иқтисодӣ, сиёсати иҷтимоӣ, некуаҳволӣ, нишондихандаҳои некуаҳволӣ, нобаробарии иҷтимоӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Кадом вазифаҳои иқтисодиро давлат дар шароити бозорӣ иҷро менамояд?
2. Чалби сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти мамлакат чӣ афзалият дорад?
3. Роҳҳои танзими давлатиро номбар кунед.
4. Мақсади асосии сиёсати иқтисодии давлат аз чӣ иборат аст?
5. Давлат бо кадом роҳҳои иқтисодиётро ба танзим медарорад?

МАВЗУИ 14. НИШОНДИҲАНДАҶОИ АСОСИИ МАКРОИҚТИСОДИЁТ

Мақсади дарс:

- шинос кардани хонандагон бо нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ;
- баррасии масъалаҳои асосии иқтисодӣ дар сатҳи макроиқтисодиёт;
- фаҳмонидани тарзи ҳисобкунии ҳаҷми истехсолоти миллӣ ва нишон додани тафовути байни ММД ҳақиқӣ, номиналӣ ва потенциалӣ, шинос кардани хонандагон бо маҳфуми мувозинати макроиқтисодӣ, дав-раҳо (сиклҳо)-и иқтисодӣ ва хусусиятҳои онҳо;
- аз худ намудани донишҳои назариявӣ дар бораи таваррум ва навъҳои он;
- ташиқули додани қобилияти хонандагон дар бораи ба низомдарории мавод ва муносибати эҷодкорона ҷиҳати дарёфти донишҳои нав.

14.1. МАЧМУИ МАҲСУЛОТИ ДОХИЛӢ (ММД) ВА УСУЛҶОИ ҲИСОБИ ОН

Олими иқтисодшиноси амрикоӣ С. Кузнес дар ибтидои солҳои сиюми асри XX оқибатҳои бухрони шадиди умумичаҳонии солҳои 1929–1933-ро дар Амрико таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки натиҷаи ғайолияти иқтисодиёт дар миқёси мамлакат бояд бо нишондиҳандаҳои муайяни иқтисодӣ ҳисоб карда шавад.

Барои муайян кардани ҳаҷми истехсолоти мамлакат, бояд ҳаҷми истехсоли ҳамаи молҳо ва хизматрасониҳо ҳамчун карда шавад, вале дар ҳолати ҳамчун кардани миқдори куртаҳои истехсолкардашуда бо миқдори телевизорҳо ва масолеҳи сохтмонӣ номуҷиб аст. Бинобар ин, дар ин ҷо суҳан онд ба арзиши онҳо меравад. Арзиши молҳо ва хизматрасониҳоро ҳамчун карда истода, мо нишондиҳандаи асосии ҳамбасту-нандаи макроиқтисодӣ – маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД)-ро мебарорем. Аз рӯи сатҳи ин нишондиҳанда, мо метавонем муайян намоем, ки иқтисодиёти мамлакат дар ҳоли рушд ё таназзул аст.

ММД арзиши бозорини ҳамаи молҳо ва хизматрасониҳои ниҳонест, ки дар давоми як сол дар мамлакат истеҳсол карда шудааст.

Ин таърифро шарҳ додан зарур аст.

Якум, неъматҳо ва хизматрасониҳое, ки дар бозор фурӯхта намешаванд, аммо истехсол гардида, масалан, дар дохили хочагии хонагӣ мавриди истифода қарор мегиранд, ба *ММД* дохил намешаванд. Агар шахс дар қитъаи замини наздиҳавлигӣ маҳсулотро барои оилаи худ истехсол карда, онро барои фурӯш ба бозор набарорад, он гоҳ ин маҳсулот ба *ММД* дохил намешавад.

Дуюм, ба *ММД* молҳо ва хизматрасониҳое, ки дар истеъмоли ниҳой истифода нашуданд, дохил карда намешаванд. Фарз мекунем, ки дар давоми сол деҳқон пахта кишт карда, ҳосили чамъкардаашро ба корхонаи коркарди пахта мефурӯшад; корхонаи коркарди пахта онро коркард намуда, матоъ истехсол менамояд ва онро ба корхонаи дӯзандагӣ мефурӯшад; корхонаи дӯзандагӣ ин матоъро истифода карда, аз он либос дӯхта, ба истеъмолкунандагон мефурӯшад. Савол ба миён меояд. Дар натиҷаи ин амалиётҳо афзоиши *ММД* ба чӣ баробар аст? Чавоби дуруст: ба арзиши либоси фурӯхташуда. Арзиши пахта ва арзиши матоъ ба арзиши либос дохил мешаванд, бинобар ин, агар мо онҳоро ба *ММД* дохил намоем, ин чунин маъно дорад, ки мо арзиши матоъро ду маротиба, арзиши пахтаро бошад, се маротиба (як маротиба – арзиши худи пахта, маротибаи дуюм – дар арзиши матоъ, маротибаи сеюм дар арзиши либос) ҳисоб менамоем. Пахта ва матоъ дар ин ҳолат маҳсулоти фосилавӣ (мобайнӣ) маҳсуб мешаванд, маҳсулоти ниҳой танҳо либос мебошад. Агар мо ба *ММД* маҳсулоти фосилавиро дохил намоем, он гоҳ ба ҳисоби такрорӣ роҳ медиҳем. Дар таҷриба *ММД*-ро чунин ҳисоб мекунанд: аз арзиши маҳсулоти ҳар як истехсолкунанда арзиши молҳоро, ки вай аз дигар истехсолкунандагон харида буд, тарҳ мекунанд ва ҳамонро ки боқӣ мемонад (арзиши иловашуда), чамъ мекунанд. Суммаи ҳамаи арзишҳои иловашуда ба арзиши молҳо ва хизматрасониҳои ниҳой ё ки *ММД* баробар аст.

Сеюм, дар *ММД* молҳо ва неъматҳое, ки дар иқтисодиёти ниҳонӣ (ғайриқонунӣ) истехсол мешаванд, ба ҳисоб гирифта намешаванд. Агар соҳибкорон фаъолияти истехсолии худро расман ба қайд нагирифта, молу хизматрасониҳоро истехсол намуда, мувофиқан ба давлат андоз насупоранд, молҳои истехсолкарда ва хизматрасониҳои иҷронамудаи онҳо дар *ММД* ба ҳисоб гирифта намешавад.

Чорум, ба *ММД* арзиши маҳсулоти истехсолкардаи фирмаҳои хориҷии дар ҳамин мамлакат фаъол низ дохил мешавад. Масалан, арзиши роҳхое, ки аз тарафи ширкатҳои чинӣ бунёд карда мешаванд, дар *ММД* Тоҷикистон ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Панҷум, дар *ММД* арзиши молҳо ва хизматрасониҳои танҳо дар ҳамин сол истехсолгардида дохил мешавад. Масалан, ҳангоми муайян кардани ҳаҷми *ММД*-и соли 2015 фақат арзиши бозории молҳо ва хизматрасониҳои дар соли 2022 истехсолгардида ба ҳисоб гирифта ме-

шавад. Арзиши молҳои солҳои қаблӣ истехсолгардида (масалан, соли 2020, 2021) ба *ММД* дохил намешавад.

Ҳамчунин, бояд дар назар дошт, ки амалиёти молиявӣ дар *ММД* ба ҳисоб гирифта намешаванд. Маблағи хариди сахмияҳо, вомбаргҳо, фоизҳо аз рӯи вомбаргҳои давлатӣ ва трансфертҳоро хангоми ҳисоби *ММД* ба назар намегиранд.

Ҳисобкунии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ бо истифода аз усулҳои гуногун имконпазир аст. Аз модели гардиши даврии захираҳо, пул, молҳо ва хизматрасониҳо медонем, ки даромадҳо ва хароҷоти агентҳои иқтисодӣ мувофиқи давра ҳаракат менамоянд, илова бар ин, даромадҳои яке аз агентҳои иқтисодӣ хароҷоти дигар агентҳои иқтисодӣ мебошад. Мувофиқан, барои муайян кардани бузургии *ММД* усулҳои ҳисоб карданро «аз рӯи хароҷот» ва «аз рӯи даромадҳо» истифода мекунанд. Ба ғайр аз ин, ба таркиби *ММД* танҳо молҳо ва хизматрасониҳои ниҳойворид карда мешаванд, бинобар ин барои ҳисоби *ММД* усули ҳисобкуниро аз рӯи ҷамъ кардани арзишҳои иловашудаи дар мамлакат давоми як сол истехсолгардида истифода мекунанд.

Дар аввал усули ҳисобкунии *ММД*-ро аз рӯи усули хароҷот дида мебароем. Ҳар яке аз агентҳои макроиқтисодӣ хароҷоти муайян мекунад ва *ММД* ба суммаи хароҷоти ҳамаи агентҳои макроиқтисодӣ барои молҳо ва хизматрасониҳо баробар аст.

Харочоти истеъмолкунандагон (*consumption – C*) ба се гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: харочот барои молҳои истеъмоли ҷорӣ; харочот барои молҳои истифодаи дарозмуддат; харочот барои хизматрасониҳо.

Бояд дар назар дошт, ки харочоти истеъмолкунандагон дар таркиби *ММД* ҷамъшавандаи калонтарин маҳсуб мешавад.

Харочоти ширкатҳо сармоягузориҳо (*investments – I*) низ аз се гурӯҳ иборат аст: харочот барои хариди таҷҳизот; харочот барои сохтмон (аз ҷумла, харочот барои сохтмонҳои, ки на танҳо фирмаҳо, инчунин, шаҳрвандон масраф мекунанд); сармоягузориҳо барои захираҳо (мавод, маҳсулоти фуруҳтанашуда дар анборҳо).

Харочоти давлат барои молҳо ва хизматрасониҳо (*government – G*) самтҳои гуногунро фаро мегиранд, аз ҷумла, харочотро барои: тандурустӣ; маориф; фарҳанг; муҳофизат; инфрасохтор ва ғайраҳо.

Харочоти бахши беруниқисодӣ ҳамчун фарқи байни содирот (*export – Ex*) ва воридот (*import – I*) муайян карда мешавад, ки онро содироти соф (*NX*) меноманд.

Ҳамин тавр, формулаи ҳисоби *ММД*-ро аз рӯи харочот ба таври зерин тасвир кардан мумкин аст;

$$Y = C + I + G + NX$$

дар ин ҷо: Y – маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, C – харочоти истеъмолкунандагон, I – сармоягузориҳои умумӣ (харочоти ширкатҳо), G – харочоти давлат, NX – содироти соф.

Мувофиқан, аз рӯи даромадҳои ҳисоби *ММД* бо формулаи зерин ҳи соб карда мешавад:

$ММД = A + T + W + R + \% + P$ = истехлок (амортизатсия) + андозҳои ғайримустақим + даромад аз кор (музди кор) + рента + фоизи қарз + фоидаи корхонаҳо (даромад аз моликият, дивиденд) Истехлок маблағҳои мебошанд, ки аз даромади умумии ширкатҳо барои нава кардани сармояи асосӣ бинобар сабаби фарсудаҳои онҳо ҷудо карда мешаванд.

Андозҳои ғайримустақим андозҳои мебошанд, ки соҳибкорон ба бучет баъди фуруши молу хизматхӯшон пардохт мекунанд.

Даромад аз меҳнат шакли асосии даромад ба ҳисоб меравад ва дар шакли музди кор зоҳир гашта, онро ширкатҳо ва муассисаҳои давлатӣ ба коргарон ҳамчун нархи қувваи корӣ медиҳанд. Инчунин, ба музди кор муқофотпулиҳо низ дохил карда мешаванд.

Рента фоидаи мебошад, ки аз истифодаи амвол, хусусан, аз истифодаи замин гирифта мешавад. Масалан, соҳибони замин барои ба иҷора додани замин маблағи муайян мегиранд. Ба ин маблағҳо соҳиби замин ҳамчун даромад аз истифодаи амволҳо соҳиб мешавад.

Фоизи қарз даромади соҳибони сармояи пулӣ мебошад, ки ба он бар ивази истифодаи сармоя соҳиб шудаанд.

Фоидаи корхонаҳо ба самтҳои зерин тақсим карда мешавад: ба буҷаи давлатӣ ҳамчун андоз, ба соҳибони саҳмияҳо ҳамчун дивиденд ва фоидаи тақсимнашаванда, ки барои сармоягузорӣ истифода карда мешавад.

Даромад аз моликият даромади бахши хусусӣ аз сармоя мебошад. Дивиденд даромади соҳибони саҳмияҳо мебошад, ки аз фоидаи умумии фирмаҳо ҷудо карда мешавад. Дивиденд як қисми асосии даромади оилаҳо низ ба ҳисоб меравад.

Ҳангоми истеҳсоли маҳсулоти миллӣ як қисми воситаҳои асосии истеҳсолот фарсуда мешаванд, бинобар ҳамин *ММД* ҳаҷми ҳақиқии иқтисодии истеҳсолиро нишон намедихад. Дар иртибот бо ин нишондиҳандаи дигар – маҷмуи маҳсулоти соф (*ММС*) истифода карда мешавад.

ММС маҷмуи маҳсулоти дохилӣ бе дарназардошти маблағи истеҳлок (амортизатсия) мебошад, яъне:

$$ММС = ММД - А$$

Нишондиҳандаи дигари макроиктисодӣ даромади миллӣ мебошад. Даромади миллӣ (*ДМ*) маҷмуи даромадҳои ҳамаи соҳибони омилҳои истеҳсолот мебошад. Барои муайян кардани даромади миллӣ аз консепсияи марксистӣ ва консепсияи неокласикӣ истифода мекунанд.

Мувофиқи консепсияи марксистӣ, даромади миллӣ гуфта, арзиши аз нав бавучудовардашударо меноманд. Бинобар ин К. Маркс барои ҳисоб кардани даромади миллӣ формулаи зеринро пешниҳод кардааст:

$$ДМ = V + m$$

Яъне сармояи гардон (музди кори коргарон) + арзиши илова. Мувофиқи консепсияи неокласикӣ даромади миллӣ арзиши бозории мол ва хизматҳои мебошад, ки баъд аз хориҷ намудани маблағи истеҳлок ва андозҳои ғайримустақим боқӣ мондааст. Аз ин ҷо барои ҳисоб намудани даромади миллӣ онҳо формулаи зеринро пешниҳод кардаанд:

$$ДМ = ММС - Т$$

дар ин ҷо: *ДМ* – даромади миллӣ, *ММС* – маҷмуи маҳсулоти соф, *Т* – андозҳои ғайримустақим.

Мақсади асосии истеҳсоли бештари молу хизматрасониҳо баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли мебошад. Дар сатҳи макроиктисодӣ барои нишон додани сатҳи зиндагии аҳоли аз нишондиҳандаҳои даромади шахсӣ ва даромади дар ихтиёрбуда истифода мебаранд.

Даромади шахсӣ (*ДШ*) суммаи ҳамаи даромадҳои онҳо, ки то супори дани андозҳо дар ихтиёри шахсони алоҳида ё оилаҳо боқӣ мондааст.

Ба даромади шахсӣ ҳамаи даромадҳо ва пардохтҳои трансфертӣ дохил мешаванд, ки он барои истеъмор, пасандоз ва пардохти андозҳо сарф карда мешавад. Даромади шахсӣ (*ДШ*) аз рӯйи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$ДШ = ДМ - \text{ҳиссаҷудокунӣ ба фонди суғурта} - \text{андоз аз фоидаи корхонаҳо} - \text{фоидаи тақсимнашудаи корхонаҳо} + \text{пардохтҳои трансфертӣ}$

Даромади дар ихтиёрбуда (*ДД*) даромадест, ки баъд аз супоридани андозҳо дар ихтиёри шахсони алоҳида ва ё оилаҳо боқӣ мемонад, ки барои ҳисоб кардани он формулаи зеринро истифода кардан мумкин аст:

$$ДД = ДШ - \text{Андозҳо}$$

Даромади дар ихтиёрбуда ҳамчун нишондиҳандаи асосӣ ҳангоми таҳлили некуаҳволии халқ ва вазъи иҷтимоии аҳоли истифода карда мешавад.

Усули ҳисобкунии *ММД*-ро мувофиқи арзиши иловашуда усули истехсолӣ низ меноманд. Азбаски як навъи молҳо барои молҳои дигар ҳамчун ашёи хом баромад мекунанд, ҳангоми ҳисоби *ММД* ҳисоби дубора сурат мегирад. Аз ҳамин ҷиҳат, барои бартараф намудани ҳисоби дубора *ММД*-ро бо усули истехсолӣ, яъне аз рӯйи арзиши иловашуда низ ҳисоб мекунанд. Ин усули ҳисоби *ММД* тақозо менамояд, ки тамоми молу хизматрасониҳои дар як сол истехсолшуда танҳо як маротиба ба ҳисоб гирифта шаванд. Яъне ҳангоми ҳисобгирӣ маҳсулоти ниҳони баҳисобгирифташуда, маҳсулоти фосилавӣ, ки якчанд маротиба метавонад хариду фурӯш шавад, ба ҳисоб гирифта намешавад.

Маҳсулоти ниҳой молу хизматрасониҳои мебошанд, ки барои истеъмоли ниҳой харидорӣ мешаванд. Маҳсулоти фосилавӣ ин молу хизматрасониҳои мебошанд, ки бо мақсади истехсоли маҳсулоти ниҳой якчанд маротиба мавриди хариду фурӯш қарор мегиранд.

Ҳамзамон, бояд мо *ММД*-и номиналиро аз *ММД*-и ҳақиқӣ фарк намоем. *ММД*-и номиналӣ аз рӯйи нархҳои соли қорӣ ҳисоб карда мешавад. *ММД*-и номиналӣ ба сатҳи нархи дар ҳамин вақт ҷойдошта дар мамлакат вобаста аст. Агар дар мамлакат таваррум баланд бошад, сатҳи нархи бозорӣ низ метавонад хеле баланд бошад. Мувофиқан, ҷамъи арзишҳои молҳо ва хизматрасониҳои дар мамлакат истехсолшуда назар ба солҳои қаблӣ зиёд мешавад. Ҳатто дар ҳолати кам шудани ҳаҷми истехсол *ММД*-и номиналӣ аз ҳисоби болоравии нархи бозорӣ зиёд шуда метавонад. Бинобар ин, *ММД*-и номиналӣ сатҳи некуаҳволии ҷамъият, пӯёии онро нишон дода наметавонад.

Барои ҳисоби *ММД*-и ҳақиқӣ соли базавиро интиҳоб мекунанд. Дар ин замина тағйирёбии сатҳи нарх дар давраи байни соли базавӣ ва соли қорӣ муайян карда мешавад. Бинобар ин, *ММД*-и ҳақиқӣ (*ММД_ҳ*)

дар нархҳои муқоисавӣ (доимӣ)-и соли базавӣ ҳамчун таносуби *ММД*-и номиналӣ (*ММД_н*) бо намоя (шоҳис, индекс)-и нарх (*P*) муайян карда мешавад. Бо формула онро чунин тасвир кардан мумкин аст:

$$ММД_x = ММД_n : P$$

Нишондиҳандаи *ММД*-и ҳақиқиро барои таҳлили сатҳи инкишофи иқтисодии мамлакат дар давраҳои гуногун истифода кардан мумкин аст. Дар ин ҳолат муқоиса дар асоси нархҳои доимӣ ба амал бароварда мешавад, ки он дар навбати худ пӯёии ҳаҷми истеҳсолотро дар мамлакат нишон медиҳад.

ММД-ро ба теъдоди шаҳрвандони мамлакат тақсим намуда, мо ба нишондиҳандае соҳиб мегардем, ки онро «*ММД* ба сари аҳоли» меноманд. Агар нишондиҳандаи *ММД* бузургии умумии иқтисодиёти мамлакатро ҳисоб намояд, он гоҳ *ММД* ба сари аҳоли имкони муайян кардани сатҳи зиндагиро дар мамлакатҳои гуногун медиҳад.

14.2. МАҲҶУМИ МУВОЗИНАТИ МАКРОИҚТИСОДӢ ВА НАҚШИ ДАВЛАТ ДАР ТАЪМИНИ ОН

Муаммои мувозинати макроиқтисодӣ пай дар пай дар се марҳила коркард шудааст. Дар аввал мувозинати иқтисодӣ ҳамчун ҳолати мувозинати бозорҳои инфиродӣ ба монанди бозори мол ва хизматрасониҳо, омилҳои истеҳсолот ва пулҳо таҳлил карда шуд. Бо вучуди ин, таркиби механизми бозорӣ кушода дода шуд, ки он ба пойдор намудани мувозинати бозорӣ ҳамчун ҳолате, ки дар он нақша ва кӯшиши харидорон ва фурӯшандагон мувофиқат карда, дар ҳолати нархи додаси ҳаҷми талабот ба ҳаҷми пешниҳоди мол ва хизматҳо баробар аст.

Марҳалаи навбатӣ дар инкишофи назарияи мувозинати макроиқтисодӣ бо пайдоиши модели назарияи мувозинати рақобатнокии умумӣ алоқаманд аст, ки аз тарафи *Л. Валрас* таҳия карда шудааст. Ин аввалин модели математикии иқтисодиёти милли ба ҳисоб меравад, ки он дар нишондиҳандаҳои микроиқтисодӣ асос ёфта, рафтори истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони алоҳидаро тавсиф мекунад ва аз мавқеи мувозинати умумии иқтисодӣ, талабот ба моли алоҳида (аз он ҷумла, ба хизматҳо ва омилҳои истеҳсолот) на танҳо аз нархи он, балки аз нархи молҳои дигар ва маҳдудиятҳои бучетии ҳар як истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда вобаста аст.

Минбаъд таҳлили назарияи мувозинати умумӣ барои муайян кардани сабабҳои номувозинатии иқтисодиёти муосир нигаронида шуд. Масалан, тарафдорони ин равия сабабҳои номувозинатиро дар зидд шудани микдори пулҳои қоғазӣ, аз он ҷумла, қоғазҳои қиматнок, фю-

черсхо, векселхо ва дигар воситаҳои пардохт миданд. Ба ақидаи онҳо, дунё ба қиморхонаи калон мубаддал шудааст, ки дар он хатто хариду фурӯши ҳаво низ имконпазир аст.

Мафҳуми мувозинат. Мувозинат мафҳуми умумиест, ки қариб дар ҳама илмҳои дақиқ ва табиӣ истифода мешавад. Ин истилохро хангоми таҳлили низомҳои мураккаб истифода мебаранд, ки дар чаҳорчӯбаи онҳо қисмҳои алоҳида дар алоқаманданд ва вобастагии мутақобил қарор мегиранд. Дар чунин ҳолатҳо муаммои таъминоти фаъолияти устувор ва мувофиқшудаи ҳама қисмҳои низом ба миён меояд. Низомии мураккаби иқтисодӣ низ аз ин хусусиятҳо холӣ нест. Дар низомии иқтисодӣ унсурҳои гуногуни бо ҳам алоқаманд ва аз ҳам вобаста ҷой доштани мувофиқаро байни ҳамдигар дар назар дорад.

Таҳлили шароити пойдор намудани мувофиқакунии равандҳои бо ҳам вобаста мазмуни назарияе мебошад, ки мувозинатро дар иқтисодиёт меомӯзад. Мувозинат на танҳо баробарӣ, балки мустаҳкамиро дар назар дорад, ки мавҷудият ва ё мавҷуд набудани механизмҳои барқароркунии вайроншавиҳои мувозинатро дар бар мегирад.

Баробари ин таҳлили мувозинат на танҳо маъноӣ муайян кардани нишондодҳои ҳолатҳои устувор, балки сабабҳои вайроншавии мувозинат ва механизмҳои барқароршавии онро дар назар дорад.

Мувозинати макроиқтисодӣ чунин ҳолати иқтисодиёти миллӣ мебошад, ки дар он мутаносибӣ байни захираҳои мавҷуда ва истифодаи онҳо, байни ҳаҷми истеҳсолот ва истеъмолот, байни равандҳои молиявӣ ва моддӣ, байни пасандозҳо ва сармояҳо ва ғайра таъмин мегардад. Дар амал ин ҳолат қонунҳои пурраи эҳтиёҷоти ҷамъиятиро ба мол ва хизматрасониҳо бе захираҳои барзиёд истифодашуда ва маҳсулоти бафурӯшнарафта дар назар дорад. Ба ҳолати мувозинат аз ҳад зиёд калон шуда рафтани як соҳа (масалан, муносибатҳои молиявӣ қарзӣ ва ё комплекси саноати ҳарбӣ) бар зарари дигар соҳаҳо ғайриимкон аст.

Мувозинати умумӣ ва таносубҳои умумӣ дар иқтисодиёт. Пойдоргардонии мувозинати макроиқтисодӣ дар ҳолате имконпазир аст, ки дар он мутаносибӣ ва баробарӣ байни равандҳои алоқаманд ва аз ҳам вобастабуда дастрас карда шавад. Мувофиқакунонӣ бояд байни чунин нишондодҳои низомии иқтисодӣ таъмин гардад: *байни истеҳсолот ва истеъмолот; маҷмуи талабот ва маҷмуи таклифот; маҳсулоти молӣ ва эквиваленти пулии он; пасандозҳо ва сармояҳо; бозори меҳнат, сармоя, неъматҳои истеъмоли ва ғайраҳо.*

Таъмини мувофиқа байни низомҳои иқтисодии бо ҳам вобастабудаи номбурда маъноӣ мутаносибҳои умумиро дар иқтисодиёт дар назар дорад. Мавҷуд набудани мувозинат дар чунин муносибат дар назар дорад, ки соҳаҳои иқтисодиёт нобаробаранд. Вайроншавии мутаносибҳои умумӣ дар чунин ҳодисаҳо ба монанди таваррум, бекорӣ,

паstrавии истехсолот, камшавии ҳаҷми даромади миллӣ ва камшавии даромадҳои ҳақиқии аҳоли ифода меёбанд.

Дар илми иқтисодии муосир ду равияи назариявӣ ба тавсифи мувозинати макроиқтисодӣ мавҷуд аст. Равияи якум аз тарафи намоёндагони мактаби иқтисоди сиёсии классикӣ дар нимаи аввали асри XIX ва даҳсолаҳои аввалини асри XX асос гузошта шуда буданд. Равияи дуюм аз тарафи Ч. М. Кейнс ва пайравони ӯ дар ибтидои солҳои 30-юми асри XX (1936) асос гузошта шуда буд.

Назарияи классикӣ мувозинати макроиқтисодӣ. Гояи асосии назарияи классикӣ мувозинати макроиқтисодӣ дар он асос меёбад, ки истехсолот харочотро муайян мекунад. Дар намуди сода ин ҳолат дар принсипи аз тарафи Ж. Б. Сэй таҳиягардида ифода меёбад. «Маҳсулот ба маҳсулот мубодила карда мешавад». Ин принсип кушод ва ё пинҳонӣ дар назарияҳои ҳамаи иқтисодчиёни равияи классикӣ мавҷуд буд. Лекин аз ҷониби Ч. Кейнс ин принсип «қонуни Сэй» номида шуд.

Қонуни Сэй. Мувофиқи қонуни Сэй «пешниҳоди молҳо талаботи худиро тавлид мекунад». Бо иборати дигар, маҷмуи талаботи ҳақиқӣ ҳама вақт барои истеъмоли ҳаҷми мол ва хизматрасониҳо кифоя мебошад, ки онро иқтисодиёти миллӣ бо истифодаи захираи (омилҳои истехсолот)-и мавҷудбуда истехсол карда метавонад. Мувофиқан, байни харочоти умумӣ ва маҷмуи тақлифот ҳама вақт мувозинат пойдор карда шуда, сабаби хавотири аз бухрони барзиёдистехсолкунӣ вучуд надорад.

Назарияи кейнстаборӣ мувозинати макроиқтисодӣ. Аввалин санчиши ҷиддии назарияи классикӣ мувозинати макроиқтисодӣ бухрони иқтисодии ҷаҳонӣ солҳои 1929 – 1933 буд, ки одатан онро «Депрессияи Бузург» меноманд. Аввалин иқтисодчӣ, ки хусусиятҳои нави иқтисодиёт, қонуниятҳои фаъолияти онро нишон дода, барои раҳӣ аз ҳолати бухронӣ пешниҳод карда буд, иқтисодчӣ англис Ч. Кейнс мебошад. Номбурда яке аз иқтисодчиёни номдори таърихи афкори иқтисодии асри XX ба шумор меравад. Китоби машҳури ӯ «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул», ки соли 1936 баромада буд, ҳақиқатан ҳам табaddулотӣ ҷиддиро дар афкори иқтисодӣ ба миён овард.

Яке аз хулосаҳои фундаменталии Кейнс дар он зоҳир мегардад, ки механизми бозорӣ худ ба худ қобилияти пойдор намудани мувозинатро дар сатҳи шуғли пурра надорад. Аз нуқтаи назари ӯ, мувозинати умумӣ дар ҳолати бухронӣ иқтисодиёт боназардошти бекорӣ ба миён омада метавонад.

Тафовутҳо дар ақидаҳои Кейнс ва классикон дар баҳодихии самаранокӣ фаъолияти механизми бозорӣ буда, он дар оқибатҳои истифодаи методологияҳои таҳлили иқтисодии гуногун асос меёбад. Методологияи назарияи кейнстаборӣ аз назарияи классикӣ бо чунин хусусиятҳо фарқ мекунад: муносибати агрегатӣ ба таҳлили иқтисодӣ;

такия ба номукаммалихо дар амал намудани механизмҳои бозорӣ (ҳокимияти монополӣ, ҷорӣ намудани назорати маъмурии нархҳо, амалигардонии муомилот дар асоси шартномаҳои дарозмуддат, номуайяни дар оянда); мушоҳида намудани вазъияти иқтисодӣ, ки бо механизми бозорӣ дар давраи дарозмуддат таъсис дода нашуда (ба монанди классикон), балки дар давраи кӯтоҳмуддат таъсис дода мешавад; диққати махсус ба нақши пул дар низоми иқтисодӣ.

Натиҷаи чунин тафовутҳо заминаи ҳулосаҳои принсипан гуногун оид ба асосҳои рафтори субъектони хоҷагидорӣ ва оид ба алоқамандии асосӣ дар иқтисодиёт гаштанд.

Чӣгати зарурии назарияи кейнстабории мувозинатии макроиқтисодӣ дар боварӣ оид ба он буд, ки низоми иқтисодии муосир бе даҳлати ғаболонаи ниҳодҳои давлатӣ амал карда наметавонад ва онҳо фишангҳои сиёсати иқтисодии дар даст доштаи худро бо мақсади мусоидат намудан ба шугли пурра истифода мебаранд.

Консепсияи классикон оид ба бетарафии пул аз тарафи Кейнс зери шубҳа гузошта шуд. Дар назарияи худ ӯ тарафдори он буд, ки пул нисбат ба истехсолоти воқеӣ бетараф нест. Бинобар ин, яке аз унсурҳои назарияи иқтисодии кейнстаборӣ муттаҳидшавии пул ва тағйирёбандаҳои ҳақиқӣ мебошад. Кейнс нишон дод, ки пулро ба сифати бақияҳои истифоданашуда барои ояндаи номуайян нигоҳ доштан мумкин аст, ки он дар навбати худ ба камшавии талаботи самаранок ба мол ва хизматрасониҳои муайян ва бекорӣ мусоидат карда метавонад.

Кейнс муайян намуд, ки афзоиши даромадҳо ва пасандозҳо дар иқтисодиёти бозорӣ маънои онро надорад, ки сармояҳо бо ҳамин мутаносибӣ зиёд мешаванд. Ягон кафолат нест, ки агар пасандозҳои аҳоли афзоиш ёбанд, ширкатҳо сармоягузорино зиёд мекунад. Дар баробари ин, кӯшиши эҳтиёткорона маънои кам кардани истеъмолотро дорад, ки ба сармоягузориҳои минбаъда таъсири манфӣ мерасонанд: ширкатҳо наметавонанд истехсолотро дар шароити афзоиши молҳои ба фурӯш нарафта васеъ намоянд. Ягон кафолат нест, ки ҳама воситаҳои пасандозшуда аз тарафи аҳоли ба бонкҳо гузошта мешаванд. Баръакс, маълум аст, ки қисми зиёди пасандозҳо дар хазинаҳои хоҷагиҳои хонагӣ дар шакли нақдина нигоҳ дошта мешаванд. Охирон, новобаста аз сатҳи пасандозҳо ба сатҳи сармоягузориҳо қарзҳои бонкӣ ба сармоягузорон таъсир расонида метавонанд.

Консепсияи Кейнс бо консепсияи классикон дар масъалаи тасвири асосҳо ва пӯё (динамика)-ии пасандозҳо ва сармояҳо фарқ мекунад. Агар классикон ҳаҷми пасандозҳои хоҷагиҳои хонагиро бо меъёри фоиз вобаста кунанд, Кейнс пасандозҳои хоҷагиҳои хонагиро бо андоза ва тағйирёбии даромадҳо алоқаманд мекунад. Дар модели кейнстаборӣ сармоягузориҳо инчунин аз меъёри фоиз вобастагӣ дорад, лекин

дар сатҳи нисбат ба назарияи классикӣ пасттар. Агар дар назарияи классикон меъёри фоиз ҳосилнокии интиҳоии сармоҷро ифода кунад, дар консепсияи кейнстаборӣ сармоҷгузориҳо бо нархи пулҳо ифода карда мешаванд. Ба ғайр аз ин, бояд дар назар дошт, ки дар модели кейнстаборӣ омили асосии ба ҳаҷми сармоҷгузориҳо таъсиррасонанда нисбат ба меъёри фоиз меъёри фоидаи пешбинишаванда ба сармоҷи гузошта шуда, инчунин, боварӣ ва ё нобоварии соҳибкорон ба ҳисоб мераванд.

Кейнс гумон дорад, ки дар иқтисоди бозории воқеӣ сатҳи истехсолот ва шуғл аз сатҳи нархҳо вобаста нестанд. Ҷ нишон дод, ки камшавии талабот ба пастшавии сатҳи нархҳо оварда нарасонида, балки ба камшавии истехсолот ва шуғл оварда мерасонад, зеро иқтисодиёти бозорӣ ба таври мукамал рақобатнок нест. Устувории нархҳо дар бозорҳои молӣ ва монополизми иттифоқҳои касаба дар бозори меҳнат ба пастшавии нархҳо ва музди меҳнат бо ҳаҷмҳои барои барқарор намудани мувозинат дар сатҳи шуғли пурра имкон намедиханд.

Ҳамин тавр, нодурустии ақидаҳои назарияи классикии мувозинати макроиқтисодӣ, ки ба қонуни Сэй оид ба даромадҳо ва талабот ба молҳо аз тарафи истехсолот таъяс мекарданд, нишон дода шуданд. Кейнс алоқаи байни арза ва тақозоро дигаргун намуд. Ҷ ба ҳулосаи куллан баръакс омад: ҳаҷми истехсолоти ҷамъиятӣ ва шуғл бо омилҳои истехсолот нею (ақидаи классикон) бо омилҳои талаботи пардохтпазир муайян карда мешаванд. Бо ин мақсад ӯ ба назарияи худ мафҳуми талаботи самаранокро ворид намуд.

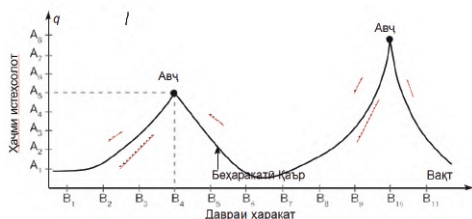
Зухуроти аёнии вайроншавии мувозинати макроиқтисодӣ инкишофи сиклӣ мебошад. Инкишофи сиклӣ шакли тараққиёти иқтисодиёт буда, ҳаракат аз як ҳолати мувозинати макроиқтисодӣ ба дигар ҳолати мувозинати макроиқтисодиро ифода мекунад. Бинобар ҳамин, инкишофи сиклӣ ҳамчун яке аз усулҳои худтанзимкунии иқтисодиёти бозорӣ мебошад. Хусусияти ҳоси инкишофи сиклӣ ҳаракати даврагӣ набуда, ҳаракат ба таври морпече аст, ки шакли тараққиёти пешравандаро ифода менамояд.

14.3. МАҲФУМИ ДАВРАҲО (СИКЛҲО)-И ИҚТИСОДӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОНҲО

Назарияи давраҳои иқтисодӣ баробари назарияи рушди иқтисодӣ ба назарияҳои ҷараёни инкишофи иқтисодӣ шомил буда, ҳаракати иқтисодиётро дар умум маънидод мекунад. Агар назарияи рушди иқтисодӣ омилҳо ва шароити рушдро ҳамчун тамоюли дарозмуддат тадқиқ кунад, назарияи даврай сабабҳои тағйирёбии фаъолнокиро дар фосилаи вақт тадқиқ мекунад.

Ду навъи пӯё ё ки сатҳи инкишофи иқтисодӣ вучуд дорад: трендӣ ва сиклӣ. Дар назарияи сикли иқтисодӣ, одатан, сикл ва трендро аз ҳам фарқ мекунад. Сикл (аз калимаи юнонии *cyklos* – давра гирифта шудааст) бозгашти низоми иқтисодиро ба як ҳолати додашуда дар назар дошта, тренд тамоюл, самти бартариятноки ҳаракати нишондиҳандаҳо ро ифода мекунад.

Ҳатти тренд чунин сохта мешавад, ки тағйироти кӯтоҳмуддатро дар фосилаи вақти дарозмуддат муътадил мегардонад. Агар ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодии ягон мамлакат дар тули вақти кӯтоҳ ва ё дарозмуддат назар кунем, он гоҳ мебинем, ки новобаста аз тағйироти пастравиҳо ва болоравиҳои бонавбат дар фосилаи вақти муайян, иқтисодиёти мамлакат ба тараққиёти муайян рӯ ба рӯ мегардад. Ҳамин тавр, бояд динамикаи дарозмуддат (тренд)-ро аз тағйироти кӯтоҳмуддати фаъолнокии иқтисодӣ фарқ намуд (ниг. ба расми 14.1).

Расми 14.1. Тасвири нақшаи давра (мавҷ)-и ҳаракат. Авч

Мафҳуми сикли иқтисодӣ. Сикли иқтисодӣ (ва ё сикли корӣ) бо худ пастравиҳо ва болоравиҳои давраиро дар иқтисодиёт, тағйирёбии фаъолнокии кориро ифода мекунад. Ин тағйирот доимӣ набуда, пешбини-нашаванда мебошад, бинобар ҳамин, истилоҳи «сикл» мафҳуми шартӣ мебошад.

Сабабҳои инкишофи сикли иқтисодиёт. Омӯзиши қонуниятҳои тараққиёти иқтисодӣ яке аз қисмҳои таркибии таҳлили макроиқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Наслҳои зиёди тадқиқотчиён кӯшиш намуданд, ки сирру асрори тағйироти сикли иқтисодиёти бозориро муайян кунанд.

Дар назарияи иқтисодӣ сабабҳои сиклҳои иқтисодӣ ҳамчун ҳодисаҳои гуногун баён карда мешуданд: *сатҳи фаъолнокии офтоб; ҷангҳо ва инқилобҳо; сатҳи кофӣ набудани истеъмолот; суръати баланди афзоиши аҳоли; эътимод ва нобоварии сармоягузoron; тағйирёбии пешниҳоди пул; навовариҳои техникӣ ва технологӣ; шокҳои нархӣ³ ва ғайраҳо.*

Дар асл, муттаҳид шудани ҳамаи ин сабабҳо бо як сабаби асосӣ имкон дорад. Сабаби асосии сиклҳои иқтисодӣ номувофиқати маҷмуи тақозо ва маҷмуи арза, номувофиқати харочоти умумӣ ва истеҳсолот

³ Мафҳуми «шокҳои нархӣ» – ногаҳон тағйирёбии нарх ба ин ё он неъмат ё ки гурӯҳи неъматҳо мебошад, ки ба шароити истеҳсолот ва ё сатҳи зиндагӣ таъсири шадид мерасонд.

ти умумист. Бинобар ин, хислати сиклии тараққиёти иқтисодиётро бо тағйирёбии маҷмуи тақозо дар ҳолати тағйир наёфтани маҷмуи арза (афзоиши хароҷоти умумӣ ба зиёдшавии маҷмуи арза сабаб шуда, камшавии онҳо, ретсессияро ба миён меорад) ва ё тағйирёбии маҷмуи арза хангоми тағйир наёфтани маҷмуи тақозо (камшавии маҷмуи арза маъноӣ пастравиро дошта, афзоиши он маъноӣ болоравиро дорад).

Самтҳои асосии омӯзиши инкишофи сиклӣ. Инкишофи сиклӣ раванди бисёрмилиро дар назар дошта, тадқиқоти он ноғузир бисёр концепсияҳои назариявиро ба миён меорад. Масалан, иқтисодчии олмонӣ – Г. Шмелдерс 200 омили гуногуноро муайян кард, ки бухронҳоро ба миён меорад. Лекин мавқеҳои зарурии назариявӣ, ки дар онҳо омӯзиши сабабҳои сиклҳо ва бухронҳо асос меёбанд, бо се самти асосӣ алоқаманданд.

1) Инкишофи сиклӣ ва пешравии илмӣ техникӣ. Дар ин самт бо дараҷаи муайян таҳаввулотӣ омилҳои асосии истехсолот маънидод карда мешаванд, ки зеро таъсири шаклҳои гуногуни ПИТ қарор доранд.

К. Маркс яке аз аввалинҳо шуда, дар солҳои 60-уми асри XIX ба табиқлашавӣ (трансформатсия)-и сармоя ба сабаби бевоситаи даврагии бухронҳо диққат дод, ки бо ҷараёни азнавқунии умумии сармояи асосӣ алоқаманд аст. Ин ҷараёни азнавқуниро, ки тавассути пешравии илм ва техника ба миён меояд, К. Маркс «асоси моддӣ»-и сикли иқтисодӣ номид. Дар баробари ин, бухронҳоро К. Маркс ҳамчун натиҷаи муваққатӣ ва тасодуфӣ ҳалли зиддияти асосии капитализм, яъне зиддияти байни хислати ҷамъиятии истехсолот ва шакли хусусии азхудқунии натиҷаҳои он мушоҳида мекард. Аз нигоҳи ӯ, ки ин зиддият метавонад ба пуррагӣ танҳо дар ҳолати ивазшавии капитализм бо сотсиализм ҳалли хурд ёбад, зеро сотсиализм ба моликияти ҷамъиятӣ ба воситаҳои истехсолот асос меёбад.

Лекин дар марҳалаи муносири иқтисодиёти бозории аз тарафи давлат танзимшаванда ва дар шакли омехта инкишофёбанда ҷараёни шиддати бухронҳое ба назар мерасанд, ки хислати иҷтимоии онро пурзӯр намуда, бо васеъшавии моликияти коллективӣ, хусусӣ ва демократикунонии сармоя дар ҳолати мавҷудияти моликияти давлатӣ тавсиф карда мешаванд.

Дар асри XX иқтисодчӣ давраи бухронҳоро бо азнавқунии на танҳо сармояи асосӣ, балки бо навсозии сармояи гардон (махсусан, захираҳои молӣ) алоқаманд мекунад.

Дар ҷаҳорҷӯбаи ин равия, назарияи «мавҷҳои дарозӣ фаъолнокии иқтисодӣ» аз тарафи Н. Д. Кондратов таҳия гардид, ки он дар илми иқтисодӣ аҳаммияти хоса дорад. Давомнокии миёнаи «сиклҳои Кондратов» аз 50-60 сол иборат буда, ба асоси онҳо муаллиф хислати ҷаҳишқунандаи ПИТ, инқилобҳои давраи дар техника ва технологияи истехсолотро қарор додааст.

Дар охири солҳои 30-юми асри XX иқтисодчии австриягӣ Й. Шумпетер назарияи умумии сиклҳои давомнокиашон гуногунро пешкаш намуд, ки онҳо дар мувофиқати худ калавиши муайяни тағйироти макроиқтисодиро таъмин мекарданд. Ин назария, инчунин, ба омилҳои илмӣ-техникии пешравии иқтисодиёт таъя мекард.

2) Инкишофи сикли ва омилҳои пулиро қарзӣ. Ба ин консепсия иқтисодчии амрикоӣ И. Фишерро мансуб мебаранд, ки бухронро ҳамчун натиҷаи вайроншавии мувозинати байни талабот ба пул ва пешниҳоди онҳо мушоҳида карда, ҳуди танзими муомилоти пулиро механизми асосии таъсиррасонӣ ба тағйирёбии вазъияти бозор меҳисобид. Омилҳои пулиро қарзӣ меҳвари назарияи монетарии сиклии Ф. Хаек ба ҳисоб мебаранд. Мавқеи асосиро дар ин назария муаммои барзиёди ва ё норасоии сармояҳо ишғол карда, ба сифати сабаби ҳалқунандаи тавсеаи (экспансия)-и пулиро қарзии аз тарафи низоми бонкӣ амалимегардида ба ҳисоб меорафт. Мувофиқан, омилҳои новобастаи гузариш аз авҷи инкишоф ба бухрон, норозигии бонкҳо барои васеъ намудани қарзхост.

Аз солҳои 70-уми асри XX сар карда, консепсияи сиклии М. Фридмен васеъ паҳн мегардад. Мувофиқи ин консепсия дар ҷараёни инкишофи сиклҳо нақши асосиро номуътадили пешниҳоди пул мебаранд, ки сабабгори асосии он ҳуди давлат мебошад. Бар ивази сиёсати зиддисиклии давлат, ки ба тағйирёбии миқдори пулҳои дармуомилотбуда меаҷозад, танзими қатъии он бо афзоиши имконпазири 3-4% дар як сол пешбинӣ мегардад.

3) Инкишофи сикли ва сохтори биполярии бозор. Самте, ки тағйироти воқеии сиклиро тавсиф мекунад, назарияҳои мебошанд, ки таҳлили тағйиротро дар сохтори биполярии бозор, яъне таносуби байни тақозо ва арзиро дар сатҳи макроиқтисодӣ ба амал мебароранд. Дар ин назарияҳо сухан оид ба мушоҳида намудани пӯё (динамика)-и маҷмуи тақозо ва аз тарафи дигар пуёи маҷмуи арза меорад. Одатан, дар ин назарияҳо ба муайян намудани омилҳои ба сохтор ва тағйирёбии ҳаҷми тақозо ва ҳам ба ҳаҷми арза бо шиддатнокии гуногун таъсиррасонанда эътибори маҳсус дода мешавад.

Барои иқтисодиёти бозории муосир даҳлати фаъоли давлат хос аст. Барои ҳамин як қатор назарияҳои нави сикл (дар ҷаҳорҷӯбаи равияҳои кейнстаборӣ, монетарӣ ва институтсионалӣ) кӯшиш мекунад, ки тағйироти иқтисодиро бо натиҷаҳои сиёсати макроиқтисодии давлат вобаста намоянд.

Ҳулосаи умумие, ки аз назарияҳои сиклҳо ва бухронҳо бармеояд, чунин аст: аз нуқтаи назари вайроншавӣ ва барқароршавии минбаъдаи мувозинати макроиқтисодӣ (васеъшавӣ ва ё маҳдудшавии истехсоли дубораи ҷамъиятӣ) ҳама гуна сикли конкретӣ (миллӣ ва ё ҷаҳонӣ) ва ҳама гуна бухрони конкретӣ таҳлили фарқкунандаи омилҳои дохилӣ ва берунӣ онҳоро талаб мекунад.

Сикли иқтисодиро, одатан, ба давраҳо (фазаҳо)-и алоҳида чудо мекунанд. Ду таснифоти асосии сиклҳо вучуд дорад: модели чордаврай ва модели дудаврай.

Модели чордаврании сикли иқтисодиро, одатан, классикӣ меноманд. Ин модел давраҳои бухрон, депрессия, чоннокшавӣ ва болоравиро дар бар мегирад. Ба ҳар яки онҳо тавсифоти миқдории муайян ва хусусиятҳои сифатӣ хосанд.

Дар давраи якум (бухрон), камшавии истехсолот то сатҳи ҳадди ақал ба миён меояд.

Дар давраи дуюм (депрессия) пастравӣ боз дошта шуда, аини ҳол афзоиш ба назар намерасад.

Дар давраи сеюм (чоннокшавӣ) афзоиши истехсолот то сатҳи давраи бухронӣ мерасад.

Дар давраи чорум (болоравӣ) афзоиши истехсолот аз ҳудудҳои сатҳи пешабухронӣ зиёд гашта, ба авчи инкишофи иқтисодӣ мерасад. Маълум аст, ки ҳама гуна сикл ва ҳар як давраи он давомнокии муайяно дорост. Мувофиқан, тавсифи миқдории сикл боназардошти давраҳои ба он дохилшаванда имкон медиҳад, ки чараҳои инкишофи ҳақиқунандаи иқтисодиёт муайян карда шавад (ниг. ба тасвири нақшаии давраи ҳаракат).

Дар баробари ин, ҳар яке аз ин чор давра бо хусусиятҳои хос аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Бухрон, пеш аз ҳама, дар барзиёдистехсолкунии молҳо, камшавии қарзҳо ва баланд шудани меъёри фоизи қарз ифода меёбад. Ҳамаи ин ба камшавии фоида ва камшавии истехсолот, афзоиши қарзҳои бонкӣ ва муфлисшавии корхонаҳо сабаб мешавад.

Баъд аз бухрон депрессия ба миён меояд. Дар ин давра истехсолот кам ва ё зиёд намешавад. Баризофагии молӣ оҳиста-оҳиста ҷаббида шуда, савдо суст мегардад. Меъёри фоизи қарз то ҳадди ақал кам мешавад. Лекин, оҳиста-оҳиста дар иқтисодиёт «нуктаи рушд» пайдо шуда, гузариш ба чоннокшавӣ ба миён меояд.

Корхонаҳои, ки ба шароити нави бозор мутобиқ мешаванд, тавлиди маҳсулотро зиёд карда, сохтмонҳои нави саноатиро амалӣ мегардонанд, дар натиҷа, меъёри фоида, меъёри фоизи қарз ва сатҳи музди меҳнат баланд шуда, давраи болоравӣ оғоз меёбад.

Сатҳи *ММД* аз сатҳи тобухронӣ зиёд шуда, афзоиши истехсолот давом меёбад, ки ин ба афзоиши шуғл мусоидат намуда, ба афзудани талаботи молӣ ва баландшавии сатҳи нархҳо сабаб мешавад. Дар натиҷа, оҳиста-оҳиста ҳаҷми истехсолот боз аз ҳаҷорҷӯбаи талаботи пардохтпазир зиёд гардида, бозор бо молҳои бафурӯшнарафта пур мегардад ва сикли нави саноатӣ оғоз меёбад.

Чунин аст, тавсифи мухтасари сикли саноатии *К. Маркс*. Бояд қайд намуд, ки таснифоти дигари сикл низ вучуд дорад. Олимон –

иктисодчиёни муосир танҳо ду давраи сиклро чудо мекунад: давраи пастравӣ ва ё ретсессия, ки аз қулла то нуктаи поён давом мекунад. Пастравии маҳсусан давомнок депрессия номида мешавад. Аз ҳамин сабаб, бухрони солҳои 1929 – 1932 номи «Депрессияи Бузург»-ро гирифтааст; давраи болоравӣ ва ё чоннокшавӣ, ки аз нуктаи поён то қулла давом мекунад.

Навъҳои сиклҳои иқтисодӣ. Дар илми иқтисодии муосир 1380 навъ сикл маълум аст. Дар назарияи иқтисодӣ, одатан, чунин сиклҳои иқтисодӣ мушоҳида карда мешаванд:

Сикли Жугляр. Пеш аз ҳама, илми иқтисодӣ сикли 7-12-соларо чудо мекард, ки дертар номи сикли Жуглярро гирифтааст. Ин сикл номи дигар низ дорад: «бизнессикл», ба сикли марксистии «сикли санотӣ» ҳаммаъно аст.

Сикли Китчин (сикли захираҳо). Китчин диққати худро дар асоси омӯзиши ҳисобҳои молиявӣ ва нархҳои фурӯш хангоми ҳаракати захираҳои молӣ ба тадқиқоти мавҷҳои 2-4-сола ҷалб намуд.

Сикли Кузнетс. Кузнетс дар рисолаи худ «Даромади милли» ба ҳулосае омад, ки нишондихандаҳои даромади милли, хароҷоти истеъмоли, сармоягузориҳои умумӣ барои таҷҳизоти табиноти истеҳсолидошта, инчунин, барои биноҳо ва иншоот тағйирёбии 20-сола доранд.

Сикли Кондратев. Сиклҳое, ки давомнокии онҳо 40-60 солро дар бар мегирифт, ба номи иқтисодчии рус Николай Дмитриевич Кондратев ихтисос дорад, ки номбурда назарияи «мавҷҳои тулонии вазъияти иқтисодӣ»-ро таҳия намудааст. Кондратев муайян намуд, ки бухронҳои нисбатан вайроншаванда дар ҳолате ба назар мерасанд, ки агар нуктаҳои пастравии ҷаблонҳои қорӣ сиклҳои мавҷҳои дароздошта бо сикли классикӣ мувофиқат кунанд.

Дар иқтисодиёти муосир давомнокии давраҳои сикл ва калавиши тағйирёбиҳо гуногун шуда метавонанд. Пеш аз ҳама, ин ба сабабҳои бухрон ва инчунин, ба хусусиятҳои иқтисодиёт дар мамлакатҳои гуногун вобаста аст: дараҷаи даҳолати давлат ба иқтисодиёт; ҳислати танзими давлатии иқтисодиёт; ҳисса ва сатҳи тараққиёти соҳаи хизматрасонӣ; шароити инкишоф ва истифодаи ПИТ.

Тағйири нишондихандаҳои макроиқтисодӣ дар давоми сикл. Нишондихандаҳои макроиқтисодӣ дар давраҳои гуногуни сикл ба таври гуногун тағйир меёбанд.

Агар сабаби сикл тағйири маҷмуи талабот (хароҷоти умумӣ) бошад, он гоҳ дар давраи авҷи инкишоф лаҳзае мерасад, ки дар он ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда ба пуррагӣ фурӯхта намешавад, яъне хароҷоти умумӣ нисбат ба ҳаҷми тавлид кам мебошад. Дар натиҷа, баризофагии молҳо ба миён омада, ширкатҳо маҷбуранд захираҳои маҳсулоти фурӯхтанашуда (захираҳои молӣ)-ро зиёд намоянд, ки ин ба та-

ваккуфи истехсолот сабаб шуда, ба афзоиши бекорӣ оварда мерасонад, зеро фирмаҳо коргаронро аз кор озод мекунанд.

Дар натиҷа, даромадҳои умумӣ кам мешаванд (даромадҳои хоҷагиҳои хонагӣ дар натиҷаи бекорӣ ва даромадҳои ширкатҳо дар натиҷаи фурӯхта нашудани маҳсулоти истехсолшуда), мувофиқан, хароҷоти умумӣ низ кам мешавад. Хоҷагиҳои хонагӣ талаботро ба молҳои дарозмуддат кам мекунанд. Ширкатҳо талаботи сармоягузорию аз ҳисоби васеъгардонии бемаънои истехсолот дар шароитҳои кам шудани маҷмуи талабот кам мекунанд.

Камшавии даромадҳои умумӣ (базаи андозбандӣ), воридоти андозхоро ба бучети давлатӣ кам мекунад. Маблағи умумии пардохтҳои трансфертии давлатӣ (чубронпулиҳо барои бекорӣ, камбизоатӣ) ва касри бучети давлатӣ зиёд мешавад.

Дар натиҷаи камшавии даромадҳои умумӣ, воридот кам шуда, ба афзоиши содироти соф ва ба миён омадани барзиёдии тавозуни савдо мусоидат менамояд.

Барои фурӯхтани маҳсулоти худ ширкатҳо метавонанд нархи онҳоро паст кунанд, ки ин ба пастшавии сатҳи умумии нархҳо, яъне ба дефлятсия оварда мерасонад. Бо имконнопазирии фурӯши маҳсулоти худ дар сатҳи нархҳои пасттар, ширкатҳо (ҳамчун агентҳои оқилона амалкунанда) метавонанд:

- *таҷҳизоти истеҳсоли иловагиро харидорӣ намуда, истеҳсоли моли додашударо (агар талаботи онҳо ба пуррагӣ қонеъ нагардида бошад) бо хароҷоти камтар давом диҳанд, ки ин ба пастшавии нархи маҳсулот ба кам намудани ҳаҷми фоида мусоидат карда, барои зиёд намудани ҳаҷми фурӯши имкон медиҳад;*
- *агар талабот ба молҳои аз тарафи фирма истеҳсолишуда ба пуррагӣ таъмин бошад ҳатто паст намудани нархҳо ба зиёдшавии ҳаҷми фурӯши оварда мерасонад, он гоҳ ширкат метавонад ба истеҳсоли моли нав шурӯъ намояд, ки ин аз нав таҷҳизонидани техникиро талаб мекунад.*

Дар ҳар ду ҳолат талабот ба молҳои сармоягузорӣ зиёд мешавад. Дар соҳаҳои молҳои сармоягузорӣ истехсолмекарда ҷоннокшавӣ оғоз ёфта, шуғл афзоиш меёбад ва фоидаи фирмаҳо низ зиёд мешавад.

Даромадҳои умумӣ зиёд шуда, ба афзоиши талабот ва тавсеаи истехсолот дар соҳаҳои молҳои истеъмоли истехсолкунанда оварда мерасонад.

Ҷоннокшавӣ, афзоиши шуғл (камшавии бекорӣ) ва зиёдшавии даромадҳо тамоми иқтисодиётро фаро мегирад. Дар иқтисодиёт болоравӣ оғоз меёбад. Сатҳи нархҳо баланду, воридоти андозҳо зиёд мешавад. Касри бучети давлатӣ кам гашта, имконоти барзиёдии даромадҳои давлатӣ ба миён меояд.

Афзоиши даромадҳо ба зиёдшавии воридот, пастшавии содироти соф ва ба миён омадани касри тавозуни пардохт меоварад.

Болоравии иқтисодиёт, афзоиши фаълнокии корӣ ба авчи инкишофи иқтисодиёт мусоидат карда, баъд аз он пастравии минбаъда оғоз меёбад.

Асоси сикли иқтисодиро тағйири хароҷоти сармоягузорӣ ташкил мекунад. Сармояҳо қисми нисбатан номуътадили маҷмуи талабот (хароҷоти умумӣ) мебошанд.

Дар шароите, ки пастравии иқтисодиёт бо камшавии маҷмуи талабот ба миён наомада, балки бо камшавии маҷмуи таклифот ба миён меояд, аксари нишондиҳандаҳо (*ММД*-и ҳақиқӣ, сатҳи бекорӣ, ҳаҷми даромади умумӣ, захираи ширкатҳо, ҳаҷми фурӯш, фоидаи ширкатҳо, воридоти андозҳо, ҳаҷми пардохтҳои трансфертӣ ва ғайраҳо) ба монанди маҷмуи арза тағйир меёбанд. Ба таври истисно, сатҳи умумии нархҳо дар баробари пастравӣ баланд мешавад.

Асоси раҳро аз чунин пастравӣ сармоягузориҳо ташкил мекунанд, зеро онҳо захираи сармояро дар иқтисодиёт зиёд карда, барои афзоиши маҷмуи арза шароитҳоро муҳайё мекунанд.

Нишондиҳандаҳои сикли иқтисодӣ. Падидаи асосии давраи сикл нишондиҳандаи суръати афзоиши солони *ММД* мебошад. Ин нишондиҳанда тағйирёбии фоизии *ММД*-и ҳақиқиро дар ҳар соли оянда нисбат ба соли гузашта тавсиф мекунад.

Агар суръати афзоиш ҳаҷли мусбат бошад, он гоҳ иқтисодиёт дар давраи болоравӣ қарор дорад, агар суръати афзоиш ҳаҷми манфӣ бошад, он гоҳ иқтисодиёт дар давраи пастравӣ қарор дорад. Ин нишондиҳанда барои як сол ҳисоб карда шуда, суръати тараққиёти кӯтоҳмуддат (ҳама-сола)-и иқтисодиёт, яъне тағйири *ММД*-и ҳақиқиро ифода мекунад.

Дар вобастагӣ аз рафтори нишондиҳандаҳои иқтисодӣ дар давраҳои гуногуни сикл, чунин нишондиҳандаҳоро аз ҳам фарқ мекунанд: нишондиҳандаҳои просиклӣ, ки дар давраҳои болоравӣ зиёд шуда, дар давраи пастравӣ кам мешаванд (*ММД*-и ҳақиқӣ, ҳаҷми даромадҳои умумӣ, ҳаҷми фурӯш, фоидаи фирмаҳо, ҳаҷми воридоти андозҳо, микёси қоғазҳои қиматнок, ҳаҷми воридот); нишондиҳандаҳои контра-сиклӣ, ки дар давраи пастравӣ зиёд шуда, дар давраи болоравӣ кам мешаванд (сатҳи бекорӣ, ҳаҷми пардохтҳои трансфертӣ, ҳаҷми содироти соф, қасри бучети давлатӣ ва ғайраҳо); нишондиҳандаҳои асиклӣ, ки ҳислати сиклӣ надошта, ҳаҷми онҳо бо давраҳои сикл алоқаманд нестанд (ҳаҷми содирот).

14.4. ТАВАРРУМ ВА УСУЛҲОИ ЧЕНКУНИИ ОН. НАВЪҲОИ ТАВАРРУМ, ОҚИБАТҲОИ ИҚТИСОДӢ, ИЧТИМОӢ ВА РОҲҲОИ ПЕШГИРИИ ОН

Таваррум ҳодисаи мураккаби бисеромилест, ки вайроншавии раванди такрористехсолотро тавсиф менамояд ва ба иқтисодиёте хос аст,

ки дар он муомилоти пулии коғазӣ истифода мешавад. Таваррум, пеш аз хама, дар шакли баландшавии сатҳи нархҳо ва дар шакли қиматшавии нисбии тилло ва асъори хоричӣ ифода меёбад.

Дар ҳолатҳои алоҳида, афзоиши нархҳо имконпазир буда, бо чараёни таваррум алоқамандӣ надорад. Ин чараён дар ҳолате ба миён меояд, ки дар он шароити умумии такрористеҳсолот тағйир ёфта, дар натиҷаи он афзоиши харочоти истеҳсолӣ ба миён меояд. Масалан, қиматшавии ашёи хом аз сабаби бадшавии шароити истихроҷи он; афзоиши сифати маҳсулот, ки харочоти иловагии меҳнатро талаб менамояд.

Чараёни таваррумӣ бо афзоиши нархҳо вобаста буда, бо афзоиши харочоти истеҳсолӣ алоқаманд нест. Таваррум натиҷаи номуътадили макроиқтисодӣ буда, дар он маҷмуи талабот аз маҷмуи арза зиёд аст.

Дар шароити муомилоти тангаҳои тиллоӣ ва нукрагӣ, таваррум ғайриимкон аст, зеро ин гуна пулҳо бойигарии ҳақиқӣ, на нишони онро ифода мекунад. Миқдори зарурии пулҳо бо чунин вазифаи бойигарии онҳо танзим карда мешавад. Агар тангаҳо аз миқдори барои харид зарурбуда зиёд бошанд, он гоҳ пулҳо ҳамчун бойигарӣ захира карда мешаванд. Дар баробари ин, онҳо беқурб намешаванд. Ҳангоми таъминоти барзиёдии бозор бо молҳо, тангаҳои аз муомилот гирифташуда дар савдо иштирок намекунад. Беқурбшавии пулҳо дар ин шароит ба миён намеояд.

Вале дар ҳолати мавҷудияти пулҳои коғазӣ шароит дигар ҳел аст. Дар ин ҷо пул танҳо нишона буда, бойигарии ҳақиқиро ифода намекунад ва ҳам вазифаи бойигариро иҷро карда наметавонад. Пулҳои коғазӣ дар ҳаҷми муайян ба сифати пасандозҳо нигоҳ дошта мешаванд. Миқдори зиёди изофагии пулҳои коғазӣ дар муомилот боқӣ мемонанд. Мавҷудияти ин пулҳо дар аҳолии маҷмуи талаботро зиёд карда, дар навбати худ барои баландшавии нархҳо фишор меоварад.

Таварруми муътадили то 10% дар як сол, дар адабиёти Ғарб ҳамчун зарароварандаи иҷтимоӣ мушоҳида карда намешавад. Баръакс, гумон меравад, ки чунин таваррум иқтисодиётро барои инкишоф равона сохта, ба он такони мусбат мебахшад.

Дар асл ҳангоми афзоиши нархҳо аҳолии харидҳои худро зиёд мекунад, чунки дар оянда чунин харидҳо боз ҳам гарон мешаванд. Ин чараён истеҳсолкунандагонро барои зиёд намудани арза водор месозад, дар натиҷа, бозор тез пур карда мешавад. Бояд дар назар дошт, ки ҳангоми таваррум нархҳо дар соҳаҳо бо суръати гуногун афзоиш меёбанд. Ҳолати ғайриадабии гуногуни истеҳсолот нигоҳ дошта мешавад. Бинобар ин, дар ин ҷо механизми зарур аст, ки номувозинуатҳои (диспропорсияҳо)-и иқтисодиро бартараф намуда, хоҷагидорӣ бозори солим ғардонад.

Лекин, ҳангоми сатҳи таварруми зиёд аз 10% ҳолати хатарнок ба миён меояд. Махсусан, иқтисодиёт дар ҳолати таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия) вайрон мешавад, ки дар он нархҳо бо фоиз не, балки ба маротибаҳо баланд мешаванд. Дар чунин ҳолат пул бо суръати тез бекурб мешавад. Аҳоли пасандозҳои худро аз даст медиҳад, зеро сармояи гузошташуда бекурб мешавад. Бинобар ин, рағбати сармоягузори ба истеҳсолот аз байн меравад, чунки онҳо даромадро ба зудӣ таъмин намекунанд ва дар муддати дароз гум шудани қимати ин сармояҳо имконпазир аст. Дар ин гуна шароит танҳо бизнеси ҳанноти афзоиш меёбад, ки ба аз нав фурӯхтан равона карда шуда, маҷмуи арзари зиёд намегардонад. Агар арза дар давраи дуру дароз афзоиш наёбад, он гоҳ мамлакат бо хатари таназзул (стагнатсия) дучор мешавад. Таназзуле, ки баробари таваррум ба миён меояд, иқтисодиётро вайрон карда, ба афзоиши арза мусоидат намекунад.

Мафҳуми таваррум. Истилоҳи «таваррум» аввалин маротиба дар Амрикои Шимолӣ дар солҳои ҷанги шаҳрвандӣ (1861 – 1865) истифода бурда шудааст. Дар ҳамон вақт кӯшиш кардаанд, ки хароҷоти ҳарбиرو аз ҳисоби бисёртар интишор намудани пулҳои қоғазӣ рӯпӯш кунанд. Дар зери мафҳуми таваррум афзоиши аз ҳад зиёди пулҳои қоғазӣ нисбат ба арзаҳои ҳақиқӣ фаҳмида мешуд. Таваррум ҳамчун ҳодисаи иқтисодӣ ҳангоме пайдо гашт, ки дар он пуршавии каналҳои муомилоти пулҳои қоғазӣ ба миён омад ва дар натиҷа қобилияти харидории онҳо паст шуд.

Мувофиқи таълимоти марксистӣ, боназардошти формулаи миқдори пулҳои барои муомилот зарур, таваррум, пеш аз ҳама, ҳамчун барзиёдии воситаҳои пардохт, афзоиши миқдори пулҳо нисбат ба ҷамъи нархҳои молҳо ба миён меояд:

$$MP = \frac{CH - K + P + PD}{G}$$

ки дар ин ҷо: MP – миқдори пули барои муомилот зарур; CH – ҷамъи нархҳои молҳои фурӯхташуда; K – молҳои ба қарз фурӯхташуда; P – пардохтҳои, ки муҳлати рӯйпӯшкунӣ (пардохт)-и онҳо расидааст; PD – ҷубронҳои мутақобил (взаимопогашение); G – суръати гардиши пул.

Дар шароити идеалии абстрактӣ формулаи мазкур метавонад миқдори пули барои муомилот зарурро муайян намояд. Вале ин тавсифи таваррум нокифоя буда, сабабҳои таваррумро муайян намекунад.

Интишори пулҳои бо молҳо таъминнабуда ҳамчун таваррум муайян шуда буд. Дар асл зиёдшавии пул назар ба ҳаҷми молҳо маъноӣ ба миён омадани номувозинатиҳо байни миқдори пули дармуомилотбуда ва ҳаҷми молҳо дар бозор ифода мекунад. Бо иборати дигар, таваррум ҳамчун

падидаи вайрон шудани қонуни муомилоти пулӣ ва номувозинатии макроиктисодӣ мебошад.

Шаклҳои зухурот ва сарчашмаҳои таваррум. Одатан, таваррум дар болоравии нархи молҳо ва хизматрасониҳо ифода меёбад. Дар ин ҳолат ба баландшавии сатҳи умумии нархҳо меравад. Агар нархи баъзе молҳо гоҳ-гоҳ баланд шавад, ин ҳолат ҳоло таваррум нест, зеро чунин баландшавии нархҳо аз сабаби баландшавии сифати молҳо ба миён омада метавонад. Танҳо баландшавии сатҳи умумии нархҳо маъноӣ фишори миқдори пулиро ба миқдори молӣ дар назар дорад, яъне пулҳо беқурб шуда, даромади аҳоли паст мешавад. Номувофикати талаботи пардохтпазир ва миқдори молҳо дар он ифода меёбад, ки талабот ба мол ва хизматрасониҳо аз захираҳои гардиши мол зиёд гардида, ба вазъ барои баланд намудани нархҳо аз тарафи истеҳсолкунандагон ва фурӯшандагони молҳо новобаста аз сатҳи хароҷоти истеҳсолӣ ва муомилот, мусоидат мекунад.

Ба миён омадани номутаносибии байни тақозо ва арза метавонад ба вайрон шудани таносуби даромадҳо ва хароҷот оварад. Ба ин пеш аз ҳама, қасри бучети давлатӣ (барзиёдии хароҷоти давлатӣ аз даромадҳои давлатӣ) дохил мешавад. Инчунин, сармоягузори аз ҳад зиёд метавонад, ки барзиёдии ҳаҷми хароҷоти сармоягузори аз эҳтиётот ва имконоти иқтисодӣ милли ба миён орад. Ба ин гурӯҳ, ҳамчунин кам намудани молҳои воридотиро дар иртибот бо вобастагии бозори истеъмолӣ аз савдои беруна дохил кардан мумкин аст.

Таваррум ҳамчун номувозинатӣ (дисбаланс)-и тақозо ва тақлифот. Сабабҳои асосии таваррум аз вайрон шудани мувозинати макроиктисодӣ ва мутаносубии иқтисодӣ иборат аст. Дар баробари ин, ба ғайр аз вайрон шудани мувозинати молиро пулӣ, инчунин номувозинатии талабот ва тақлифот қайд карда мешавад. Мактабҳои гуногуни иқтисодӣ сабабҳои чунин номувозинатӣ (дисбаланс)-ро ба таври гуногун маънидод мекунанд.

Назарияи кейнстаборон дар он зоҳир мегардад, ки сабаби номувозинатӣ (дисбаланс) бо талаботи аз ҳад зиёд дар шароити шугли пулӣ муайян карда мешавад. Бинобар ин, тарафдорони ин равию гумондоранд, ки агар сатҳи истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ аз қобилияти харидорӣ паст буда, ба воситаи қасри бучет ва наشري пулҳо васеъ карда шавад, метавонад ба таваррум оварда расонад.

Тарафдорони назарияи неоклассикӣ сарчашмаи таваррумро дар афзоиши аз ҳад зиёди истеҳсолот, афзоиши хароҷоти истеҳсолот қустуҷӯ мекунанд.

Ҳамин тавр, кейнстаборон таваррумро аз тарафи тақозо ва неоклассикон аз ҷиҳати арза маънидод мекунанд. Дар шароити муносири иқтисодӣ кӯшишҳои омезиши ин ду назария ва маънидод намудани та-

рафҳои гуногуни ин чараён ба харч дода мешаванд. Таҳлили таваррум аз мавқеи мувозинати макроиқтисодӣ нишон медиҳад, ки ҳолати муътадили иқтисодиёт дар лаҳзаи муайяни вақт бо мувозинати талаботи пардохтпазир ва чамъи умумии арзиши ҳама молҳо (арза) тавсиф карда мешавад. Барои чӣ сухан танҳо оид ба молҳои истеъмоли наарафта, инчунин, оид ба молҳои сармоявӣ (воситаҳои истеҳсолот) меравад? Агар танҳо талабот афзоиш ёбад, он гоҳ ҳолати мувозинат вайрон мешавад, зеро ба талаботи афзоишфта миқдори молҳо низ муқобилият нишон медиҳанд. Баргараф намудани ин раванд танҳо ба воситаи баланд намудани нархҳо имконпазир буда, дар навбати худ ба пастшавии қобилияти харидории воҳиди пулӣ ва эҳтиёҷоти иқтисодиёти миллӣ ба миқдори иловагии пулҳо оварда мерасонад.

Бояд дар назар дошт, ки тағйири чараёнҳои иқтисодӣ ва алоқамандии онҳо ҳолати ба миёномадаро мушкул мекунанд. Самари чараёнҳои таваррум метавонанд ба зудӣ, то ҳатто хангоми сатҳи пасти истифодаи иқтидорҳои истеҳсолӣ ба миён оянд. Яъне давраи ночорӣ (порочный круг) ба миён меояд: беқурбшавии пул ба афзоиши касри буҷети давлатӣ меоварад, молиякунонии он аз ҳисоби қарзҳо сурат мегирад ва чун натиҷа миқдори пул аз нав зиёд мешавад.

Суръати таваррум. Ба таваррум ҳамчун ҳодисаи иқтисодӣ муайянкунии миқдорӣ хос аст. Нишондиҳандаи паҳнғашта ва расмии таваррумро намоя (индекс)-и нархҳои истеъмоли ташкил мекунанд. Барои ҳисоб кардани суръати таваррум аз формулаи зерин истифода мекунанд:

$$p = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \times 100\%$$

Тибқи ин формула аз намояи нархҳои истеъмолии соли чорӣ намояи нархҳои истеъмолии соли гузаштаро тарҳ мекунем, баъд ба намояи нархҳои истеъмолии соли гузашта таксим намуда, натиҷаро ба 100% зарб мекунем.

Нишондиҳандаҳо ва навъҳои таваррум. Нишондодҳои асосии таваррум инҳо мебошанд: суръати афзоиши нархҳо, дараҷаи фарқи афзоиши нархҳо барои гурӯҳҳои гуногуни молҳо (таносуби афзоиши нархҳо барои молҳои гуногун); таварруми пешбинишаванда ва пешгӯйишаванда.

Навъҳои таваррум аз нигоҳи суръати афзоиши таваррум (тавсифи миқдорӣ) чунин мешаванд: таварруми муътадил (ҳазанда), вақте ки нархҳо бо суръати аз 20% пасттар дар як сол афзоиш меёбанд (арзиши пулҳо нигоҳ дошта мешавад); таварруми чаҳишкунанда, вақте ки нархҳо дар як сол аз 20 то 200% афзоиш меёбанд (пул бо суръати тез ба молҳо мубаддал карда мешавад); таварруми шиддатнок (гиперинфлят-

сия), вақте ки нархҳо бо суръати ниҳоят баланд афзоиш ёфта, фарқи байни нарх ва музди меҳнат ба андозаи ниҳоят калон ба миён омада, ҳагто некуаҳволии сарватмандон ҳалалдор мешавад.

Таварруми шиддатнок (гиперинфлятсия). Чи қадаре ки суръати таваррум баланд бошад, ҳамон қадар одамон кӯшиш мекунанд пулҳои худро сарф намоянд. Дж. Кейнс ҳолати Англияро баъд аз Чанги якуми ҷаҳон тасвир мекунад, ки дар он одамон якбора ду қадаҳ пиво мегирифтанд, чунки нархҳо нисбат ба суръати пешкаш намудани пиво тезтар баланд мешуданд.

Милтон Фридмен таварруми шиддатнокро дар Олмон (Германия), дар моҳи октябри соли 1923 таҳлил намуда, фарқи онро аз таварруми муътадил чунин тасвир намуд:

«Агар нафаре аробаи пур аз халтаи пулдоштаро бурда истода бошад, ду аробаи худро назди мағоза гузорад ва баъд аз мағоза баромадан бинад, ки ароба дар чояш, вале халтаҳои пул нестанд, он гоҳ ин ҳолат таварруми муътадил мебошад ва агар соҳиби ароба бинад, ки ароба несту халтаҳои пулдошта дар чояш, он гоҳ ин ҳолат гиперинфлятсия мебошад».

Гумон меравад, ки таваррумро ба воситаи чораҳои молиявӣ, инчунин, бо роҳи қатъи эмиссияи пул боздоштан мумкин аст. Ин ба таври мустақим сатҳи таваррумро паст карда, суръати гардиши пулро суст мекунад. Чунин роҳи ҳал аз он бармеояд, ки таварруми шиддатнокро бухрони бучети давлатӣ, камшавии даромадҳои ҳақиқии ҳукумат ба миён меорад. Баъд аз он ки таваррум ба сатҳи муайян мерасад, он танзимнашаванда мегардад ва ба афзоиши минбаъдаи касри бучет оварда мерасонад. Ҳамин тавр, касри бучет ба миён омада, таварруми шиддатнок ин касрро пурзӯр мекунад. Дар баробари ин, тамоюли камшавии даромадҳои ҳақиқии давлат аз ҳисоби андозҳо ба назар мерасад. Боздошташавии пардохтҳои андозӣ ба миён меояд. Дар ҳолати афзоиши нархҳо ба 50% дар як моҳ боздоштшавии пардохтҳо ба муддати як моҳ ба аз даст додани 1/3-и даромади ҳақиқӣ оварда мерасонад. Дар ин давра интизоми андоз вайрон шуда, корхонаҳо дар тули моҳҳо ба бучет пардохтхоро интиқол намедиханд. Харочоти давлатӣ кам намешавад ва касри бучет афзоиш меёбад.

Навъҳои таваррум аз рӯи шаклҳои зоҳиршавӣ. Аз рӯи шаклҳои зоҳиршавӣ се навъи таваррумро аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

- таварруми *фишурдашуда* – нархҳо ҳангоми афзоиши якбораи талаботи қонеънағашта баланд намешаванд. *Норасоӣ (дефитсит)* ба миён омада, молҳо ба бозори пинҳонӣ равона шуда, номгӯйи молҳо кам мешавад. *Ин навъи таваррум барои иқтисодидеги маъмури амрӣ хос аст;*
- таварруми *пӯшида* – сифати мол ва хизматрасониҳоро ҳангоми сатҳи муътадили нархҳо паст карда, таваррум соҳаи инвестициониро фаро мегирад, яъне арзиши сметаҳои фондҳои асосии истеҳсоли афзоиш меёбад. *Чунин ҳолат барои собиқ ИЧШС, Булгария ва Руминия дар солҳои 80-уми асри XX хос буд;*

– таварруми кушод – афзоиши сатҳи нархҳо, пастиавии қобилияти харидори воҳиди пулӣ, афзоиши арзиши сабади истеъмоли. Ин нави таваррум ба иқтисодиёти бозорӣ хос мебошад, зеро нархҳо танҳо дар натиҷаи ба ҳам таъсиррасони тақозо ва арза муайян карда мешаванд.

Вобаста ба омилҳое, ки таваррумро ба вучуд меоваранд, таварруми талабот ва таварруми харочотро фарқ мекунанд.

Моҳият ва сабабҳои таварруми талабот. Таварруми талабот бо барзиёдии пулҳо нисбат ба миқдори молҳои пешниҳодшаванда алоқаманд буда, дар натиҷаи он сатҳи нархҳо баланд мешаванд. Дар чунин ҳолат шугли пурра таъмин аст, зеро истеҳсолоти саноатӣ бо нархҳои баланд ҳавасманд шуда, иқтидорҳои истеҳсоли пурра истифода мегарданд. Лекин афзоиши талабот хангоми истифодаи пурраи иқтидорҳои истеҳсоли ва шугли пурра бо пешниҳоди чандирӣ вобаста карда намешаванд, бинобар ин, нархҳо баланд мешаванд. Давлат харочотро барои соҳаи ҳарбӣ ва барномаҳои иҷтимоӣ дар давраи шугли пурра зиёд мекунад ва иқтисодиёт ногузир ба доми таваррумӣ дучор мешавад.

Соҳибкорон талаботро ба захираҳои сармоягузорӣ зиёд намуда, ба ҳаракати таварруми иқтисодиёт мусоидат мекунанд. Иттифоқҳои касба, афзоиши музди меҳнатро дар иқтисодиёт талаб карда, дар ҳолати маҳдудиятҳои бо шугли пурра алоқаманд, ба натиҷаҳои дар боло қайдшуда мусоидат менамоянд.

Таварруми харочот. Барои иқтисодиёти муосир мавҷуд набудани шугли пурра, бозорҳои озод ва нархҳои муътадил хос аст. Нархҳо доимо, ҳатто дар давраи пастравӣ (хангоми истифодаи иқтидори истеҳсоли ба 30%) афзоиш меёбанд.

Вақте ки нархҳо дар натиҷаи афзоиши харочоти истеҳсоли дар шаброитҳои истифода нашудани иқтидорҳои истеҳсоли баланд мешаванд, он гоҳ дар иқтисодиёт таварруми харочот ба назар мерасад.

Таварруми харочот афзоиши арзиши омилҳои истеҳсолотро ба миён меорад. Дар ин ҳолат харочот зиёд шуда, нархи маҳсулоти истеҳсолшавандаро баланд мегардонад. Ин мол метавонад барои истеҳсолкунандаи дигар ба сифати захира баромад кунад. Бинобар ин, барои дигар истеҳсолкунандагон низ мавҷи харочоти афзоишёбанда таъсир мерасонад. Дар натиҷа, харочот дар истеҳсолоти бо ҳам алоқаманд якбора бо нархи молҳои истеҳсолшаванда афзоиш меёбанд.

Таварруми харочот метавонад афзоиши нархи ҳама гуна омилҳои истеҳсолот (замин, сармоя, қувваи корӣ)-ро ба миён орад. Харочоти истеҳсолот зиёд мешавад ва баъдан онҳо ба маҳсулоти истеҳсолмешуда гузаронида мешаванд. Моли гараншуда аз тарафи харидор пардохт мегардад. Агар барои харидор ин мол ҳамчун омили истеҳсолот баромад кунад, он гоҳ харочоти истеҳсолии ӯ низ зиёд мешавад ва истеҳсолкунандаро барои рӯйпӯш намудани зарарҳо ба воситаи нархи баланд

маҷбур месозад. Механизми гузарандаи таваррум ба миён омада, таварруми харочот дар мамлакат ба монанди бемории сироятӣ паҳн мегардад.

Инчунин, дигар вариант низ имконпазир аст, ки дар он харочот зиёд мешавад, вале дар шароити бозори ташаққулёфта соҳибкор наметавонад афзоиши харочотро бо нархи баландтар рӯйпӯш кунад. Дар ин ҳолат фоида кам шуда, қисми сармоя аз истехсолоти даромаднокиаш кам шуда истода, ба пасандозҳо мегузарад. Маҷмуи пешниҳод кам гашта, ноғузир ба баландшавии сатҳи умумии нархҳо сабаб мешавад.

Сарчашмаҳои таварруми харочот. Сарчашмаҳои таварруми харочот дар се шакл ифода меёбанд – дар амалҳои давлат, иттифоқҳои касаба ва худи корхонаҳо (фирмаҳо).

Давлат метавонад ба таварруми харочот бо воситаи механизмҳои молию қарзӣ мусоидат намояд. Масалан, меъёри фоизро баланд намуда, давлат дар шахсияти бонки марказӣ ба гароншудани қарз мусоидат менамояд. Корхонаҳо аз қарз даст намекашанд, лекин барои пардохти фоизи баландшуда онҳо нархи молҳоро баланд ва аз ҳисоби харидорон харочоти афзударо рӯйпӯш мекунанд. Сатҳи баланди меъёри андозҳо низ ба ҳолати дар боло зикршуда меоварад.

Иттифоқҳои касаба ба афзоиши харочоти истехсолӣ ба воситаи музди кор таъсир мерасонанд. Бинобар ин, талаби иттифоқҳои касаба оид ба баланд намудани музд дар аксари ҳолатҳо ба ҳайси сарчашмаи асосии таварруми талабот ва харочот баромад мекунанд.

Сарчашмаи сеюми таварруми харочот монополияи корхонаҳо (фирмаҳо) барои чорӣ намудани нархҳост. Назарияи иқтисодии марксистӣ монополияи корхонаҳоро ҳамчун сабаби асосии таваррум арзёбӣ мекунанд.

Механизми инкишофи таваррум. Таваррум ба таври морпеч (спиралӣ) инкишоф меёбад. Чунин таваррум дар натиҷаи якҷояшавии таварруми ғайриҷашмдошти талабот ва таварруми харочот ба миён меояд.

Механизми таварруми морпеч бо чунин тарз амал мекунанд:

- *агар бонки марказӣ пешниҳоди пулро зиёд намояд, он гоҳ ин раванд ба афзоиши маҷмуаи талабот оварда мерасонад ва мувофиқан таварруми талаботро ба миён оварда, ба баландшавии сатҳи нархҳо сабаб мешавад;*
- *азбаски меъёри музди кор дар сатҳи пештара боқӣ мемонад, даромадҳои ҳақиқӣ паст мешаванд. Коргарон баландкунии меъёри музди меҳнатро мувофиқи афзоиши сатҳи нархҳо талаб мекунанд;*
- *ҳолати дар боло қайдшуда харочоти фирмаҳоро зиёд карда, ба камшавии таклифот оварда мерасонад, ки дар натиҷа таварруми харочот ба миён омада, сатҳи нархҳо боз ҳам баландтар мешаванд;*

- коргарон боз баланд намудани музди меҳнати номиналиро талаб менамоянд. Афзоиши онро дар аввал ҳамчун зиёдашавии музди кори ҳақиқӣ қабул карда, хароҷоти истеъмолиро зиёд мекунанд, дар натиҷа таварруми талабот ба миён меояд, ки дар навбати худ бо таварруми хароҷот якҷоя мешавад;
- ҳамаи ин афзоиши баландтари нархҳоро ба миён меорад. Камшавии даромадҳои ҳақиқӣ боз ба талабот оид ба баланд намудани музди меҳнат сабаб шуда, ба таври морпеч идома меёбад. Ҳаракат ба таври морпеч ба миён омада, ҳар як давраи он ба сатҳи баландтари нархҳо, яъне ба сатҳи баландтари таваррум мувофиқат мекунад. Ин раванди фузунсозӣ номи таварруми ба таври морпеч ва ё спирали «музди кор – нархҳо»-ро гирифтааст. Афзоиши сатҳи нархҳо ба баландшавии музд мусоидат карда, афзоиши музд бошад, барои баландшавии минбаъдаи сатҳи нархҳо ҳамчун замина баромад мекунад.

Сиёсати зидтаваррумӣ ва роҳҳои пешгирии он. Азбаски таваррум ба монанди бекорӣ ба ҳодисаҳои макроиктисодӣ дохил мешавад, мубориза бо онҳо танҳо дар миқёси тамоми иқтисодиёт бо қувваи давлат имконпазир аст. Лекин амалҳои давлатро, ки ба сабабҳои таваррум дахл надошта, балки ба оқибатҳои он (индексатсияи даромадҳо, пардохтҳои иҷтимоӣ, назорати маъмури аз болои нархҳо ва ғайраҳоро) тааллуқ доранд, ба чорабиниҳои зидтаваррумӣ дохил кардан мумкин нест.

Чунин чораҳо муаммои таваррумро ҳал накарда, балки онро ба оянда мегузоранд.

Чорабиниҳои зидтаваррумро танҳо дар ҳолати таварруми кушод амалӣ гардонидан мумкин аст, чунки таварруми фишурдашуда ба бартарафкунӣ мутобик нест, он ченнашаванда аст. Таварруми фишурдашударо дар аввал бояд ба таварруми кушод мубаддал намуда, баъд барои мубориза бар зидди он чораҷӯӣ кардан зарур аст.

Мубориза бо таваррум маънои маҳдудкунӣ дар сатҳи муътадил ва пурра аз байн бурдани онро дар назар надорад. Таваррумро пурра нест кардан ғайриимкон аст, зеро асоси мавҷудияти он хислати сиклии инкишофи иқтисоди бозорӣ мебошад.

Барои ҳамин ҳам таваррум ва бекорӣ ҳамрадиҳои доимии хоҷагидорӣ бозорӣ буда, сиёсати давлатии нигоҳдории шугли пурра ва муътадили нархҳо мақсади асосии танзими макроиктисодӣ мебошад.

Барои воқеӣ будани сиёсати зидтаваррумӣ, пеш аз ҳама, муайян кардани сабаби таваррум зарур аст. Дар боло қайд шуда буд, ки таваррум натиҷаи номувозинатии байни маҷмуи тақозо ва маҷмуи арза буда, дар ҳолате ба назар мерасад, ки тақозо аз арза зиёд аст. Вале ин номувозинатӣ метавонад ҳам бинобар таъсири омилҳои пулӣ ва ё монетарӣ (афзоиши миқдори пул, баландшавии суръати гардиши пул) ва ҳам аз сабабҳои ғайримонетарӣ инҳисоригардонӣ (монополизатсия)-и иқтисодиёт, афзоиши хароҷот ба миён ояд.

Лекин новобаста аз он ки кадом омилҳо ба вусъатёбии таваррум сабаб шудаанд, маҳдудкунии он танҳо дар ҳолати паст намудани суръати афзоиши миқдори пул имконпазир аст.

Таҷрибаи чаҳони нишон медиҳад, ки дар ҳама мамлакатҳои дунё миёни таваррум ва суръати афзоиши пешниҳоди пулҳо вобастагии зичи иртиботи мутақобила (коррелясионӣ) вучуд дорад. Дар навбати худ ин маънои онро дорад, ки «таваррум ҳама вақт ва дар ҳама ҷо бо худ ҳодисаи пулиро ифода мекунад».

Дар баробари ин, афзоиши миқдори пул нисбат ба эҳтиёҷоти гардиши молӣ бо сабабҳои гуногун ба миён омада метавонад: бо имтишо-ри (эмиссия)-и иловагии пулҳо; касри бучет; сиёсати қарзии бонки марказӣ; низоми номукаммали андоз.

Бинобар ин, чораҳои аввалиндараҷаи ҳукумат бар зидди таваррум бояд ба чунин чорабиниҳо равона гарданд:

- кам кардани миқдори пул;
- баланд намудани меъёри ҳисобиҳои фоиз (меъёри бозтамвил);
- баланд гардондани меъёри захираҳои ҳатмӣ;
- кам кардани хароҷоти давлатӣ;
- мукамалгардонии низоми андоз ва зиёд намудани даромадҳои андозии бучети давлатӣ.

Лекин дар ҳаёти воқеӣ амалӣ гардондани ин чорабиниҳо на ҳамеша натиҷаҳои хуб медиҳад. Пеш аз ҳама, ин ба кам кардани пешниҳоди пул тааллуқ дорад. Натиҷаҳои ногузири камшавии пешниҳоди пул пастшавии сатҳи истеҳсолот ва шуғл мебошанд.

Бинобар ин, ҳукумат имкон дорад, ки танҳо барои ҷӣ тавр кам кардани суръати афзоиши пул муносибат кунад – якбора (шоковая терапия) ва ё ба тадриҷ (градуирование).

КАЛИДВОЖАҲО: *макроиқтисодиёт, маҷмуи маҳсулоти миллӣ, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, даромади миллӣ, рушди иқтисодӣ, мувозинати макроиқтисодӣ, давраҳои иқтисодӣ, таваррум, ММД номиналӣ, ММД ҳақиқӣ, дефлятори ММД.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Нишондиҳандаҳои рушди иқтисодии давлатро номбар кунед.
2. Бойигарии миллӣ чист?
3. Мафҳуми рушди иқтисодиро шарҳ диҳед.
4. Зарурати мувозинии макроиқтисодӣ дар чист?
5. Давраҳои иқтисодӣ ва хусусиятҳои онҳоро шарҳ диҳед.

МАВЗУИ 15. МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ

Мақсади дарс:

- муайян кардани моҳият ва вазифаҳои молияи давлатӣ;
- омӯзонидани таъиноти андоз, низоми андоз, навъҳо ва механизми ситонидани он;
- фаҳмонидани моҳияти бучети давлатӣ, сохтор, вазифаҳо, камчинӣ ва изофагии он;
- шинос кардани хонандагон ба мафҳуми бочи давлатӣ ва трансферти давлатӣ, ташаккул додани қобилияти хонандагон ба азхуднамоиши мавод, истифодаи донишҳои назариявии андӯхта дар амалия.

15.1. АНДОЗ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ДАРОМАДИ ДАВЛАТ

Иқтисодиёте, ки дар асоси моликияти хусусӣ ва механизмҳои бозорӣ ташкил ёфтааст, сарчашмаҳои захираҳои пулии давлатро пеш аз ҳама, аз ҳисоби ҳамаи андозҳо, аз даромад ва аз моликияти шахрвандону ширкатҳо таъмин менамояд. Чунин тарзи ташкилҳои молияи давлат солҳои охир дар Тоҷикистон пайваста ба шакли муайян даромада истодааст.

Молия 1) маблағҳои пулӣ, қоғазҳои қиматнок ва дигар уҳдадорҳои пулии оила, корхона, давлат мебошад; 2) маҷмуи муносибатҳои пулиест, ки давлат раванди ташкил ва истифодаи фондҳои воситаҳои пулии умумидавлатиро ба вучуд оварда, барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ истифода мебарад.

Бо ҷаҳони муосир ошноӣ пайдо карда, омӯзиши молияи давлатро ба ташкил ва ҷаҳонӣ низоми андозҳои муосир оғоз менамоем. Андозҳо пеш аз ҳама, бевосита ба ҳаёти ҳар як шахрванд, новобаста аз он ки вай ба қадом қор машғул аст ва дар қучо қор мекунад, таъсир мерасонад.

Андоз пардохти муқаррарнамудаи ҳатмӣ ба бучети давлатӣ мебошад, ки барои шахрвандон, хоҷагиҳои хонагӣ, фирмаҳо ва муассисаҳо муқаррар шудааст ва тартибу шартҳои онро қонунҳои мамлакат муайян мекунад.

Механизми ситонидани андозҳо – андозситонӣ яке аз механизмҳои қадимтарини иқтисодӣ мебошад, ки баробари ба вучуд омадани давлат арзи вучуд кардааст.

Зери механизмҳои андозситонӣ меъёри андозҳо ҷой дошта, дар асоси он андозаи маблағҳои пулии хоҷагиҳои хонагӣ ё ин ки муассисаҳо ҳисоб карда шуда, ба қисми даромади давлат пардохта мешавад. Бе андозситонӣ давлат, умуман, вучуд дошта наметавонад, гарчанде ки дар баъзе мавридҳо бе артиш ва ҳатто бе асбоби миллӣ ҳам мумкин аст.

Зери низоми андозситонӣ мамлакат фаҳмида мешавад (расми 15.1.): *номгӯии навъҳои андозҳо, ки давлат мувофиқи қонунҳои амалкунанда аз хоҷагиҳои хонагӣ ва муассисаҳо барои ташкили даромадҳои худ ситонида метавонад; усулҳои муайян кардани бузургии пардохтҳо ба ин ё он навъи андозҳо; усулҳои ташкили ҷамъ кардан ва истифодаи андозҳо; номгӯии мақомоти давлатӣ, ки ба ҷамъ намудани андозҳо машғул мешаванд.*

Тачрибаи дуру дароз ва мутобиқшавии андозситонӣ ба илми иқтисодиёт имкон дод, принципҳои ташкили низоми андозро коркард намояд, ки он мутобиқан чунин аст: бетарафона; одилона; самаранок ҳамчун сарчашмаи ба даст овардани даромади давлат.

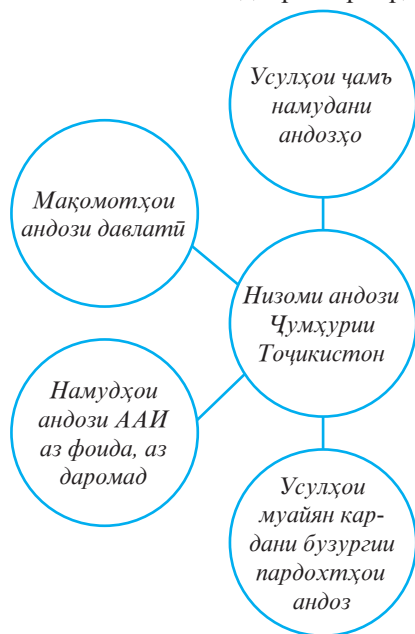
Муайян кардани таъсири низоми андоз ба се саволи асосии иқтисодӣ: Чӣ бояд истехсол кард? Чӣ гуна бояд истехсол намуд? Барои кӣ истехсол кард? таҳлили зиёди иқтисодиро талаб менамояд. Дар иртибот бо ин ба вучуд овардани низоми андозҳои бетарафи мутлақ (масалан, ба таври одӣ аз ҳар як шаҳрванди мамлакат гирифтани миқдори маблағи мутлақи якхела) дар ҳақиқат ба ягон кас муяссар нагардидааст, лекин ҳар як давлат бо андозситонии бетараф кӯшиш менамояд, масалан, то сатҳи минималӣ ҳар гуна имтиёзро барои пардохти маблағи ҳамон як навъи андоз ба супорандагони гуногун кам намояд.

Ба амал баровардани принципи одилона, боз ҳам мушкилтар мебошад, зеро ҷавоб гардонидан ба саволи «Қадам тарзи андозситонӣ нисбатан одилона аст?» дар ҳар мамлакат гуногун аст. Танҳо давлат, воқеан, метавонад чунин тарзи низоми андозситонеро ташкил намояд, ки пардохти андозҳо барои андозсупоранда мувофиқ бошад.

Принципи самаранокӣ як маъно дорад. Аз рӯи мазмун дар назар дорад, ки низоми андоз аз як тараф бояд гирифтани даромади заруриро таъмин намояд ва аз тарафи дигар, набояд он зиёд, гарон ва амалиёти мураккаб бошад. Муваффақ гардидан ба ин осон нест. Масалан, ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон андоз аз моликият вучуд дорад, ки ҳар як хоҷагии хонагии моликияти истиқоматии шахсидошта дар як сол як маротиба месупорад. Бузургии ин намуди андоз на он қадар зиёд аст.

Ҳар мамлакат низоми андозситониро ташкил дода, ҳамон як масъаларо ҳал менамояд: ба чӣ андоз гузошта мешавад (асосноккунии андозситонӣ чӣ гуна аст); меъёри ҳар як намуди андоз бояд чӣ қадар бошад (механизми андозситонӣ).

Асосноккунии андозситонӣ. Механизми ҳамъ намудани андозхоро инсоният ҳазорсолаҳо такмил додааст. Ба ҳар ҳол, агар мо низоми ан-

Расми 15.1. Сохтори низоми андози ҷумҳурӣ

дозии дар давраи империяи Рим амалнамударо таҳлил намоем, он прин-сипхоеро пайдо карда метавонем, ки то давраи охири асри XX истифода карда шудаанд.

Масалан, ханӯз римиҳо низ андозҳои мустақим ва ғайримустақимро истифода мебаранд. Вақте ки суҳан оид ба андозии мустақим меравад, он гоҳ ситонидани маблағ аз ҳар як шаҳрванд ва ғаёлияти хоҷагии муассисаҳо ба ғоидаи давлат дар назар дошта мешавад. Андозии маблағи мазкур ба омилҳои гуногун вобастагӣ дорад, лекин дар аксар маврид аз ҳаҷми даромад ё ин ки арзиши амвол вобаста аст.

Ба андозии мустақим андозии сарикасӣ, яъне, ситондани андоз аз ҳар як «инсонии зинда» баромад мекунад. Андоз аз даромад чунин аст, ки ҳар як шаҳрванд уҳдадор аст онро пардохт намояд.

Дар баробари андозии мустақим, дар таҷриба аз замони қадим андозии ғайримустақим низ истифода мешавад, ки онро шаҳрвандон бевосита ба ҳазинаи давлат намесупоранд: он аввал аз фурӯшандагони молҳои муайян чамъ карда мешавад, баъд, маблағи дар онҳо ғуншуда ҳамчун андоз ба бучети давлат гузаронида мешавад.

Масалан, агар ғӯем, боч аз виноии римӣ андозии мустақим мебошад, зеро онро на ҳамаи шаҳрвандони Рим, балки танҳо онҳое, ки бо савдои вино машғул ҳастанд, бояд супоранд. Ба ин гурӯҳ, инчунин, чамъкунии пардохт барои иваз ва майдакунии пул дохил мешуд ва онро аз он нафароне меситониданд, ки чунин амалиётро бо воҳидҳои пулӣ иҷро менамуданд. Дар шароити муосири ғаёлияти Тоҷикистон андозии ғайримустақим аксизҳо ба молҳои алоҳида (аз чумла, тамоқу, маснуоти заргарӣ ва спиртӣ) ё ин ки андоз аз фурӯши манзил ба ҳисоб меравад.

Аксиз андозе мебошад, ки аз харидорон ҳангоми ба даст овардани якчанд навъи мол ситонида шуда, одатан, бо ғоиз ба нархи фурӯши ҳамин мол муқаррар карда мешавад.

Андозии аксизӣ дар тамоми ҷаҳон хеле васеъ паҳн шуда, қисми бештари нархи ниҳоиро ташкил медиҳад, ки харидорони мол пардохт мекунад. Истифодаи андозҳои аксизӣ (маҳсусан, вақте ки он бо сиёсати дурандешонаи иқтисодӣ бо дигар соҳаҳо якҷоя карда мешавад) имкон мустаҳкам кардани бучетро медиҳанд, ки барои рушди мамлакат маблағҳо ҷудо намояд.

Механизмҳои андозҳои муосир гуногун мебошанд ва истифодаи он дар асоси қонунҳои маҳсус (дар Тоҷикистон, Кодекси андоз) танзим карда мешавад. Дар баробари ин, якчанд навъи андоз мақсаднок ба ҳисоб меравад, ки ба соҳаҳои мушаххаси харочоти давлатӣ равона гардонда шудаанд.

Масалан, дар Тоҷикистон андоз барои такрористехсолкунии ашёи-ву минералӣ ва андоз барои ташкили фонди роҳ мақсаднок ҳисобида мешаванд. Маблағи намуди якуми андозии мақсаднок барои молиякунонии корҳои геологӣ ва пармакунӣ, ҷустуҷӯ ва тайёркунии ба истифода

додани тавлиди чойҳои нави саноати маъданҳои фойданок равон карда мешавад. Маблағҳои нави дуҷони андозҳои мақсаднок, барои молиякунонии таъмир ва сохтани роҳҳо истифода карда мешаванд. Баъзе андозҳо аз рӯи мазмуни иқтисодиашон, умуман, нархҳоро ба хотир меоранд. Ба ин гурӯҳ, махсусан, боҷи давлатӣ наздик мебошад.

Боҷ пардохти ҳатмиест, ки давлат аз шаҳрвандон ва муассисаҳо ҳангоми иҷрои хизматрасониҳои муайян меситонад.

Масалан, давлат мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи боҷи давлатӣ» барои хизматрасониҳои зерин боҷи давлатӣ меситонад: аз аризаҳои даъвоӣ, аризаҳо (шикоятҳо, шикоятҳои апеллятсионӣ, кассатсионӣ ва назоратӣ), ки ба судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мешаванд; барои анҷом додани амалиётҳои дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ дар мақомоти адлия ва андоз; барои анҷом додани амалиёти нотариалӣ мувофиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон; барои бақайдгирии давлатии асноди ҳолати шаҳрвандӣ мутобиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон; барои баррасӣ ва додани ҳуҷҷатҳое, ки ба гирифтани шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё баромадан аз шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманданд; барои анҷом додани дигар амалиёти дорои аҳаммияти ҳуқуқӣ, ки қонун «Дар бораи боҷи давлатӣ» муайян мекунад.

Боҷҳои мазкур ба он хизматҳое пардохт карда мешаванд, ки ба мақомоти давлатӣ аз тарафи шаҳрвандон мурочиат карда шуда, ҳуди давлат ҳамчун яке аз фурӯшандаи хизматрасониҳо дар бозор амал менамояд.

Навъҳои андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон андозҳои умумидавлатӣ ва андозҳои маҳаллӣ муқаррар карда мешаванд. Дар ҳолатҳои дахлдор тибқи тартибе, ки Кодекси андоз пешбинӣ намудааст, андозсупорандагон низоми андозбандии махсус ё имтиёзноро истифода мебаранд.

Ба андозҳои умумидавлатӣ инҳо дохил мешаванд: андоз аз даромад (шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ); андоз аз арзиши иловашуда; андози аксизӣ; андозҳои захираҳои табиӣ; андози иҷтимоӣ; андоз аз фурӯши алюминийи аввалия.

Ба андозҳои маҳаллие, ки бо Кодекси андоз муқаррар шуда, бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар шаҳру ноҳияҳо мавриди амал қарор дода мешаванд, инҳо дохил мешаванд: андози молу мулк (андози амволи ғайриманқул, андози замин ва андоз аз воситаҳои нақлиёт).

Меъёри андоз миқдори андози ситонидашаванда буда, бузургии ҳисоб кардани андозҳоро ба воҳиди ченаки манбаи андоз мефаҳмонад ва нисбат ба воҳиди ченаки манбаи андоз бо фоиз ё маблағи мутлақ муқаррар карда мешавад.

Меъёри андоз ҳамчун маблағи софи пардохт ё ин ки ҳамчун меъёр аз арзише, ки андози мазкур ба чӣ алоқамандӣ дорад (масалан, даромад ё ин ки ба арзиши амвол), муайян карда мешавад. Дар ин маврид доимо масъалаи миқдоран бузургии ин меъёр чӣ қадар бояд бошад ва оё он бояд ягона бошад ё ин ки аз рӯйи ягон схема тағйир ёбад, баҳснок ба ҳисоб меравад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ се низоми гуногунро аз рӯйи навъи меъёрҳои андоз муайян кардан мумкин аст: прогрессивӣ; таносубӣ; регрессивӣ.

Дар низоми прогрессивӣ меъёри андоз аз рӯйи афзоиши бузургии андозгузори аз даромад ё ин ки аз арзиши амвол зиёд мегардад.

Дар низоми таносубии андозситонӣ меъёри ягонаи андозситонӣ новобаста ба бузургиҳои мутлақи манбаъҳои андозситонӣ (даромад, фоида, амвол ва ғайра), истифода бурда мешавад. Чунин андозситонӣ дар Тоҷикистон, масалан, Ҳангоми ситондани андоз аз фоидаи шахсони ҳуқуқӣ ва инчунин, аз даромади шахсии шахрвандон истифода мешавад.

Ниҳоят, схемаи ҳисоби андозҳо аз рӯйи низоми регрессивӣ баръакси прогрессивӣ нишон дода шудааст: дар он пасткунии меъёри андозбандӣ дар баробари афзоиши бузургии мутлақи даромад ё ин амвол ба назар гирифта шудааст. Схемаи регрессивӣ Ҳангоми ситонидани андоз аз даромади шахрвандони бой бисёр мувофиқ мебошад. Бояд дар назар дошт, ки Ҳангоми меъёри андоз баланд набудан, саркашӣ аз андозсупорӣ кам мегардад.

Усулҳои гуногуни андозситонии дар боло номбаркардашуда та содуфӣ нестанд. Онҳоро зарурати дар ҳар як мамлакат ташкили чунин низоми ҷамъ кардани андозҳо ба вучуд оварда, аз тарафи ҷамъият нисбатан ё ин ки қисман боадолатона қабул карда мешаванд. Ду тарзи таъмини адолати низоми андозситонӣ вучуд дорад – адолати горизонталӣ (уфуқӣ) ва адолати вертикалӣ (амудӣ).

Адолати горизонталӣ меъёри андози баробарро барои андозбандӣ аз даромадҳои якхела дар назар дорад. Баръакс ин, адолати вертикалӣ, меъёри андози гуногунро вобаста ба сатҳи даромад истифода мебарад.

Ҳар як низоми андозбандӣ бартарӣ ва камбудии худро дорад. Вобаста ба ин, онҳо дар доираи маҷмуи андозҳо ва низомҳои гуногун истифода мешаванд, зеро дар таҷриба қариб ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон даромади худро на аз як навъи андоз, балки андозҳои гуногун ҷамъ мекунанд.

Миқдори андозбандӣ ба ҳалли масъалаҳои ҷамъиятии ба давлат воғузоргашта вобаста мебошад. Ҳар қадаре ки ин масъалаҳо муҳим бошанд, ҳамон қадар ба давлат маблағҳои зиёд барои ҳалли ин масъалаҳо зарур буда, ҳамон қадар низоми андоз низ вазнин мегардад.

Акнун бояд муайян намуд, ки андозҳои ҷамъгардида чӣ гуна ба харочоти давлатӣ тақсир меёбанд.

15.2. МОҲИЯТИ БУЧЕТИ ДАВЛАТӢ

Тақдирӣ андозҳо аз нигоҳи аввал одӣ ба назар мерасад: ҳамаи онҳо ба бучети мақомоти идоракунии давлатӣ ворид мегарданд. Андозҳои ҷумҳуриявӣ ба бучети ҷумҳуриявӣ ва андозҳои маҳаллӣ ба бучети маҳаллӣ ворид мешаванд.

Бучет нақшаи ҷамъбастии ҷамъоварии даромад ва истифодаи он барои пӯшондани хароҷоти мақомоти ҳокимияти давлатии ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ дар давраи муайян мебошад.

Ҷамъоварии маблағҳо дар бучет, ба давлат имкон медиҳад, ки манбаъҳои молиявиро барои инкишофи соҳаҳои асосӣ ва бахшҳои мушаххаси иқтисодӣ истифода намояд. Ба таркиби даромади бучети маҳаллӣ ва ҷумҳуриявӣ пардохту андозҳои дохил мешаванд, ки дар асоси Кодекси андоз ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки ҳар сол қабул мегарданд, муайян карда мешаванд. Манбаъҳои даромади муқарраршуда имкони ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодиро пурра ё қисман таъмин карда метавонанд. Дар мавриде, ки манбаи даромади муқарраршуда ғайриқисмӣ ва идораи онро таъмин карда натавонанд, давлат аз механизми муносибатҳои бучетӣ истифода мекунад.

Давлат барои имкони танзими иқтисодиёт ва ҷобачогузории истехсолоти инкишофи қувваҳои истехсолкунанда механизми муносибатҳои байнибучетиро истифода мебарад. Механизми бучетӣ вобаста ба талаботи бозор воситаи бавучудорандаи сохти таркибии иқтисодиёти доирӣ сатҳи муайяни рақобатпазир мебошад. Амалӣ намудани сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти ба танзимдорӣ, ҷалб ва истифодаи мақсадноки сармоягузориҳои хориҷӣ ва роҳ надодан ба зиёдшавии қарзҳои беруна, таъмини уҳдадорӣҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди ташкилоти сиёсӣ ва молиявии байналмилалӣ ва давлатҳои дигари хориҷӣ дар бучети ҳарсола инъикос мегардад.

Бучети давлатӣ захираи асосии маблағҳои пулӣ мебошад, ки дар шакли нақшаи молияи давлатӣ оид ба ҷамъоварӣ, аз нав тақсим кардан ва истифодаи маблағҳои пулӣ тартиб ёфта, дар шакли қонун қабул ва амалӣ карда мешавад ва аз ин ҳисоб мақомоти ҳокимият ва идораи давлатӣ, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ вазифаҳои ба зиммаи онҳо вогузоштаро иҷро менамоянд.

Бучети давлатӣ, пеш аз ҳама, даромад ва хароҷоти давлатро ба назар мегирад. Бучет аз ҷониби мақомоти қонунгузор – Маҷлиси намояндагонӣ Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул ва тасдиқ карда мешавад. Бучети солона барои як соли молиявӣ тартиб дода мешавад. Он ба соли тақвимӣ мувофиқ буда, аз 1-уми январ то 31-уми декабр давом мекунад.

Вазифаҳои асосии буҷет инҳоянд: 1) Тақсимоти даромади миллӣ ва ММД; 2) Танзими давлатӣ ва баланд бардоштани иқтисодиёт; 3) Таъмини молиявии сиёсати иҷтимоии давлат; 4) Назорат ба ҷамъоварӣ ва истифодаи фонди марказонидашудаи маблағҳои пулӣ.

Таркиб ва сохтори буҷети давлатӣ. Сохтори буҷет ташкили низоми буҷетӣ ва принципҳои сохти он мебошад. Сохтори буҷет аз рӯи принципҳои ягонагӣ, пуррагӣ, ошкорбаёнӣ ва мустақилияти ҳамаи навъҳои буҷет, ки ба низоми буҷет дохил мешаванд, асос меёбад.

Сохтори буҷет, ташкили буҷети давлатӣ ва низоми буҷети мамлакат, муносибати байниҳамдигарии сатҳҳои ҷудоғонаи буҷетҳои ба низоми буҷетӣ дохилшаванда, таркиби буҷетҳо, тарафҳои расмӣ ташкил ёбии он ва истифодаи воситаҳои буҷетиро муайян менамояд. Қисми таркибии сохтори буҷетро низоми буҷетӣ ташкил медиҳад. Маҷмуи бешумор ва ё навъҳои буҷетро низоми буҷет меноманд. Низоми буҷет аз маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ асосёфтаи буҷети ҷумҳурӣ ва буҷетҳои маҳаллӣ иборат мебошад. Асосҳои сохтори буҷет аз рӯи сохтори давлатии мамлакат, аз рӯи санадҳои асосии қонунгузорӣ, нақши буҷет дар тақрористеҳсолкунии истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва равандҳои иҷтимоии он муайян карда мешавад. Низоми буҷет ба шакли сохтори давлатӣ вобаста аст. Аз рӯи тақсимоти ҳокимият байни марказ ва сохторҳои марзӣ маъмурӣ, давлатҳо ба давлати унитарӣ, федеративӣ ва конфедеративӣ тақсим мешаванд. Низоми буҷети давлатҳои федеративӣ аз 3 сатҳ: буҷети федератсия; буҷети субъектони федератсия ва буҷетҳои маҳаллӣ иборат мебошад.

Давлати унитарӣ шакли сохти давлатие мебошад, ки дар давлат сарқонуни ягона, ҳуқуқҳои умумӣ амал мекунанд. Низоми буҷети давлатҳои унитарӣ аз ду сатҳ: буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷети маҳаллӣ иборат мебошанд.

Алокаи байниҳамдигарии звеноҳои ҷудоғонаи буҷет, ташкил ва принципҳои сохтори буҷавиро сохтори буҷет меноманд. Низоми буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон аз маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ асосёфтаи буҷети ҷумҳурӣ, буҷети Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва буҷети воҳидҳои марзӣ маъмурӣ иборат мебошад ва азбаски давлати мо унитарӣ мебошад, низоми буҷети мо аз ду сатҳ иборат аст: 1) Буҷети ҷумҳуриявӣ ва буҷети фондҳои мақсадноки давлатӣ; 2) Буҷетҳои маҳаллӣ.

Низоми буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба принципҳои зерин асос меёбад: 1) Ягонагии низоми буҷети давлатӣ; 2) Тафрикаи даромаду хароҷот байни сатҳҳои гуногуни низоми буҷет; 3) Баробарии буҷетҳо; 4) Истифодаи самарабахшу сарфакоронаи маблағҳои буҷетӣ; 5) Пардохтҳои пурраи хароҷоти буҷетҳо; 6) Ошкоро будани буҷетҳо; 7) Мустақилии ҳамаи буҷетҳо; 8) Инъикоси пурра ва ҳатмӣ даромаду хароҷоти буҷет.

Даромад ва харочоти буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, асосан, аз ҳисоби андозҳо буда, даромадҳо барои маблағгузори соҳаҳои гуногуни ҷомеа бо мақсади беҳбудӣ бахшидан ба вазъи иқтисодӣ равона карда мешаванд.

Самтҳои асосии буҷети давлатӣ, аз ҷумла буҷети ҷумҳуриявӣ, ба мусоидати ҳамаҷонибаи рушди соҳаҳои иҷтимоӣ, баҳусус маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоии аҳоли, баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии шаҳрвандон дар асоси марҳала ба марҳала зиёд намудани музди кормандони соҳаҳои буҷетӣ, нафақа, стипендия ва дастгирии оилаҳои камбизоат бо назардошти бо ҷубронпулӣ ва дигар навъи кумакпулиҳо таъмин намудани аҳолии камбизоат равона карда шудааст.

Таҳияи буҷет бояд ба якхелагии буҷет тобеъ гардонда шавад:

$$\boxed{\text{Хароҷот барои хариди молҳо ва хизмат}} + \boxed{\text{Трансфертҳо}} = \boxed{\text{Даромади андозҳо ва боҷҳо}}$$

Трансферт (буҷетӣ) аз буҷети ҷумҳуриявӣ ба буҷетҳои сатҳи поёинӣ гузаронидани пул бо мақсади пур намудани онҳо мебошад.

Ҳангоми ба ҳам мутобиқ омадани даромад ва харочоти ҳукумат, буҷети давлатӣ баробаркардашуда номида мешавад. Ин барои дилхоҳ молияи давлатӣ ҳолати идеалӣ (идеали мутлақ, вақте ки даромади буҷет аз хароҷот зиёд буда, маблағ ба пасандози давлатӣ барои дар оянда истифода кардан гузошта мешавад) ба ҳисоб меравад.

Лекин идоракунии қотеонаи молияи давлатӣ аз рӯи нақшаи Диксен – дар асоси буҷети ягона хеле мушқил аст: нафақахӯрон, соҳаҳои дар ҳолати бӯхронӣ қарордошта, омӯзгорон, олимон, қувваҳои мусаллаҳ аз ҳукумат хароҷоти нав ба навро ба таври доимӣ талаб менамоянд. Номгӯӣ мазкури талабкунандагон ниҳоят муассир аст. Ҳар як талабкунанда асоси худро дорад, лекин захираҳои молияи давлатӣ низ беохир нестанд.

Мафҳуми каср ва изофагии буҷети давлатӣ. Давлат агар тамоми хоҳиши талабкунандагонро иҷро намояд, он гоҳ дар вазъияте қарор хоҳад гирифт, ки дар он маблағҳои хароҷотӣ аз даромади эҳтимолии давлат аз ҳисоби андозбандӣ барзиёд мегардад. Ба таври дигар, қисми чапи баробарӣ назар ба қисми рости он зиёд мегардад ва ягонагии буҷет, яъне буҷети давлатӣ бо каср (камчинӣ) таҳия карда шудааст.

$$\left(\begin{array}{l} \text{Хароҷот барои хариди} \\ \text{молҳо ва хизматра-} \\ \text{сонихо} \end{array} + \text{Трансфертҳо} = \begin{array}{l} \text{Даромади андозҳо} \\ \text{ва боҷҳо} \end{array} \right) > 0.$$

Касрнокии буҷети давлатӣ вазъи молиявиест, ки дар натиҷаи аз ҷониби давлат ба нақша гирифта шудани хароҷоти барзиёд назар ба даромади воқеии буҷет ба вуҷуд меояд.

Бучети давлатӣ дар тули зиёди солҳои 90-ум камчин буд. Давлат барои рӯйпӯш намудани норасоии молиявӣ аз аҳоли ва ширкатҳо бо ба фурӯш баровардани коғазҳои қиматнок (УДХ – уҳдадорҳои давлатии хазинавӣ), дар асоси ваъдаи даромади калон Ҷаълола қарз мегирифт. Ин сиёсати хатарноки молиявӣ мамлакатро ба бӯҳрони қарз оварда расонид. Давлат имкони баргардонидани қарзи худро пайдо накард. Танҳо аз ибтидои асри XXI, ба тӯфайли зиёд гардидани даромади андозӣ ва пардохтҳои дигар, бучети мамлакат баробар ва изофагӣ гардид.

***Изофагии бучети давлатӣ** вазъи молиявиест, ки дар натиҷа аз ҷониби давлат хароҷоти кам дар назар гирифта шуда, даромади воқеӣ аз ҳисоби тамоми андозҳо ва пардохтҳои ҳатмӣ ба вуҷуд меояд.*

$$\left(\begin{array}{l} \text{Хароҷот барои хариди} \\ \text{молҳо ва хизматра-} \\ \text{сонихо} \end{array} + \text{Трансфертҳо} = \begin{array}{l} \text{Даромади андозҳо} \\ \text{ва боҷҳо} \end{array} \right) < 0.$$

– бучет ба таври изофӣ таҳия шудааст.

Давлат чӣ гуна метавонад назар ба даромаде, ки аз шаҳрвандон ва ширкатҳо мегирад, хароҷоти бештар намояд? Он чӣ гуна метавонад аз уҳдаи ҳалли касри бучет барояд?

Таҷрибаи ҷаҳонӣ чор усули асосии ҳалли ин масъаларо меонад:

1) Кам намудани хароҷоти бучет; 2) Пайдо кардани сарчашмаҳои иловагии даромад; 3) Интишори (эмиссия)-и пулҳои таъминнабуда, ки барои молиякунонии хароҷоти давлатӣ истифода мешаванд; 4) Гирифтани қарз аз шаҳрвандон, бонкҳо, ширкатҳо, дигар мамлакатҳо ва ташкилотҳои молиявии хориҷӣ.

Кам кардани хароҷоти бучет. Ин усули баргараф намудани камчинии бучет зоҳиран аз ҳама одӣ, лекин, дар ҳақиқат, аз ҳама мушкул (дардманд) мебошад. Давлат, одатан, он эҳтиёҷи ҷамъиятро маблағгузорӣ мекунад, ки дигар ягон нафар инро намехоҳад ё наметавонад. Бинобар ин, кам намудани хароҷоти бучет ҳатман оқибатҳои номатлубро ба амал меорад. Масалан, дар Тоҷикистон давлат то ҳол қисми бештари хароҷоти нигоҳ доштани хоҷагии манзилию коммуналӣ (гармидиҳӣ, об, таъмири биноҳо)-ро маблағгузорӣ мекунад ва норасоии маблағхоро барои пардохти нафақаи шаҳрвандон таъмин менамояд.

Бешубҳа, ихтисор гардидани барномаҳои иҷтимоӣ, кумакпулӣ ва трансфертҳо, одатан, ба афзоиши шиддатнокӣ дар ҷамъият сабаб гардида, муътадили сиёсиро ҳалалдор месозад. Бинобар ин, ҳукумат ба чунин рафтор дар навбати охирон, яъне дар сурати муяссар нагардидан бо истифода аз се усули дигари баргараф кардани камчинии бучет даст мезанад.

Пайдо кардани сарчашмаҳои иловагии даромад. Усули аз ҳама бехтарини пӯшондани касри бучет ҷалби даромадҳои иловагӣ ба шумор меравад.

Амалан ҳалли масъалаи мазкур мушкил аст. Дар ин чо метавонад кӯшиши зиёд намудани андозҳо ва пардохтҳо чой дошта бошад, лекин ин усули хатарнок ба шумор меравад. Зеро илми иқтисодӣ исбот намудааст, ки аз меъёр зиёд баланд намудани андозҳо ва пардохтҳо на ба афзоиши даромади андози давлат, балки ба камшавии он боис мегардад.

Ин ду сабаб дорад:

1) Одамон ҳавасмандиро нисбат ба меҳнат гум менамоянд, агар қисми зиёди музди кори онҳоро давлат гирад; 2) Одамон ба пинҳон намудани даромади худ аз андозбандӣ шуруъ мекунанд ва дар ин ҳолат «иқтисодиёти пинҳонӣ» (соҳаи фаъолият, даромадҳо аз андозбандӣ пинҳон карда мешавад) дар мамлакат зуд инкишоф меёбад, муносибатҳои хоҷагӣ, криминалӣ мегарданд.

Ҳолати мазкур дар чадвали пешниҳоднамудаи иқтисодчии амрикоӣ Артур Лаффер ба хубӣ аён аст, ки ба ифтихори ӯ қачхаттаи Лаффер номгузорӣ гардидааст. Қачхаттаи мазкур дар расми 15.2. нишон дода шудааст.

Дар чадвали мазкур ду хатро мебинем. Якум – қачхаттаи фарзии чамъкунии андозҳо – суммаи мутлақи даромади андоз ба буҷет, ки ҳангоми баланд гардидани меъёри андозситонӣ зиёд шудааст, нишон медиҳад, ҳатто агар андозаи он байни одамон ва ширкатҳо фарқ нашошта бошад ҳам. Лекин, дар воқеъ бузургии ин меъёр қариб диққати ҳамаи андозсупорандагонро бениҳоят ҷалб менамояд, ки чунин афзоиши даромади буҷет ҳеҷ гоҳ ба амал намеояд. Баръакс, маҳз инро қачхаттаи Лаффер нишон медиҳад, ки ба ҳудуди муайян зиёдшавии меъёри андозситонӣ аллакай на ба афзоиш, балки ба камшавии бузургии мутлақи даромади воситаҳои пулӣ ба буҷет меорад.

Расми 15.2. Қачхаттаи Лаффер модели сӯғати андоз

Интишор (эмиссия)-и пулҳои таъминнабуда. Усули сабук ва хатарноки «дарбех кардани сӯроҳӣ»-и буҷет нашр (эмиссия)-и воситаҳои пулӣ мебошад, ки аз талаботи ҳақиқии иқтисодиёт зиёд мегардад. Чу-

нин усули пӯшондани камчинии бучет монанд ба муҳаддироти молиявӣ аст – дард ва бонги хатарро муваққатан таъбабат мекунад, лекин боз пастваии ваъзияти иқтисодиро ба вучуд меорад.

Сабаб одист: бозори умумимиллӣ ба эмиссияи пул бо баландшавии нарх ва камчинии молҳо аз пештахта зуд вокуниш нишон медиҳад (агар давлат кӯшиш наояд, ки ба афзоиши нарх маҳдудият муқаррар наояд). Бинобар ин, бурди бучет дурудароз намегардад.

Ба ғайр аз ин, таҷрибаи ҷаҳонӣ шаҳодат медиҳад, ки бучет дар муСОБИКА бо беқурбшавии пул доимо бой медиҳад. Зеро харочот имрӯз бо нархҳои ҷорӣ ҳисоб карда мешаванд, аммо андоз бошад, ҳама вақт аз даромади рӯзи гузашта гирифта мешавад, ки бо сатҳи нархи қуҳна муайян карда шудааст. Дар натиҷа, камчинӣ кам нагардида, баръакс зиёд мешавад.

Дар бархе кишварҳо давлат кӯшиш мекунад андозро пешакӣ, яъне дар шакли пешпардохт, то гирифта шудани даромади воқеӣ ситонад. Фаҳмидан душвор нест, ки чунин таҷриба фаъолияти ширкатҳоро аз меъёр зиёд душвор гардонда, маҷбур мекунад даромади худро аз андозситонӣ пинҳон наоянд.

Гирифтани қарзи пулӣ. Давлат ҳангоми камчинии воситаҳои пулӣ метавонад онро ба монанди шаҳрвандон аз ширкатҳо қарз гирад, то он ки нобаробарии бучет боз ба мувозинат табдил дода шавад. Дар ин ҳолат баробарӣ намуди дигар мегирад:

$$\boxed{\text{Харочот барои хариди молҳо ва хизматрасониҳо}} + \boxed{\text{Трансферҳо}} = \boxed{\text{Даромади андозҳо ва боҷҳо}} + \boxed{\text{Қарзҳо}}$$

Давлат аз кӣ метавонад пул қарз гирад?

Пеш аз ҳама, аз бонки давлатӣ. Ин усул аз солҳои 90-ум дар кишвари мо истифода мегардад. Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатӣ», ба Бонки миллӣ иҷозат дода шудааст, ки ба Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади пӯшонидани камчинии бучети ҷумҳуриявӣ ва ба шартӣ фоизнок баргардонидан қарз пешниҳод наояд.

Лекин имкони қарздиҳии давлат аз ҷониби Бонки миллӣ одатан маҳдуд мебошад. Ғайр аз ин, баробари аз Бонки миллӣ гирифтани воситаи пулӣ, давлат он даромадҳоеро, ки вай ҳамчун соҳиби бонки мазкур метавонад гирад, аз даст медиҳад. Бинобар ин, гирифтани қарзи пулӣ аз шаҳрвандон ва ташкилотҳои мамлакат судмандтар аст. Чунин шакли гирифтани қарз гуногун шуда метавонад, лекин одатан, бо роҳи фуруши қоғазҳои қиматноки давлатӣ ба амал бароварда мешавад.

Фаҳмост, ки гирифтани қарз як масъаларо ҳал намуда (камчинии пул дар шароити имрӯза), феврал масъалаи дигарро ба вучуд меорад яъне пагоҳ зарурати пайдо кардани пул барои пардохти қарз ба вучуд

меояд. Азхудкунии воситаҳои пулӣ ҳамин тавр қарзи давлатиро ба вучуд меоранд.

Қоғазҳои қимматноки давлатӣ уҳдадори давлат оид ба баргардони маблағи қарзии гирифташуда ва ҷамъи фоиз барои истифода бурдани пулҳои мазкур аст.

Қарзи давлатӣ маблағи қарз аст, ки аз тарафи мақомоти давлатӣ гирифта шуда, ҳоло ба қарздиҳанда баргардонида нашудааст.

Қарзи давлатӣ ду навъи шуда метавонад: 1) Қарзи дохилӣ – назди шаҳрвандон, бонкҳо ва ширкатҳои мамлакати худ, инчунин, хориҷиёне, ки қоғазҳои қиматноки қарзии (вомбаргҳои) дохилиро хариданд; 2) Қарзи берунӣ назди ҳукуматҳо, бонкҳои байналхалқӣ ва созмонҳои молиявӣ, ки воситаҳои пулиро дар асоси созишномаи ҳукуматӣ ҳамчун қарз пешниҳод намудаанд.

Аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон имрӯз бо қарзҳои калони давлатӣ зиндагӣ мекунад. Ҳатто дар мамлакатҳои тараққиқарда бузургии қарзҳои давлатӣ баробари 100% ММД-и мамлакат мебошад.

Ҳангоми оқилона истифода шудани қарзи давлатӣ иқтисодиёти мамлакат хароб намегардад ва ба муноқишаи саҳти иҷтимоӣ намеорад. Лекин агар маблағҳои пулии дар шакли қарз ҷалбгардида ғайримақсаднок истифода гарданд, таъминоти қарз вазъи бучетро душвор мегардонанд. Солҳои 90-ум ин вазнинӣ ба иқтисодиёти Тоҷикистон чунин душвориро овард, ки ҳукумат аз пардохти уҳдадори худ оид ба уҳдадори давлатии хазинадорӣ даст кашид. Дар натиҷа, ин боиси бӯҳрони молиявӣ дар мамлакат гардид ва ба муфлисшавии бисёр бонкҳо овард, ки аз ҳукумат бо пулҳои амонатгузори худ уҳдадориҳои давлатии хазинадориро харидорӣ карда буданд. Мувофиқан, амонатгузoron низ пулҳои худро аз даст доданд. Имрӯз Тоҷикистон қарзҳои берунии давлатии худро вобаста ба муҳлати он аз ҳисоби бучети мамлакат баргардонида истодааст. Мувофиқи маълумоти Бонки миллии Тоҷикистон дар соли 2022 қарзи берунаи бахши давлатӣ ва қарзи берунаи бахши хусусии тахти кафолати давлат 3,86 млрд долари ИМА-ро ташкил додааст, ки баробари 37,3 фоизи ММД-и мамлакат мебошад. Дар соли 2022 нисбат ба соли 2021 нишондиҳандаи қарзи берунии давлатӣ 5,0 фоиз коҳиш ёфтааст.

Дар бучети ҷумҳуриявии Тоҷикистон дар соли 2023 барои хизматрасонии қарзҳои дохилӣ ва беруна наздик 2,77 млрд сомонӣ пешбинӣ шудааст. Аз он барои пардохти қарзи асосӣ ва фоизҳои қарзи дохилӣ –3,8 млн сомонӣ, пардохти қарзи берунаи асосӣ – 1,34 млрд сомонӣ ва пардохти фоизҳои қарзи берунаи асосӣ – 1,04 млрд сомонӣ.

Ҳамин тавр, гирифтани воситаҳои пулӣ ҳамчун қарз, қарзи давлатии берунӣ ва дохилиро ба вучуд меорад. Пардохткунандаи ниҳои ин қарзҳо дар воқеъ, шаҳрвандони мамлакат ба ҳисоб мераванд, зеро

қарзхо дар оянда аз гирифтани андоз аз даромади онҳо баргардонида мешаванд.

КАЛИДВОЖАҲО: *молия, андоз, низоми андоз, механизми андозсипонӣ, буҷет, даромади буҷети давлатӣ, хароҷоти буҷети давлатӣ, буҷети умумичумхуриявӣ ва маҳаллӣ, камчинӣ ва изофагии буҷет, боч, трансферт.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Мафҳуми андозро шарҳ диҳед.*
2. *Мафҳуми молия чиро ифода мекунад?*
3. *Навъҳои андозро номбар кунед.*
4. *Буҷети давлатӣ чист?*
5. *Вазифаҳои буҷети давлатиро номбар кунед.*
6. *Мафҳуми каср ва изофагии буҷетро шарҳ диҳед.*
7. *Қарзи давлатӣ ва навъҳои онро шарҳ диҳед.*

МАВЗУИ 16. РУШДИ ИҚТИСОДӢ

Мақсади дарс:

- *шинос кардани хонандагон бо мафҳуми рушди иқтисодӣ ва навъҳои он;*
- *фаҳмонидани усулҳои ченкунии рушди иқтисодӣ;*
- *дар хонандагон ташаққул додани малакаи таҳлили сарчашмаҳо ва омилҳои рушди иқтисодӣ;*
- *муайян кардани асосҳои ташаққул ва хусусиятҳои рушди сармояи инсонӣ;*
- *тарбияи муносибати бошуурона ба ҳалли масъалаҳои умумибашарӣ дар шароити муосир.*

16.1. МОҲИЯТ ВА НАВЪҲОИ РУШДИ ИҚТИСОДӢ. УСУЛҲОИ ЧЕНКУНИИ РУШДИ ИҚТИСОДӢ

Чи тавре ки дар бобҳои пештара қайд намудем, талаботи инсон номаҳдуд буда, афзоянда аст: чун як талаботаш қонеъ гардид, ҳатман талаботи нави дигараш пайдо мегардад. Ғайр аз ин, аҳолии дар рӯи За-мин сол то сол зиёд мешавад, мувофиқи ҳисоби ҷойдошта ин шумора чунин тағйир ёфтааст: соли 1930 – 2 млрд, соли 1975 – 4 млрд, соли 2011 – 7 млрд.

Рушди иқтисодӣ яке аз масъалаҳои муосири иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, тавассути тағйироти он, ба дараҷаи инкишофи иқтисоди миллӣ ва сатҳи зиндагии аҳолии баҳо медиҳанд.

Рушди иқтисодӣ ба мамлакат имкони ҳар чи зиёдтар истехсол ва

таъмин намудани манфиатҳо ва хизматрасониҳои гуногунро медахад. Дар бораи рушди иқтисодӣ ҳамон вақт сухан рондан мумкин аст, ки агар афзоиши истехсолот на бо роҳи маҷбурию зӯрварӣ, балки мунтазам тавассути муътадили фаъолияти хоҷагидорӣ таъмин карда шавад.

Дар илми иқтисодӣ ақидаи ягона оид ба таърифи рушди иқтисодӣ вучуд надорад. Бинобар ин, рушди иқтисодӣ мувофиқи концепсияҳои микдорӣ ва микдорию сифатӣ таъриф дода мешавад. *Мувофиқи концепсияи микдорӣ рушди иқтисодӣ гуфта, афзоиши микдорию ҳаҷми нишондиҳандаҳои макроиқтисодиро (маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва даромади миллӣ) меноманд.*

Мувофиқи концепсияи микдорию сифатӣ рушди иқтисодӣ гуфта, такмилдиҳии микдорию сифатии истехсолот ва зиёдшавии ҳаҷми маҳсулоти дохилро меноманд, ки дар ҳалли масъалаи маҳдудияти захираҳо ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли кумак мекунад.

Асосан се шакли рушди иқтисодиро аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

1) Рушди иқтисодии экстенсивӣ – афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (*ММД*) аз ҳисоби истифодаи омилҳои иловагии истехсолот. Дар ҳолати ҷой доштани ин шакли рушди иқтисодӣ афзоиши маҳсулот дар асоси афзоиши шумораи коргарон ва зиёд кардани иқтидори истехсолӣ ба даст меояд, аммо истехсоли маҳсулот ба ҳар як коргар бе тағйир менамояд.

2) Рушди иқтисодии интенсивӣ – афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (*ММД*) аз ҳисоби истифодаи самаранок ва мукамал намудани омилҳои истехсолот (хусусан, техника ва технология). Аз ҷумла, истифодаи қувваи қорию таҳассуснок, захираҳои камхарҷ ва технологияи пешқадам ба таъмини чунин шакли рушди иқтисодӣ муносибат мекунанд.

3) Рушди иқтисодии омехта – афзоиши ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (*ММД*) аз ҳисоби зиёд намудани шумораи омилҳои иловагии истехсолот ва такмилдиҳии техникаю технология.

Рушди иқтисодӣ ба воситаи нишондиҳандаҳои зерин чен карда мешавад:

А) Нишондиҳандаи суръати афзоиши маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (*ММД*), ки аз рӯи формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$ММД_{\Delta} = \frac{ММД_1}{ММД_0} \times 100\%$$

Дар ин ҷо: $ММД_1$ – маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар соли ҷорӣ; $ММД_0$ – маҷмуи маҳсулоти дохилӣ дар соли ҳисоботӣ (базавӣ), (соли базавӣ ё базисӣ гуфта, аз микдори умумии солҳои таҳлилшаванда соле-ро меноманд, ки нархҳо ба микдори 100% ё ин ки аз ҳама бештар тағйир ёфта бошанд). Дар ин ҳолат рушди иқтисодиро дар асоси тағйирёбии

ММД-и ҳақиқӣ баҳо додан зарур аст, яъне ҳаҷми *ММД*-ро аз таваррум тоза намудан лозим аст.

Б) Барои нишон додани миқдори мутлақи афзоиши *ММД* аз нишон диҳандаи афзоиши ҳаҷми *ММД* низ истифода мекунанд, ки аз рӯи фор мулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta \text{ММД} = \text{ММД}_1 - \text{ММД}_0$$

В) Баъзе аз иқтисодчиён нишондиҳандаи *ММД*-ро ба сари аҳоли (*ММД(S)*) ҳамчун нишондиҳандаи асосии рушди иқтисодӣ маънидод мекунанд, ки формулаи ҳисоб он ба сурати зер аст:

$$\text{ММД}(S) = \frac{\text{ММД}}{S}$$

Дар ин ҷо: *S* – шумораи аҳоли мебошад ва *ММД*-ро ба сари аҳоли тақсим карда, фаҳмидан мумкин аст, ки ба ҳар сари аҳоли чӣ қадар мерасад. Агар ҳангоми ҳисоб ҳаҷми *ММД* ба сари аҳоли кам бошад, пас, сатҳи зиндагии одамон паст аст. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки дар мамлакат рушди иқтисодӣ таъмин нагардидааст ё ин ки суръати афзоиши рушди иқтисодӣ аз суръати афзоиши аҳоли паст баръақс аст.

16.2. САРЧАШМАҲО ВА ОМИЛҲОИ ТАЪМИНКУНАНДАИ РУШДИ ИҚТИСОДИ

Ба сарчашмаҳои рушди иқтисодӣ захираҳои иқтисодӣ ва пешрафти илмию техникӣ дохил карда мешаванд. Ба захираҳои иқтисодӣ (захираҳои табиӣ, меҳнатӣ, моддӣ, молиявӣ) маҷмуи омилҳои истехсолотро дохил мекунанд. Ба омилҳои истехсолот меҳнат, замин (бо канданиҳои фоиданок) ва сармоя дохил мешаванд. Ҳар яке аз ин омилҳо хусусияти ба худ хос дошта, ба рушди иқтисодӣ таъсири гуногуни худро мерасонанд.

Сарчашмаи дигари рушди иқтисодӣ пешрафти илмию техникӣ буда, тақмилдиҳии технология ва шаклҳои нави идоракуниро дар истехсолот мефаҳмонад. Агар пешрафти илмию техникӣ (*ПИТ*) вучуд надошта бошад, пас, тадричан андӯхтан (ғункунӣ)-и сармоя ба пастравии маҳсулнокии ниҳой ва коҳиш ёфтани рушди иқтисодӣ оварда мерасонад. Дар шароити истифодаи пешрафти илмию техникӣ сармоя ва меҳнат нисбатан маҳсулноктар мешаванд.

Пешрафти илмию техникӣ афзоиши маблағгузорию ба миён меорад. Маблағгузорию ба рушди иқтисодӣ метавонанд таъсири гуногун дошта бошанд. Баъзеи онҳо ба сарфаи хароҷоти меҳнат ва зиёд шудани хароҷоти сармоя оварда мерасонанд, ки онҳоро маблағгузориҳои сарфакунандаи меҳнат меноманд. Маблағгузориҳои дигар хароҷоти сармояро нисбат ба меҳнат камтар менамоянд, ки онҳоро маблағгузо-

риҳои сарфақунандаи сармоя низ меноманд. Дар ҳолати сарфаи баробари меҳнат ва сармоя онҳоро маблағгузориҳои бетараф меноманд. Бояд кайд намуд, ки бо истифодаи техникаю технологияи нав, усулҳои нави идоракунии истеҳсолот ва истифодаи навоариҳои илмию техникӣ истеҳсоли маҳсулоти миллии зиёд мешавад, яъне рушди иқтисодӣ ба вучуд меояд.

Ба рушди иқтисодӣ омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки онҳо ба омилҳои таклифот (арза, пешниҳод), талабот (тақозо) ва омилҳои манфӣ чудо кардан мумкин аст.

Омилҳои арза инҳо мебошанд: миқдор ва сифати захираҳои табиӣ (замин, канданиҳои ғоиданок, иқлим ва ғайра). Яъне то чӣ андозае, ки шароитҳои табиӣ кишвар хубтар бошанд, ҳамон андоза имкони бештари таъмини рушди иқтисодӣ вучуд дорад; шумора ва сифати қувваи корӣ, яъне, қувваи корӣ бояд донишҳои технологияи замонавӣ дошта бошад; мавҷудияти сармояи асосӣ, яъне раванди истеҳсолот бояд аз ҳама ҷиҳат таъмин бошад; дараҷаи технологияи дар истеҳсолот истифодашаванда, яъне технологияи истифодашаванда бояд ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ бошад.

Ба омилҳои тақозо омилҳои дохил мешаванд, ки маҷмуи талаботро зиёд мекунанд. Аз ҷумла: музди кор, яъне бо зиёд будани он талабот низ зиёд мешавад; сиёсати бучетӣ-андозӣ (фискалӣ)-и давлат, яъне афзоиши меъёри андоз ба даромад боиси камшавии музди кори ҳақиқӣ, маҷмуи талабот ва пастравии истеҳсолот мегардад; майли ниҳой ба пасандоз, ки ҳангоми афзоиш боиси камшавии маҷмуи талабот ва зиёдшавии маҷмуи таклифот мегардад.

Ба омилҳои манфӣ омилҳои дохил мешаванд, ки ба маҷмуи арза ва маҷмуи тақозо таъсир мерасонанд. Аз ҷумла: таваррум, ки боиси баланд шудани нархи сармоя ва паст шудани нархи меҳнат (қувваи корӣ) мешавад; афзоиши бекорӣ боиси паст шудани сифати қувваи кориву афзоиши андозҳо боиси кам шудани *ММД* мегардад (мувофиқи қонуни Оукен); касри буча, сабаби кам шудани маблағгузориҳои давлатӣ ва кам шудани хароҷоти иҷтимоии давлат гардида, афзоиши *ММД*-ро бозмедорад.

16.3. САРМОЯИ ИНСОНӢ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ ИҚТИСОДИ

Дар замони муосир сармояи инсонӣ яке аз омилҳои муҳими рушди иқтисодӣ ба ҳисоб меравад. Мувофиқи тадқиқоти иқтисодчиёни Бонки ҷаҳонӣ, ки омилҳои рушди иқтисодии кишварҳои дунёро таҳлил намудааст, дар кишварҳои ба иқтисоди бозоригузаранда (кишварҳои собиқ Шуравӣ) 16 Ҷоизи рушди иқтисодӣ аз ҳисоби сармояи ҷисмонӣ (таҷҳизоти зотӣ, бино ва дигар инфраструктураҳои истеҳсолӣ), 20 Ҷоиз аз ҳисоби сармояи табиӣ (замин, канданиҳои ғоиданок ва дигар сарватҳои табиӣ) ва 64 Ҷоиз боқимонда аз ҳисоби сармояи инсонӣ таъмин карда

мешавад. Дар кишварҳои мутараққӣ то 40 фоизи маҳсулоти ҷамъиятӣ ба самарои системаи маориф вобаста мебошад. Назарияи сармои инсонӣ дар нимаи дуюми асри XX аз ҷониби намоёндагони мактаби неоклассикӣ Г. Беккир ва Т. Шултс пешниҳод шудааст. Мафҳуми «сармои инсонӣ» дар доираи ин назария бо шаклҳои гуногун шарҳ дода шудааст. Баъзе аз намоёндагони ин мактаб онро маҷмуи қобилият, донишу маҳорати инсон ва баъзе аз онҳо онро маблағгузорӣ барои гирифтани таҳсилот ва баланд бардоштани савияи донишу маҳорат шарҳ додаанд. Дар шакли пуррааш, мафҳуми сармои инсонӣ чунин шарҳ дода мешавад: Сармои инсонӣ маҷмуи дониш, малакаю маҳорат, қобилият ва саломатии инсонро меноманд. Маҷмуи дониш, малакаю маҳорат, қобилият ва саломатии инсон барои он сармоя номида мешаванд, ки онҳо сарчашмаи гирифтани ғоида ва таъмини талаботи оянда мебошанд. Бо дарназардошти ин унсурҳои таркибияшон шаклҳои зерини сармои инсониро аз ҳамдигар фарқ мекунанд: сармои маърифатӣ, сармои маданӣ ва сармои тандурустӣ.

Сармои инсонӣ дар муқоиса ба дигар шаклҳои сармоя (сармои табиӣ, сармои ҷисмонӣ ва сармои молиявӣ) дорои хусусиятҳои зерин мебошад: ташкили сармои инсонӣ аз ҳуди одамон ва ҷомеа сарфи муайяни хароҷоти пулию моддиро тақозо менамояд; сармои инсонӣ хусусияти андӯхт (ҷамъ) шуданро дорад; сармои инсонӣ мисли сармои ҷисмонӣ хӯрда шуда, маблағи муайянро барои истехлок тақозо менамояд; сармои инсонӣ аз ҳуди инсон, яъне соҳиби он ҷудо буда наметавонад; новобаста аз сарчашмаҳои ташкилии он (давлатӣ, оилавӣ, хусусӣ ва ғ.) сармои инсониро танҳо соҳибаш идора менамояд.

Бо назардошти хусусияти таъсири сармои инсонӣ ба некуаҳволии омма ду шакли сармои инсониро аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

1) Сармои инсонии истеъмолий, ки ба эҷодкорӣ дониши инсон вобаста буда, манфиатҳои истеъмолии ҷамъиятии хизматрасониҳои алоҳидаро баланд мебардорад. Масалан, донишҳои нави муҳандисе, ки шакли нави самаранокӣ хизматрасонии нақлиёти ҷамъиятиро пешниҳод ва амалӣ менамояд. 2) Сармои инсонии истеҳсолӣ: эҷодкорӣ дониши нав барои истеҳсоли хизматрасониҳои нави, ки истеъмолашон манфиатҳои истеҳсолии ҷамъиятиро афзун менамояд. Масалан, кашфи технологияи нав, ба вучуд овардани воситаи нави истеҳсолот ва ғ. Ин шакли сармои инсонӣ, пеш аз ҳама, ба фаъолияти маърифатӣ илмӣ инсон вобаста аст, ки натиҷаҳои онро дар истеҳсолот истифода менамоянд.

**16.4. МАҲФУМИ МЕГАИҚТИСОД,
НОРАСОИҲОИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҲОНӢ ВА
ХУСУСИЯТҲОИ МУОСИРИ ТАРАҚҚИЁТ.
РОҲҲОИ БАРТАРАФСОЗИИ МАСЪАЛАҲОИ
УМУМУМИБАШАРИИ ИҚТИСОДИӢ ВА МУНОҚИШАҲО
БАЙНИ ДАВЛАТҲОИ МУТАРАҚҚӢ ВА РӢ БА ИНКИШОФ**

То ҳол мо масъалаҳоро дар микро ва макро сатҳ меомӯхтем, яъне дар сатҳи бозорҳои алоҳида ё иқтисодиёти миллӣ. Вале боз як сатҳи баланди масъалаҳо вучуд дорад. Ин масъалаҳои иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар маҷмӯъ ё бо иборати дигар, масъалаҳои геоекономика (аз лот. *geo* – замин ё ин ки мегаиқтисод) мебошанд. Ин масъалаҳо рушди тичорати байналхалқӣ, муносибатҳои байналхалқии молиявӣ, масъалаҳои умумибашарӣ ва ғайраро дар бар мегиранд.

Иқтисодиёти ҷаҳонӣ маҷмуи соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёти миллии давлатҳои ҷаҳон мебошад, ки дар муносибатҳои иқтисодии байни давлатҳо иштирок менамоянд.

Хусусиятҳои асосии хоҷагии ҷаҳони муосир инҳоянд:

- *инкишофи ҳаракати байналхалқии омилҳои истеҳсолот, пеш аз ҳама, дар шакли содирот-воридоти сармоя, қувваи корӣ, технология;*
- *дар асоси ин рушди шаклҳои байналхалқии истеҳсолот дар қорхонаҳое, ки дар чанд мамлакат ҷойгиранд, пеш аз ҳама, дар ҳудуди корпоратсияҳои фаромиллӣ;*
- *сиёсати иқтисодии давлатҳо, ки дастгирии ҳаракати байналхалқии молҳо ва омилҳои истеҳсолотро дар асоси муносибатҳои дутарафа ва бисёртарафа пешбинӣ мекунад;*
- *бавучудоии иқтисодиёти навъи кушод дар ҷаҳорҷӯбаи давлатҳо ва иттиҳодияҳои байнидавлатӣ.*

Марҳалаҳои таърихии ташаккули иқтисодиёти ҷаҳонӣ инҳоянд:

Марҳалаи якум асрҳои XV – XVII-ро дар бар мегирад, ки онро марҳалаи ҳукмронии сармояи тичоратӣ меноманд. Хусусиятҳои ин марҳила чунинанд: васеъшавии масоҳати савдои байналхалқӣ, зиёдгардии номгӯйи маҳсулоти тичоратӣ, кушодашавии аввалин биржаҳои молӣ дар ҷаҳон, аввалин бор болоравии нарх ва беқурбшавии пул.

Марҳалаи дуюм асрҳои XVIII – XIX-ро дар бар мегирад, ки марҳалаи ҳукмронии сармояи саноатӣ мебошад. Хусусиятҳои ин марҳала чунинанд: зиёдшавии истеҳсолоти саноатӣ дар ҷаҳон, ба вучуд омадани аввалин бухронҳои иқтисодӣ дар ҷаҳон (соли 1825 аввалин бухрони ҷаҳонӣ).

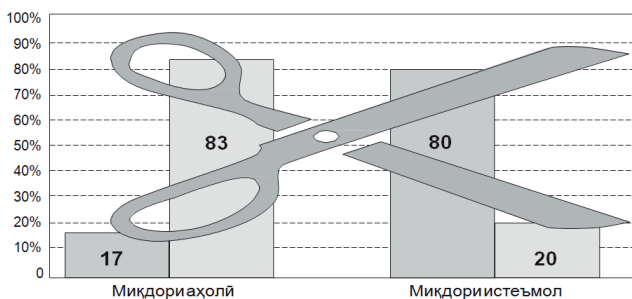
Марҳалаи сеюм асрҳои XX – XXI-ро дар бар мегирад ва онро марҳалаи ҳукмронии сармояи молиявӣ меноманд. Ин марҳала дорои хусусиятҳои зерин аст: аҳаммияти зиёд пайдо кардани содироти сармоя нисбат ба содироти мол, яъне кушодани қорхонаҳо дар хорича, ба роҳ мондани фаъолияти васеи ширкатҳои фаромилалӣ – ширкатҳое, ки аз рӯйи сар-

моя ба як мамлакат тааллуқ дошта, аз рӯйи фаъолият байналхалқӣ мебошанд, таъсис ва фаъолияти ташкилотҳои байналхалқии иқтисодӣ.

Ба ғайр аз ин, боз як қатор масъалаҳои асосие мавҷуданд, ки моҳияти онҳоро башарият дар асри XX дарк намуда буд ва ин масъалаҳо дар асри XXI низ ба ҳаёти инсоният таъсири калон расонда истодаанд.

Масъалаи аввалиндараҷа зиёд гардидани тафовут байни сатҳи некуаҳволии мамлакатҳои бойтарин ва камбизоати ҷаҳон мебошад (расми 16.2).

Алҳол ба сари 25 мамлакати бойтарини ҷаҳон (ба онҳо мамлакатҳои тараққиқардаи саноатӣ, инчунин, мамлакатҳои Ховари Наздик – содиркунандагони нафт дохил мешаванд) 80% -и маҷмуи маҳсулоти ҷаҳонӣ рост меояд. Шумораи умумии аҳолии ин мамлакатҳо танҳо 17% -и аҳолии кураи Заминро ташкил медиҳад (онҳоро баъзан «миллиарди тиллоӣ» низ меноманд, чунки шумораи онҳо тақрибан ба миллиард баробар аст). Дар баробари ин, миқёси фарқ байни некуаҳволӣ кам нашуда, баръакс, зиёд шуда истодааст.

Расми 16.2. «Қайчии нобаробарӣ» дар байни аҳолии бойтарини мамлакатҳои ҷаҳон (■) ва аҳолии дигари боқимондаи Замин (□)

Ин ба як қатор сабабҳо вобастагӣ дорад, ки асоси онҳоро бо суръати баландтар зиёдшавии шумораи аҳолии мамлакатҳои камбизоат назар ба ҳаҷми истеҳсолоти маҷмуи маҳсулоти дохилии онҳо ташкил медиҳад. Ҳатто ММД-и онҳо назар ба мамлакатҳои тараққиқардаи ҷаҳон бо суръати нисбатан баландтар афзоиш меёбад (3,2% мамлакатҳои қафо монда ва 2,3% мамлакатҳои тараққиқарда дар як сол дар тури солҳои 1965 – 1987), аммо дараҷаи баланди таваллуд натиҷаҳои суръати афзоиши истеҳсолотро бесамар мегардонад. Дар натиҷа мувофиқи маълумоти СММ, агар дар соли 1960 даромади 20% -и аҳолии Замин, ки дар мамлакатҳои тараққиқарда ба сар мебуданд, нисбат ба даромади 20%-и аҳолие, ки дар мамлакатҳои камбизоат зиндагонӣ мекарданд, 30 маротиба зиёд бошад, он гоҳ ин зиёдшавӣ дар соли 1989 ба 59 маротиба баробар шуд. Имрӯзҳо ин ҳолат дар вазъи боз ҳам хатерноктар қарор дорад.

Коеффисиенти детсилї таносуби байни даромадҳои миёнаи 10%-и аҳолии сарватманд ва 10%-и аҳолии камбизоати мамлакат мебошад.

Дар мамлакатҳои Скандинавия (Дания, Финландия ва Шветсия), ки ҳаматарафа кӯшиш менамоянд фарқи байни бойигариҳои гурӯҳҳои гуногуни аҳолии худро кам намоянд, коеффисиенти детсилї ба 3-4 баробар аст. Дар Германия, Австрия ва Франция ин нишондиҳанда ба 5-7, дар ИМА ба 15, дар Бразилия ба 39% баробар аст. Дар собиқ ИҶШС ин нишондиҳанда аз 6 кам буд ва ҳоло дар Русия он ба 17% баробар аст. Аз ҳама нишондиҳандаи беҳтарини тафовут мувофиқи ақидаҳои иқтисодчиён ва сиёсатмадорон ба 5-7 маротиба баробар аст. Нуктаи ниҳой 10 ба шумор меравад, чунки аз он зиёд гардидани нобаробарӣ барои бесарусомониҳо (бетартибиҳо)-и иҷтимоӣ шароит фароҳам меорад (вале сарзадани чунин воқеа ҳатмӣ нест).

Аммо дар ҷаҳон нобаробарӣ байни даромадҳои аҳоли хеле зиёд аст. Нишондиҳандаи миёнаи ММД ба сари аҳоли дар мамлакатҳои бо ном «миллиарди тиллоӣ» (мамлакатҳои аъзои СҶИР-ро мегирем, ки теъодди аҳолиашон ба 1,2 млрд ё 17,6% -и аҳолии кураи Замин баробар аст) 31 ҳаз. долл.ро ташкил медиҳад.

Дар баробари ин, дар ҷаҳон 48 мамлақати камбизоаттарин вучуд дорад, ки дар онҳо 12% -и шумораи аҳолии кураи Замин зиндагонӣ менамоянд. Нишондиҳандаи миёнаи ММД-и ҳақиқӣ ба сари аҳоли дар ин мамлакатҳо 500 доллро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, 2,7 млрд нафар дар ҷаҳон (40% -и аҳоли) бо даромади камтар аз 2 долл. дар як рӯз, зиёда аз 1 млрд. нафар (15% -и аҳолии Замин) – камтар аз 1 долл. дар як рӯз (365 долл. дар як сол) ба сар мебаранд.

Ин маънои онро дорад, ки фарқи даромад байни аҳолии мамлакатҳои «миллиарди тиллоӣ» ва аҳолии мамлакатҳои сустрараққикарда хеле афзун аст. Коеффисиенти детсилї дар ҷаҳон имрӯзҳо ба наздики 100 баробар аст. Алҳол ин вазъият яке аз сарчашмаҳои асосии хатари нобасомониҳо дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад.

Мутаассифона, дар ояндаи наздик ноил гардидан ба баробарии некуахлоии аҳолии мамлакатҳои гуногун ғайриимкон аст. Барои ин мувофиқи ҳисобу китоб истехсолоти имрӯзаи захираҳоро бояд 40 маротиба афзун намуд. Вале илми муосир дорои технологияҳои нест, ки ин масъаларо ҳал кунанд. Барои ҳалли ин масъала гумоне аст, ки захираҳои Замин кофӣ набошанд.

Албатта, метавон харочоти захираҳои табииро барои истехсоли неъматҳои ҳаёти (зарурӣ) кам намуд ва имконоти зиёдеро ба даст овард. Масалан, ба туфайли технологияҳои, ки истифодаи захираҳоро ихтисор менамояд, ҳоло ИМА барои истехсоли 1 доллари ММД назар ба Русия 6 маротиба обро камтар сарф менамоянд. Аммо азхудкунии чунин технологияҳо сармоягузориҳои калонро талаб менамояд ва амалинамоии

онҳо дар мамлакатҳои камбизоат аз сабаби дар боло зикргардида (суръати баланди афзоиши шумораи аҳолии нисбат ба ММД) ғайриимкон аст.

Дар асри XX мамлакатҳои сарватманд ҷаҳон кӯшиш карданд, ки тавассути додани қарз ба лоиҳаҳои рушди мамлакатҳои камбизоат ин ҳолатро аз байн баранд. Аммо натиҷаҳои чунин лоиҳаҳои кумаки молиявӣ назаррас набуданд.

Аз ин сабаб, то ҳол дар ҷаҳон ҳатто масъалаи пешгирии гуруснагии оммавӣ ҳалли худро наёфтааст. Ин бо назардошти он ки мувофиқи иттилооти СММ оид ба озуқаворӣ ва хоҷагии қишлоқ, дар соли 2004 хоҷагидорони ҷаҳон бори аввал зиёда аз 2 млрд тонна зироатҳои ғалладонагӣ чамъ намуданд, ки ин ними меъёри хӯроки инсонро таъмин менамояд. Ҳозир ба ҳар як нафар аҳолии кураи Замин қариб 322 кг ғаллаи ғуншуда рост меояд. Дар баробари ин, мутахассисони СММ чунин мешуморанд, ки меъёри хӯроки минималии инсон бояд 2350 килокаллорияро дар як шабонарӯз ташкил диҳад. Ҳаҷми ҷаҳонии истеҳсоли маҳсулоти хӯрока, ҳоло имкон медиҳад, ки ба ҳисоби миёна ба сари аҳолии Замин 2805 килокаллория рост ояд, ки ин аз ҳадди ниҳой (минимум) қариб 20% зиёдтар аст.

Вале айни ҳол шумораи гуруснагон дар ҷаҳон зиёд шуда истодааст. Ҳоло дар Замин аз гуруснагии дуру дароз ва нимгуруснагӣ зиёда аз 1 млрд аҳоли азият мекашанд. Аз ин сабаб, таъмини аҳоли бо озуқаворӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини глобалӣ (умумибашарӣ) мебошад. Минтақаҳои, ки дар он ҷо аксарияти аҳоли аз гуруснагӣ ва нимгуруснагӣ азият мекашанд, худуди калонро дар бар мегирад: Африқо, Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқӣ ва қисман Амриқои Лотинӣ.

Моҳияти масъалаи озуқаворӣ аз он иборат аст, ки географияи истеҳсоли озуқаворӣ бо географияи истеъмоли он мувофиқ намеояд. Ҳам дар ИМА, ҳам дар Канада ва ҳам дар Аврупои Ғарбӣ барзиёди озуқаворӣ назаррас аст, аммо мамлакатҳои рӯ ба инкишоф барои хариди озуқаворӣ маблағи кофӣ надоранд.

Бинобар ин, мутахассисони СММ ба ҳулосае омаданд, ки сабаби асосии гуруснагӣ дар норасоии озуқаворӣ не, балки дар дигар ҷост: гуруснагон барои харид намудани хӯрока маблағ надоранд ё дорои воситаҳо барои коркарди заминин дар ихтиёрашон буда нестанд.

Гуруснагии дуру дароз сабабгори суст гардидани тараққиёти аксари мамлакатҳои ҷаҳон мебошад, чунки дар ин мамлакатҳо наслҳои носолим ва одатан камсавод ба воя мерасанд (соли 2002 ЮНИСЕФ натиҷаҳои тадқиқоти калонро нашр намуд, ки ҳулосаи он чунин буд: кӯдакони нимгурусна назар ба ҳамсолонашон, ки дуруст хӯрок меҳӯранд, хеле бад тахсил менамоянд). Тадқиқоте, ки дар Покистон гузаронида шуд, нишон дод, ки агар таъминоти оилаҳои камбизоат бо озуқаворӣ беҳтар гардад, он гоҳ ба мактабҳо 4% писарбачаҳо ва 19% духтарон барои тахсил мераванд.

Ин пояи рушди ояндаи некуахволии хама гуна мамлакат мебошад. Мувофиқи нишондодҳои ЮНИСЕФ деҳқоне, ки ақаллан таҳсилоти минималӣ (чорсола)-и мактабро гирифтааст, назар ба деҳқоне, ки умуман ягон таҳсилот нагирифтааст, ба 8,7% зиёдтар озуқаворӣ истеҳсол менамояд. Тадқиқоти дар Уганда гузарондашуда чунин тамоюли муҳимро ошкор намуд: чавонписарон ё чавондухтароне, ки мактаби миёнаро хатм намудаанд, 50% камтар гирифтори СПИД мегарданд. Одамоне, ки соҳиби таҳсилоти олӣ мебошанд, 90% камтар назар ба ҳамсолони таҳсил накарда ба ин сироят гирифтор мегарданд.

Ҳайратовар ин аст, ки қариб ҳамаи мамлакатҳо мувофиқи баҳодиҳии СММ дорои иқтисодии истеҳсол намудани ҳамон қадар озуқаворӣ мебошанд, ки метавонанд аҳолии худро пурра таъмин намоянд.

Масъала аз он иборат аст, ки одамон ниҳоят камбизоат буда, барои худ хӯрокаи харидани наметавонанд. Гуруснагиро нобаробарии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба миён меоранд: афзоиши босуръати аҳолии танҳо ба мамлакатҳои таҳдид менамояд, ки дар он ҷо механизмҳои давлатӣ ва иҷтимоӣ, ки қисмати зиёди аҳолии кишварро бо таҳсилот, тандурустӣ, ҷойҳои корӣ, ҳифзи иҷтимоӣ ва ғ. таъмин менамоянд, вучуд надоранд.

Дар баробари ин, арзиши лоиҳаҳои, ки имкон медиҳанд масъалаи гуруснагиро дар ҷаҳон ҳал намоянд, начандон зиёд аст. Аз рӯйи баҳодиҳии СММ, барои ин на зиёда аз 13 млрд доллар. дар як сол лозим аст. Барои муқоиса: мувофиқи баҳодиҳии Институти тадқиқоти ҷаҳон (дар Стокгольм) дар соли 2010 хароҷоти ҳарбӣ дар ҷаҳон 1630 млрд долл. ро ташкил дод. Аҳолии ИМА ва мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо барои хариди хӯроқи сағҳо, гурбаҳо ва моҳиҳои аквариум тақрибан 14,6 млрд долл. дар як сол сарф менамоянд.

Бинобар он, сусти кардан дар ҳалли масъалаҳои зикршуда ба сулҳу суботи тамоми кураи Замин таҳдид меорад.

КАЛИДВОЖАҲО: *рушди иқтисодӣ, рушди иқтисодии экстенсивӣ, рушди иқтисодии интензивӣ, рушди иқтисодии омехта, сармоияи инсонӣ, мегаиқтисод, иқтисодиёти ҷаҳонӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҲО

1. Шаклҳои асосии рушди иқтисодиро номбар кунед.
2. Усулҳои ченкунии рушди иқтисодӣ кадомҳоянд?
3. Сармоияи инсонӣ чист?
4. Кадом масъалаҳои асосии иқтисодӣ дар ҷаҳон мавҷуданд?
5. Марҳалаҳои инкишофи иқтисодиёти ҷаҳонӣ чандтоянд?
5. Чӣ гуна муноқишаҳои иқтисодӣ дар байни мамлакатҳои ҷаҳон ба мушоҳида мерасад?

МАВЗУИ 17. САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ВА БОЗОРИ АСЪОР

Мақсади дарс:

- шинос кардани хонандагон бо сийёсати беруни иқтисодии давлат;
- фаҳмонидани муҳтавои сийёсати протекционистӣ ва савдои озод;
- ташаккул додани малакаи таҳлили сабабҳои тағйир арзиши дар мамлакатҳои ҷаҳон;
- баррасии хусусиятҳои фаъолияти бозорҳои ҷаҳони асър;
- шинос кардани хонандагон ба самтҳои асосии тараққиёт нобаробари давлатҳои ҷаҳон дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ;
- ба низомдарории маводди омӯхта.

17.1. САБАБҲОИ ИҚТИСОДИИ ПАЙДОИШИ САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ.

СОДИРОТ ВА ВОРИДОТ.

ТАҚСИМОТИ БАЙНАЛХАЛҚӢИ

МЕҲНАТ ВА САВДОИ ҶАҲОНӢ.

ТАЪСИРИ САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ БА ИМКОНОТИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА САТҲИ НЕКУАҲВОЛИИ ДАВЛАТҶОИ СОДИРКУНАНДА

Савдои байналхалқӣ шакли анъанавӣ ва ибтидоии муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ ҳисобида мешавад. Тичорат таърихи ҳазорсола дошта, дар замони муосир низоми умумии робитаҳои хоҷагии ҷаҳониро фаро мегирад.

Дар тадқиқоти солҳои охир олимони иқтисодӣ тавонистанд сабабҳои асосии мавҷудияти савдои байналхалқиро ҷудо намоянд. Ин сабабҳо дар расми 17.1 нишон дода шудаанд, ки мо онҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Нобаробар тақсим шудани захираҳои табиӣ (неъматҳо). Сабаби якуми пайдошавии савдои байналхалқӣ ба табиат мансуб аст: он дар нобаробар тақсим шудани захираҳои табиӣ байни давлатҳои гуногун ва халқиятҳо зоҳир мегардад. Агар дар як давлат захираҳои нафтӣ ва дар давлати дигар пӯлод ҷойгир бошанд, он гоҳ барои он ки дар як давлат қисмҳои автомобилро аз пӯлод истеҳсол намоянд ва дар нуқтаҳои фуруши сӯзишворӣ бензин дошта бошанд, ин давлатҳо бояд байни ҳам дигар тичорат намуда, нефтро бо пӯлод иваз намоянд. Аз рӯйи ин модел, Тоҷикистон ба хориҷи кишвар нахи пахтаро содир ва банану ананасро ворид мекунад.

Аммо ин мантиқ шарҳ наметаҳад, ки барои ҷӣ давлатҳо тичорат мекунад ва онҳо метавонанд молҳоро худашон истеҳсол намоянд. Барои мисол, амрикоӣҳо мошинҳо ва телевизорҳои ҷопониеро харид мекунад (ворид мекунад), ҳол он ки онҳо дорои саноати пуриқтидори автомобилсозӣ ва телевизор мебошанд.

Расми 17.1. Асосҳои иқтисодии савдои байналхалқӣ

Мутобиқи маълумоти оморӣ, автомобилҳо 21%-и воридот ва 11%-и содироти Амрико ро ташкил мекунанд.

Воридот харид намудани молҳо аз тарафи аҳолии як давлат аст, ки дар давлатҳои дигар истеҳсол карда шудаанд.

Содирот фурӯши молҳо ба аҳолии давлати дигар аст, ки дар соҳаҳои иқтисодиёти ватанӣ истеҳсол карда шудаанд.

Принсипи бартарияти мутлақ. Барои ҷавоб ба ин савол илми иқтисод пеш аз ҳама, ба тафовутҳои мутлақ дар хароҷот барои истеҳсоли молҳои якхела рӯ меоварад.

Хароҷоти истеҳсоли зағир ва шакарро дар Россия ва Украина. Муқоиса менамоем аз сабаби шароити иқлимӣ муҳрофӣ, истеҳсоли зағир дар Украина дар 1 га замин нисбат ба Россия ҳосили камтарро таъмин менамояд ва баръакс. Агар ин давлатҳо дар истеҳсоли молҳои худ махсус гардонда шаванд, он гоҳ ҳар ду тараф бурд менамоянд. Онҳо ҳосили худро бо усулҳои самаранок истифода мекунанд.

Барои ҳамин, дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ Россия дар истеҳсоли зағир махсус гардонда шуда, ба Украина маҳсулоти зағирро содир менамуд ва ба ивазаш шакар мегирифт.

Ба забони иқтисодӣ чунин асосро махсусгардонии байналхалқии истеҳсолот меноманд ва принсипи тичоратӣ бартарияти мутлақ номида мешавад.

Принсипи бартарияти мутлақ: давлатҳо аз тичорати байниҳамдигарӣ дар он вақт бурд мекунанд, ки ҳар кадоми онҳо истеҳсоли молҳои хосашонро нисбат ба дигар шарикони тичоратиашон бо хароҷоти кам истеҳсол намоянд.

Махсусгардонӣ дар асоси принсипи бартарияти мутлақ ба он оварда мерасонад, ки инсоният самаранокӣ баландро дар истифодаи захираҳои замин ба даст меоварад. Дар натиҷа, хоҷагии ҷаҳонӣ пайдо

мегардад, ки истехсоли ҳар як навъи молро дар давлатҳое таъмин менамояд, ки барои онҳо харочоти кам сарф карда мешавад. Биноан, инкишофи тичорати байналхалқӣ барои ҳамаи давлатҳои дунё аҳаммияти муҳим дорад ва ба он диққати чиддӣ ҳам аз тарафи давлатҳо ва ҳам аз тарафи ташкилотҳои байналхалқӣ дода мешавад.

Принсипи бартарияти нисбӣ. Дарки мантиқи тичорати байналхалқӣ фақат бо эҳсоси нобаробар тақсим шудани неъматҳои моддӣ ва моҳияти принсипи бартари мутлақ ғайриимкон аст.

Илми иқтисодӣ дар аввали асри XIX, баъди ба анҷом расидани ҷараёни саноатикунонии баъзе давлатҳо инро ошкор намуд. Як қатор давлатҳо пешсаф ва дар онҳо харочот барои истехсоли маҳсулоти соҳаҳои гуногун нисбат ба давлатҳои сусти инкишофёфта камтар гардид. Агар тичорати байналхалқӣ дар ин шароит фақат дар асоси принсипи бартарияти мутлақ инкишоф ёбад, он гоҳ давлатҳои пешсаф бояд хариди молҳоро аз давлатҳои сусти таракқикарда кам мекарданд ва ин ҳодиса рух наменод.

Қадами дигар барои дарк намудани сирри савдои байналхалқӣ аз тарафи олимиктисодчии бузурги англис Давид Рикардо (1772–1823) гузошта шуд. Вай дар инкишофи тичорати берунӣ таъсири як принсипи дигар – принсипи бартари нисбиро тавонист пешниҳод намояд.

Принсипи бартарияти нисбӣ барои ҳар як давлат дар содир намудани ҳамон молҳо ғоидаовар аст, ки нархи онҳо нисбат ба дигар давлатҳо пасттар мебошад.

Ба ибораи дигар, ҳар як давлат дар истехсоли он молҳое махсус гардонда мешавад, ки нархи онҳо нисбат ба дигар давлатҳое, ки мехоҳанд дар он ҷо он молҳоро фурӯшанд, пасттар бошад. Дар таҷрибаи воқеии тичоратӣ, албатта, ҳеҷ кас чунин ҳисоботи илмӣ набурдааст. Онҳоро ба таври кулӣ таҳлили байниҳамдигарии нархи бозори дохила ва беруна иваз мекунад, то ба андозае ки ин таносуби байниҳамдигарӣ дар шароитҳои баробари ҷавобгӯ будани тафовутҳо дар муқоиса самаранокии истехсолоти мол дошта бошанд. Тасаввур мекунем, ки нархҳои 1 т семент ва 1 кв. шиша дар Россия ба 5 ҳазор рубл баробар бошад. Дар Украина 1 т семент 20 ҳазор гривен ва шиша – 40 ҳазор гривен. Агар имрӯзҳо соҳибкорони рус 1м кв шишаро ба Украина ба нархи 40 ҳазор гривен ҳамчун кумак содирот намоянд, вай метавонад 2 т сементро дар шакле, ки дар ҳуди Россия ба фурӯш мерафт, харидорӣ намояд.

Агар минбаъд Украина ин сементро ба Россия содир намояд, он гоҳ 10 ҳазор рублро ғоида мегирад, ки ин 2 баробар нисбат ба истехсоли ҳамин миқдори шиша зиёдтар аст. Фарқи байни ин маблағ, яъне 5 ҳазор (10–5) ғоидаи иқтисодии соҳибкор мебошад.

Аммо ин ҳисоббаробаркунӣ ҳудуди муайян дорад ва дар асоси чунин таҳлилҳо тамоми ғайрииқтисодии тичорати берунӣ ташкил карда

мешавад. Ин усули хеле одист: ҳамон молҳои ватаниро содир кардан ғоидаовар аст, ки аз ғоидаи ғуруши онҳо дар хоричи кишвар молҳои зиёди маҳаллиро харидорӣ кардан мумкин бошад.

Ҳамин тавр, фирмаҳои бурунмарзии машғул ба тиҷорати калон дар ғаболияти худ принсипи бартарияти нисбино истиғода мекунад. Ин мантиқи тиҷорати беруни дар ҳаёти дохилииқтисодӣ низ истиғода карда мешавад. Манфиати ғурушандагонро ҳар як давлат ба инобат гирифта, чунин маҳсусгардонии иқтисодиётро ба роҳ меонад, ки барои ӯ имкон диҳад: ба таври самаранок захираҳои мавҷудбударо истиғода намояд; сатҳи баланди некуаҳолиро ба воситаи амалиёти содиротию воридотӣ ба даст оварад.

Раванди чунин маҳсусгардонӣ на фақат барои инкишофи бозори ҷаҳонӣ, инчунин барои тақсимои байналхалқӣ ва кооператсияи меҳнат низ асосро ташкил менамояд.

Нисбати он ки то чӣ андоза тақсимои байналхалқии меҳнат зарур аст, дар мисоли зерин дида мебароем. Шаҳрванди ИМА аз ширкати амрикоии «Дженерал моторс» автомобили истеҳсолкардаи «Понтиак»-ро харид мекунад ва дар ҳақиқат, қарордоди байналхалқиро амалӣ мегардонад. Ӯ барои ин мошин 10 ҳазор доллар пардохт мекунад, ки ба таври зерин тақсим карда мешавад: 3 ҳазор доллар ба Кореяи Ҷанубӣ барои амалиёти одӣ ва меҳнатталаб меравад; 1850 доллар ба Япония барои муҳаррик ва воситаҳои электронӣ дода мешавад; 700 доллар ба Олмон барои лоиҳакашии мошин меравад; 450 доллар ба фирмаҳои Тайван, Сингапур ва Гонконг барои истеҳсоли қисмҳои хурд равона карда мешавад; 250 доллар ба суратҳисоби фирмаҳои англис барои ташкили реклама ва ғуруши автомобил гузаронда мешавад; 50 доллар хизмати фирмаҳои Ирландия ва Барбадос барои коркарди маълумот сарф карда мешавад. Дар маҷмуъ, тақрибан 6 ҳазор доллар барои шаҳрвандони дигар давлатҳо дода мешавад.

Ба ҳиссаи шаҳрвандони ИМА, идоракунандагон ва саҳмдорони «Дженерал моторс», адвокатҳо ва бонкирҳо, фирмаҳои хизматрасонӣ ва дигар иштирокчиёни истеҳсоли автомобили амрикоӣ фақат 4 ҳазор доллар рост меояд. Хариду ғуруши байналмилалӣ, агар бо усули муқоисавӣ асос ёфта бошад ва ба ягон муқобилияте дучор нагардад, ҳамаи иштирокунандагонро ба комёби ноил мегардонад.

Ҳамин тавр, хариду ғуруши байналмилалӣ ҳамеша бо низоъҳо ва зиддиятҳо дучор мешавад. Барои донишмандони сабаби онҳо ба ҳисоботи иқтисодии франсуз Фредерик Бастиа (1801 – 1850), ки онро дар китоби «Соғизми иқтисодӣ» чамъ овардааст, шинос шудан лозим аст. (Далелҳои истеҳзоомези рақибони хариду ғуруши озоди байналмилалии Бастиа «аз номи Борсов барои дахлнопазирии бозори дохила»).

Протексионизм сиёсати иқтисодии давлат мебошад, ки моҳияти он ҳимояи молистеҳсолкунандагони ватанӣ аз рақобати фирмаҳои дигар давлатҳо ба воситаи барқарор кардани намвҳои гуногуни маҳдудиятҳо барои воридот мебошад.

Барои ҳимояи бозори дохилӣ ва истеҳсолкунандагони миллии ҳукумат чунин фишангҳои протексионизмро ба монанди квотаи воридотӣ ва литсензия истифода мебарад.

Квотаи воридотӣ аз тарафи давлат маҳдуд кардани воридоти мол аз дигар давлатҳо мебошад.

Иҷозатнома (литсензия)-и берунтиҷоратӣ ба квота монанд буда, иҷозати давлатро барои воридот ё ин ки содироти молҳои муайян пешбинӣ мекунад.

Демпинг фуруши молҳоро аз рӯи нархҳои аз харочотҳои истеҳсоли пасттар дар назар дорад.

17.2. МАҲҶУМ ВА МОҲИЯТИ БОЗОРИ АСЪОР

Хусусияти муҳими тиҷорати байналхалқӣ нисбат ба тиҷорати дохилӣ дар он зоҳир мегардад, ки ба он воҳидҳои пулии гуногун, яъне асъори кишварҳои гуногун хизмат мерасонанд. Дар ин сурат ҳар як давлат талаб менамояд, ки дар ҳудуди он ҳисоббаробаркуниҳо фақат бо асъори милли амалӣ гардонанда шаванд. Фақат бо ин асъор андозҳои пардохташавандаи даромади фирмаҳо муайян карда мешаванд. Барои ҳамин тиҷорати байналхалқӣ доимо ҳалли масъалаҳои зеринро талаб менамояд:

- 1) Ташкили хариду фуруши молҳои худӣ;*
- 2) Таъминнокии асъори амалиёти тиҷоратӣ.*

Дар ин ҳолат ба миён меояд, ки агар ҳамаи давлатҳо барои инкишофи тиҷорати байналхалқӣ манфиатдор бошанд, пас, барои чӣ чунин монеаҳои асъорӣ дар роҳи савдои байналхалқӣ ташкил карда мешаванд? Дар иртибот бо ин якчанд сабабро қайд кардан мумкин аст:

- 1) Мавҷудияти асъори милли барои давлат дарёфти воситаҳои барои ҳисоббаробаркуниҳои байналхалқӣ осон мегардонад;*
- 2) Мавҷудияти барои давлат имконият медиҳад, ки иқтисодиёти мамлакатро идора намояд;*
- 3) Асъори милли истиқлоли пурраи мамлакат ва робитаи мутақобилаи онро бо дигар мамлакатҳо таъмин менамояд;*
- 4) Мавҷудияти асъори милли роҳи беқурбшавиши асъорро мегирад.*

Барои амалӣ гардонидан дар шароити мавҷудияти асъори гуногун, инсоният механизми ҳисоббаробаркуниҳои тарафайнро байни шаҳрвандон ва фирмаҳои давлатҳои гуногун ташкил намудааст. Одатан, онро бозори асъор меноманд.

Асоси ин механизм таносуби мубодилаи асъор – қурби асъор мебошад, ки нархи асъори миллиро нишон медиҳад.

Қурби асър яке аз унсурҳои асосии асър мебошад ва ба бисёр равандҳои макроиктисодии дар мамлакат ҷойдошта таъсири калон мерасонад. Бо ёрии қурби асър нархи молҳо ва хизматрасониҳои дар мамлакатҳои гуногун истехсолшуда муқоиса карда мешавад. Сатҳи қурби асър аз рақобатнокии молҳои миллии дар бозорҳои ҷаҳонӣ, ҳаҷми содирот ва воридот вобаста аст. Пӯёии (динамика)-и қурби асър, сатҳ ва суръати пасту баландшавии он нишондиҳандаҳои устувории иқтисоди мамлакат мебошад.

Қурби асър «нарх»-и воҳиди пулии як мамлакат буда, дар воҳидҳои пулии хориҷӣ ифода ёфтааст. Ин нарх вобаста ба он ки кадом асър ба сифати воҳиди ҳисобкунӣ қабул мешавад, метавонад гуногун ифода шавад.

Муайян кардани қурби воҳиди пули миллии дар асёри хориҷӣ нархгузори асър номида мешавад. Дар мамлакатҳои ҷаҳон намудҳои зерини нархгузорӣ истифода мешавад:

- *нархгузори мустақим, вақте ки воҳиди асёри миллии ба воситаи миқдори муайяни воҳидҳои асёри хориҷӣ муайян карда мешаванд;*
- *нархгузори гайримустақим, вақте ки воҳиди асёри хориҷӣ ба воситаи миқдори муайяни воҳидҳои асърҳои миллии муайян мешавад;*
- *нархгузори дучониба, вақте ки қурби ду асър ба воситаи қурби онҳо нисбат ба асёри сеюм (масалан, ба доллари ИМА) муайян карда мешавад. Ин навъ бо мақсади ҳисоби қурби асёри миллии дар аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон истифода мегардад.*

Дар низоми асър мафҳуми паритет (таносуб)-и асър вучуд дорад. Ин таносуби байни ду асър аст, ки дар асоси қонунӣ муайян карда мешавад. Бар хилофи паритети асър қурби асър метавонад дар асоси талабот ва тақлифот муайян гардад. Вале асоси арзиши қурби асър қобилияти харидории асър мебошад.

Доираи махсуси муносибатҳои бозорӣ, ки ба сифати объекти доду гирифтӣ сармояи пулӣ хизмат мекунад, бозорҳои ҷаҳонии асърро ташкил мекунад. Ин бозорҳо дар заминаи ташаккули муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ барқарор гаштаанд. Бозори ҷаҳонии асър шабакаи глобалии электронии мамлакатҳои ҷаҳон мебошад, ки дар он хариду фурӯши асър барои таъмини савдои байналхалқӣ, гардиши пардохтҳои байналхалқӣ оид ба иҷрои уҳдадорихои пулии шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии мамлакатҳои гуногун ва инчунин, гирифтани ғайриқарбонии гузаронида мешавад.

Бозорҳои асър аз ду нуқтаи назар омӯхта мешаванд:

Аз нуқтаи назари функционалӣ – бозори асър доираи муносибатҳои иқтисодист, ки ҳангоми гузаронидани амалиёт оид ба хариду фурӯши асёри миллии ва хориҷӣ ба вучуд меояд.

Аз нуқтаи назари институтсионалӣ, бозори асър, ин маҷмуи бонкҳо, муассисаҳои махсуси молиявӣ қарзӣ, биржаҳои фондӣ, шаба-

кахои муосири алоқа ва инчунин, марказҳои расмие мебошанд, ки дар онҳо хариду фурӯши асъори хориҷӣ ба миллӣ аз рӯйи қурби дар заминаи тақозо ва арза барқароргашта гузаронида мешавад.

Бозори асъор дар тобеияти қонунҳои рақобат қарор дорад. Ба рафтори иштирокчиёни он хоҳиши ноил гаштан ба фоидаи баланд бо назар дошти фарқият дар қурби асъор таъсир мерасонад. Бузургии фоида дар бозори асъор аз баҳисобгирии доираи васеи хавфҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ вобаста аст.

Бозорҳои миллии асъор, ки ба ҳаракати маблағҳои пулии дохили мамлакат хизмат мекунад, ба бозори ҷаҳонии асъор пайваست мебошанд ва дар онҳо амалиёти асъорӣ ва ҳисоббаробаркуние гузаронида мешавад, ки ба ҳаракати байналхалқии молҳо, хизматрасониҳо ва сармояҳо вобастаанд. Бозори ҷаҳонии асъор, ки аз Душанбе то ҷумъа шабонарӯзӣ амал мекунад, бозорҳои миллии асъорро бо ёрии воситаҳои муосири коммуникатсия, ба монанди телефон, телеграф, телекс, шабакаҳои компютерӣ пайваст мекунад.

Бозорҳои муосири ҷаҳонии асъор бо хусусиятҳои асосии зерин фарқ мекунад:

1) Байналмиллалишавии бозорҳои асъорӣ дар заминаи байналмиллалишавии робитаҳои хоҷагӣ, истифодаи васеи воситаҳои электронии алоқа ва гузаронидани амалиёт ва ҳисоббаробаркунӣ ба воситаи онҳо.

2) Пай дар пай дар давоми шабонарӯз дар ҳамаи қисмҳои ҷаҳон гузаронидани амалиёти асъорӣ.

3) Пешбурди амалиёт дар бозорҳои асъор бо назардошти минтақаҳои соатӣ аз меридиани сифрӣ, ки аз Гринвич – Greenwich Meridian Time (GMT) мегузарад, аз Зеландияи Нав (Веллингтон) оғоз шуда, пайваستا ба воситаи минтақаҳои соатӣ аз Сидней, Токио, Гонконг, Сингапур, Москва, Франкфурти соҳили Майна, Лондон, Нью-Йорк ва Лос-Анҷелес гузаронида мешавад.

4) Техникаи пешбурди амалиёти асъорӣ яқхела гардонида шудааст, ҳисоббаробаркуниҳо бо истифода аз ҳисобҳои муросилотии бонкҳо гузаронида мешаванд.

5) Амалиёти ҳанноӣ (спекулятивӣ) ва арбитражӣ аз амалиёти асъории ба муомилоти тичоратӣ вобаста хеле зиёд аст, теъдоди иштирокчиёни онҳо якбора зиёд шуд ва на фақат бонкҳо ва ШФМ (ширкати фаромиллӣ), балки дигар шахсони ҳуқуқӣ ва ҳатто воқеиро дар бар мегирад.

Вазифаҳои бозорҳои асъор. Бозорҳои муосири асъор вазифаҳои зеринро иҷро мекунад:

1) Хизматрасонии асъорӣ қарзӣ ва ҳисоббаробаркунӣ оид ба амалиёти содироту воридот ва инчунин, сармоягузори хориҷӣ;

2) Диверсификатсиякунонии (барқароршавии дороиҳо бо асъори гуногуни устувор) захираҳои асъории бонкҳо, корхонаҳо, давлат ва субъектҳои дигари муносибатҳои иқтисодии байналхалқӣ;

3) Танзимнамоии қурби асъор (бозорӣ ва давлатӣ) барои ҳалли масъалаҳои гуногуни макроиқтисодӣ;

4) Суғуртаи хавфҳои асъорӣ. Дар вақти суғуртакунӣ иштирокчиёни бозор кам кардани хавфи ба пасту баландшавии қурби асъор вобастаро, ки ба сармоияи онҳо таъсири манфӣ расонида метавонад, дар назар дошта, кӯшиш мекунанд, ки аз уҳдадорихоӣ соф дар асъори хориҷӣ озод бошанд, яъне тавозуни байни талабот ва уҳдадорихоро бо ин асъор таъмин намоянд;

5) Пешбурди амалиёти асъории ҳанноти бо истифода аз таъсиррасонӣ ба тағйир додани қурби асъор бо мақсади гирифтани фоида.

Иштирокчиёни ин бозор, ки хоҳиши гирифтани бурди баланд аз муомилоти асъордоранд, ба тафовути байни меъёри фоиз дар бозори миллий ва хориҷии асъор ва инчунин, ба тағйироти пешбинишавандаи қурби асъор вобастаанд.

Саҳмдорони асосии бозори қаҳонии асъор. Сатҳи инкишоф ва ҳаҷми бозори асъор ба ҳаёти саҳмдорони он, сатҳи иштирок ва миқдори амалиёт вобаста аст. Саҳмдорони бозори асъор бонкҳои тичоратӣ ва марказӣ, биржаҳои асъор, агентии брокерӣ, ширкатҳои байналхалқӣ мебошанд.

Бонкҳои тичоратӣ на фақат ҷузвдони худро аз ҳисоби дороиҳои хориҷӣ диверсификатсия мекунанд, балки муомилоти асъориро аз номи ширкатҳои ба бозорҳои хориҷӣ ба сифати содиркунанда ва воридкунанда шомилшуда мегузаронанд.

Мувофиқи қонунҳои миллии бонкӣ ё ин ки асъорӣ, бонкҳои тичоратӣ амалиёти байналхалқӣ ва муомилаи асъориро дар сурати гирифтани иҷозатномаи махсус (литсензия) гузаронида метавонанд. Бонкҳое, ки ба онҳо ҳуқуқи гузаронидани амалиёти асъорӣ дода шудааст, бонкҳои намояндагӣ, девизӣ ё ин ки асъорӣ номида мешаванд. На ҳамаи бонкҳо иҷозати пешбурди амалиёти асъор гирифта, дар сатҳи баробар дар амалиёти бозори асъор иштирок менамоянд. Вусъати бонк, шухрати бонк, дараҷаи ташаккули шабакаю шуъбаҳо ва филиалҳои хориҷӣ, ҳаҷми ҳисоббаробаркунии байналхалқии ба воситаи бонк амалишаванда омилҳои мебошанд, ки нақши онро дар бозорҳои асъор муайян мекунанд. Нақши муайянро маҳдудиятҳои асъорӣ (даврӣ)-и гоҳ-гоҳ тақроршаванда, вазъи алоқаи телексӣ ва телефонӣ дар маҳалҳои ҷойгиршудаи бонк иҷро мекунанд. Бинобар ин, ҳаҷми зиёди амалиёти асъориро ҳиссаи бонкҳои фаромилалӣ (БФМ): Citi Bank, Chase Manhattan Bank, Deutsche Bank, Dresden Bank, Barclays Bank, Union Bank of Switzerland, Sumitomo Bank, Mitsubishi Bank, ABN Amro ва дигарҳо ташкил мена-

моёнд. Ин бонкҳо мубодилаи асъорро дар ҳаҷми хеле калон (100–500 млн долл.) мегузаронанд, ҳол он ки мубодилаи стандартӣ аз 1 то 10 млн долл. мебошад ва ба вазъи бозори асъор таъсири зиёд расонида, дар гузаронидани мубодилаи фоидаовар бартарияти рақобатӣ дорад. Онҳо дорои шабакаҳои шуъбаи хориҷӣ буда, шабонарӯзӣ амалиёти асъорино муттасил ба воситаи шуъбаҳои хориҷии худ мегузаронанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яқчанд бонки тичоратӣ иҷозатномаи пешбурди амалиёти асъорӣ доранд ва онҳо дар бозори байнибонкии асъор иштирок менамоёнд. Дар қатори онҳо ҶСК «Ориёнбонк», БДА «Амонатбонк», ҶСК Бонки Эсхата, ҶСП Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон, КВД БССТ «Саноатсодиротбонк», ҶСК «Алиф Бонк», ҶСП «Душанбе Сити Бонк» ва дигарҳо мебошанд.

Бонкҳои марказӣ (миллӣ) дар бозори асъор иштирок намуда, захираҳои асъорино идора мекунанд, қурби асъори миллиро дастгирӣ менамоёнд, муҳофизати асъорӣ мегузаронанд ва инчунин меъёри фоизи маблағгузорино дар асъори милли хамчун воситаи қонунии пардохт танзим менамоёнд.

Бонкҳои марказӣ дар танзими бозори миллии асъор, хусусан дар мамлакатҳои иқтисодӣ давраи гузариш нақши хеле калон мебозанд. Вазифаи асосии Бонки миллии Тоҷикистон дар доираи сиёсати асъор нигоҳ доштани қурби асъори милли мебошад, ки он то андозае бо роҳи иштирок ва фаъолияти бонк дар бозори асъор ба амал бароварда мешавад.

Саҳмдорони нави бозори асъор ташкилотҳои хислати ғайрибонки дошта (фондҳои суғуртавӣ ва нафақавӣ, ширкатҳои сармоягузори) мебошанд, ки идораи диверсификатсионии ҷузвдони дороиҳоро бо ҷойгирнамоеи асъор дар қоғазҳои қиматноки бозоргир ва эътимодноки ширкатҳои гуногун таъмин карда истодаанд.

Аз ҳама зиёдтар фонди «Quantum»и Ҷорҷ Сорос, фонди «Dean Wittek», ҳедҷфонди байналхалқии «LongTerm Capital Management» шуҳрати баланд доранд. Дар шароити либерализатсияи бозорҳои асъор пайдоиши онҳо ба зарурати суғуртаи хавфҳои зиёдшудаи асъорӣ ва қарзӣ вобаста аст. Дар таъсиси онҳо, одатан, бонкҳои фаромилалӣ ва фондҳои сармоягузори иштирок мекунанд. Бинобар ин, дар ҳедҷфондҳо маблағҳои хеле калон ҷамъ мешаванд, ки на фақат суғуртаи хавфҳо, балки бастании қарордодҳои ҳаннотии калонро имконпазир мегардонанд, ки қобилияти паст кардани қурби асъори мамлакатҳои наҷандон калонро доранд.

Дар сохтори ташкилии бозори асъор фирмаи брокерӣ маъкеи махсус дорад, ки ба воситаи он тахминан 30%-и амалиёти асъорӣ (дар бозори Лондон – 35%) гузаронида мешавад. Фирмаи брокерӣ вазифаи миёнаравро дар байни фурушандагон ва харидорони асъор иҷро менамоёнд.

Ширкатҳои брокерӣ барои миёнаравӣ маблағи комиссияи меситонанд (то 20 долл. ИМА ба ҳар як миллион доллари харидшуда ё ин ки фурӯхташуда ва ё эквиваленти он). Бо ташаккули воситаҳои электронии алоқаи байнибонкӣ ва такмилёбии муомилоти асъор (Рейтердилинг, Телерейт) нақши ширкатҳои брокерӣ дар бозори байнибонкӣ паст шуд, гарчанде онҳо нақши муҳимро дар амалиёти шахсони хусусӣ ва ширкатҳои наҷандон калон иҷро карда истодаанд.

Мавқеи асосиро дар байни ширкатҳои брокерӣ-дилерӣ «Меррил Линч» (Merrill Lynch Pierce Fenner & Smith), И. Ф. Хаттон (E. F. Hutton), «Голдман Сакс» (Goldman Sachs), «Морган Стэнли» (Morgan Stanley) ишғол менамоянд.

Аз нуқтаи назари ташкилӣ, биржаҳои асъорӣ низ саҳмдорони бозори асъор мебошанд. Аммо дар солҳои охир онҳо дар бозори асъор нақши хеле ночиз мебозанд. Онҳо фақат дар баъзе мамлакатҳо (ҚФО, Фаронса, Япония, мамлакатҳои Бенилюкс, Скандинавия) боқӣ монда амал мекунанд ва вазифаи асосияшон аз ташкили тиҷорати асъор, ҷалби захираҳо (ресурсҳо)-и озод, сабти қурби маълумоти асъор иборат аст.

КАЛИДВОЖАҲО: савдои байналхалқӣ, содирот, воридот, бартарияти мутлақ, бартарияти нисбӣ, асъор, бозори асъор, қурби асъор.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Мафҳуми савдои байналхалқиро шарҳ диҳед.
2. Воридот ва содирот гуфта, чиро мефаҳмед?
3. Принципҳои савдои байналхалқиро шарҳ диҳед.
4. Дар савдои байналхалқӣ кадои сиёсатҳо мавҷуданд?
5. Ҳиссаҷудокунӣ ё квотакунонӣ дар савдои байналхалқӣ чӣ маъно дорад?
6. Арзиши арз чист?
7. Бозорҳои ҷаҳонии арзро номбар ва таҳлил намоед.

МАВЗУИ 18. ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақсади дарс:

- шинос кардани хонандагон бо марҳилаҳои инкишофи Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- омӯзонидани вазифаҳои стратегии Тоҷикистон ва таҳлили раванди иҷрои онҳо;
- ташаккул додани малакаи донишҷӯён дар таҳлили сиёсати «дарҳои кушод»-и Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- ташаккул додани қобилияти хонандагон ба тафакқури иқтисодӣ ва таҳлили ворид гардидани Тоҷикистон ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ;
- нишон додани зарурат ва ҳадафҳои пайвастании Тоҷикистон ба гурӯҳҳои ҳамгирӣ.

18.1. ЗАРУРАТИ ГУЗАРИШИ ЧУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН БА ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ

Чумхурии Тоҷикистон ба монанди чумхуриҳои дигари собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, баъд аз пош хӯрдани ин иттиҳод соли 1991 ҳамчун давлати соҳибистиклол аз тарафи ҷомеаи ҷаҳонӣ шинохта шуда, давраи гузаришро аз низоми иқтисодиёти нақшавӣ ба низоми иқтисодиёти бозорӣ пеш гирифт. Дар шароити гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ дар Чумхурии Тоҷикистон зарурати гузаронидани ислоҳоти иқтисодиву иҷтимоӣ ба вучуд омад ва дар заминаи он дигаргуниҳои сохторӣ гузаронида шуданд. Пеш аз ҳама, гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ, зарурати ҷорӣ намудани гуногуншаклии моликият ва ба вучуд овардани шароитҳоро барои рақобат байни субъектҳои иқтисодӣ ба миён овард. Аммо давраи гузариш бо сар задани бӯҳрони иқтисодиву иҷтимоӣ пайваста гашт, ки ин барои аксари чунин мамлакатҳо хос буд. Бӯҳрони иқтисодӣ ба пастравии истехсолот ва ба табақаҳои гуногун тақсим шудани аҳолиро вобаста ба даромад ба вучуд овард. Барои иқтисодиёти дар ҳоли гузариши Чумхурии Тоҷикистон чунин ҳолат хос буд:

- *зиёдшавии номутаносибии техникӣ-иқтисодӣ;*
- *паст шудани майл ба сармоягузорӣ ва пасандознамоӣ;*
- *зиёд шудани истифодаи экстенсивии қувваи корӣ дар ҳолати ҷой доштани тамоюли умумии бад шудани сифат ва таназзули сохтори он;*
- *баланд шудани шиддатнокии экологӣ ва паст гардидани сатҳу сифати зиндагӣ.*

Дар иртибот бо ин, барои гузаронидани ислоҳот дар иқтисодиёт аз роҳҳои зерин истифода кардан мумкин аст:

Роҳи якум гузаронидани ислоҳоти куллиро дар муҳлати кӯтоҳтарин дар назар дорад ва роҳи дуюм ба қисман азнавсозӣ ва марҳала ба марҳала тақвият додани онҳо асос меёбад.

Роҳи аввал роҳи қатъӣ (радикалӣ)-и гузаронидани маҷмуи ислохотро дар назар дорад, ки барои иваз намудани банақшагирии марказонидашуда ва ба вучуд овардани асоси иқтисодиёти бозорӣ нигаронида шудааст. Сухан дар бораи ба зудӣ гузаронидани либерализатсияи нарх ва савдо, ҳамчунин оид ба татбиқ кардани барномаи мақсадноки устуворгардонии таъминкунандаи устувории нарх меравад. Ҷораҳои дигар гузариш ба бадалшавии арз барои амалиёти ҷорӣ, ба вучуд овардани шароит барои барқароршавии корхонаҳои нави хусусӣ, ғайриинҳисоригардонии саноат, қабул кардани стандартҳои нави ҳисоби муҳосибӣ, гузаронидани ислоҳот дар низоми андозбандӣ, низоми судӣ, бахши молиҷавӣ ва идораҳои давлатиро фаро мегиранд.

Чунин модели комплекси гузаронидани ислоҳот барои иқтисодиёти мамлакатҳои Аврупои Марказию Шарқӣ ва мамлакатҳои мустақили ИДМ хос буд.

Рохи дуҷоми марҳала ба марҳала гузаронидани ислохотро дар назар дорад, яъне сараввал метавонад бо тартиби озмоишӣ ва минбаъд, пиёда кардани таҷрибаи бобарор татбиқ гардад. Марҳала ба марҳала гузаронидани ислохот ҳамон роҳест, ки онро Чин пеш гирифтааст.

Дар ҳамаи мамлакатҳои дорои иқтисодиёти давраи гузариш нақши муҳимро дар беҳсозии вазъи иқтисодӣ хусусигардонии моликият, либерализатсия ва устуворгардонии мунтазам иҷро мекунад. Агар хусусигардонӣ ташаккули ҳуқуқи амвол ва моликияти хусусиро ифода кунад, он гоҳ либерализатсия нархгузорию озод ва аз байн бардоштани назоратро аз тарафи давлат дар назар дорад. Нақши хусусигардонии моликият дар сулҳу субот ва ваҳдати милли назаррас аст. Пеш аз ҳама, ташаккули низоми гуногуншаклии моликият дар кишвар заминаи асосии муносибатҳои судманд оид ба азхудкунии воситаҳои истеҳсолот гардид, ки дар натиҷа, ба муносибатҳои бозорӣ таҳким бахшид. Аз тарафи дигар, низоми гуногуншаклии моликият ба он оварда расонид, ки дар шароити бӯҳрони сиёсӣ ва давлатдорӣ соҳибмулкони тавонистанд баҳри ҳифзи моликияти худ кӯшиш ба харҷ диҳанд ва аз харобшавии навбатӣ онро нигоҳдоранд. Сеюм, моликияти хусусӣ бевосита ба шуури аҳоли оид ба муносибат ба бойигарии милли таъсири мусбӣ расонид. Билохира, гуногуншаклии моликият дар низоми иқтисоди бозорӣ воситаи асосии болоравии рақобат миёни истеҳсолкунандагон ва беҳдошти сифати маҳсулот гардид, ки ногузир аст.

Истиқлоли сиёсии ба даст овардаи Тоҷикистон ва рӯ ба сӯйи иқтисоди бозорӣ ниҳодани он водор месозад, ки мустақиман ба ҷараёни тақсими байналмилалӣ меҳнат ва ҷаҳонишавӣ (глобализатсия)-и истеҳсолот, меҳнат, сармоя ва тичорат шарик гардад.

Соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо мустақилияти сиёсӣ, балки мустақилияти иқтисодиву иҷтимоиро низ таъмин намуд. Давраи аввали соҳибистиклолии кишвар бо ислохоти зерин оғоз гардид, гузариш аз низоми сотсиалистӣ ба иқтисоди бозорӣ; гузариш аз иқтисоди пӯшида ба иқтисоди кушод; интиҳоби мустақили робитаҳо ва муайянкунии самти онҳо мебошанд.

Соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инкишофи иқтисодии онро аз нуқтаи назари иқтисодшиносони муосир ба се давра тақсим кардан мумкин аст:

Давраи якум (1991 – 1997). Марҳалаи бӯҳрон, ҷанги шаҳрвандӣ ва харобии сохтори иқтисодиёт.

Давраи дуум (1997 – 2007). Марҳалаи барқарорсозии иқтисодиву иҷтимоӣ ва ислохот.

Давраи сеюм аз (2007). Марҳалаи инкишоф, бунёди иншооти нав ва барқарору мустаҳкамсозии мавқеи мамлакат дар арсаи ҷаҳонӣ.

Имрӯз дар Тоҷикистон иқтисодиёти омехта ба миён омада истодааст, ки он, пеш аз ҳама, аз гуногуншаклии моликият, яъне ҷой доштани

моликияти давлатӣ ва хусусӣ бармеояд. Ба монанди мамлакатҳои иқтисодидиётиашон рӯ ба инкишоф, дар мамлакатҳои иқтисодидиёти давраи гузариш, ислохот бояд ҳам устуворгардонии макроиқтисодӣ ва ҳам ислохоти сохториро фаро гирад, то ки кушод будани иқтисодидиёти кишвар таъмин гардад.

Иқтисодидиёти кушод барои либерализатсияи нарх аҳамияти муҳим дорад. Натиҷаи ниҳонии тағйир додани нархҳо мувофиқ кардани сохтори онҳо бо таносубҳои ҷаҳонӣ мебошад. Дар баробари ин, мавҷуд будани нархҳои ҷаҳонӣ худ ба худ ҷараёни барқароршавии мувозинати нархҳо пас аз саршавии либерализатсияи онҳо метезонад. Хислати кушод доштани иқтисодидиёт ҳамзамон ба пайдо шудани сармоягузори стратегии хориҷӣ ва ҳал гардидани масъалаи ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат менамояд.

Аз рӯйи ҳисоби олимони мамлакат Тоҷикистон ба қатори мамлакатҳои дорои иқтисодидиёти хурди кушод мансуб буда, хусусиятҳои зеринро соҳиб аст:

1) Иқтисодидиёти хурди кушод ба нархи ҷаҳонии молу хизматрасонӣ таъсир расонида наметавонад ва дар зери таъсири ин нархҳо савдои берунии худро ба амал меорад. Дар ҳақиқат, дар содироти пахта ва алюмини ний Тоҷикистон ба нархҳои ҷаҳонии ин молҳо таъҷиб мекунад.

2) Сатҳи меъёри фоизи қарз дар иқтисодидиёти хурди кушод ба сатҳи меъёри фоизи ҷаҳонӣ таъсир намерасонад.

Инчунин, дигар хусусиятҳо ба иқтисодидиёти хурди кушод мансубанд, ки ҳамаи ин хусусиятҳо ба Тоҷикистон низ хос мебошанд.

Сохтори соҳавии иқтисодидиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таркиби зерин иборат аст: соҳаҳои саноат, сохтмон, нақлиёт, алоқа, кишоварзӣ, маориф ва илм, фарҳанг, тандурустӣ, муҳофизат.

Чунин марҳалаҳои ташкили робитаҳои иқтисодии хориҷии давлатҳои собиқ Шуравӣ, аз ҷумла Тоҷикистонро ҷудо кардан мумкин аст:

1) Марҳалаи монополиякунонии мустақами давлатии фаъолияти берунииқтисодӣ. Ин марҳала давраи шуравиро то солҳои 80-ум дар бар мегирад.

2) Марҳалаи ташкили асосҳои мустақилона баамалбарории фаъолияти иқтисодии хориҷӣ. Ин марҳала аз солҳои 80-ум то соли 1991-ро дар бар мегирад.

3) Марҳалаи мустақилона баамалбарории фаъолияти иқтисодии хориҷӣ. Марҳалаи навбатӣ аз соли 1991 то ба имрӯз идома ёфта истодааст.

Робитаҳои иқтисодии хориҷӣ дар баробари барқароршавии иқтисоди бозории мутамаддин микёс ва суръати раванди дохилшавии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба меҳвари тақсмоти байналхалқии меҳнат ба сифати субъекти алоҳидаи хоҷагии ҷаҳонӣ муайян менамояд. Бинобар

хамин, сиёсати иқтисодии хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд вазифаҳои ташкиливу иқтисодиро бо чунин тартиб ҳал намояд:

- *интихоби соҳаҳои нисбатан мукамал ва самтҳои фаъолияти мутақобилаи иқтисодиёти ҷумҳурӣ бо хоҷагии ҷаҳонӣ;*
- *ташаккули чунин механизми идоракунии робитаҳои иқтисодии хориҷӣ, ки ба дохилшавии иқтисоди кишвар ба хоҷагии ҷаҳонӣ мусоидат карда, шароитро ҷиҳати баҳисобгирии омилҳои таъминкунандаи амнияти иқтисодӣ фароҳам оварад;*
- *ба вуҷуд овардани шароит барои ислоҳоти чандирии механизми дохилшавии иқтисодиёти Тоҷикистон ба тақсими байналхалқии меҳнат дар сатҳи макро ва микро, ки имкони фаъолияти самаранокро дар миқёси самтҳои ҳамкорӣ ва афзалиятҳои интихобкардашуда медиҳад.*

18.2. ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲАМЧУН НИЗОМИ ТАРКИБИИ ХОҶАГИИ ҶАҲОНӢ

Дохилшавии ҷумҳурӣ ба низоми хоҷагии ҷаҳонӣ барои инкишофи минбаъдаи қувваҳои истеҳсолкунанда ва ташаккул ёфтани сохтори хоҷагии халқ ва иқтисоди содиротии кишвар замина гузошт. Ҷиҳати ноил гардидан ба Ҳадафҳои рушди ҳазорсола, дар ҷумҳурӣ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ қабул гардид. Мақсад аз амалигардонии онҳо то дуҷоним баробар афзоиш додани маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар сари аҳоли ва ду баробар паст кардани сатҳи камбизоатӣ мебошад, ки ин ҳадафҳо то ба имрӯз давра ба давра иҷро гардида истодаанд. Дар ин раванд суръатбахшии ислоҳоти иқтисодӣ, ки ба рушди тамоми соҳаҳои истеҳсоливу иҷтимоии кишвар нигаронида шудааст, вазифаи муҳимтарини давлат ба ҳисоб меравад.

Барои самаранок ноил гардидан ба ҳадафҳои гузошташуда дар доираи СМР чунин афзалиятҳои миллии дар назар дошта шудаанд:

1) Ислоҳоти идоракунии давлатӣ, ки барои дар кишвар ташаккул додани низоми рушди миллии нигаронида шудааст ва хусусияти хосси он шаффофият, тобеияти ҳисоботдихӣ ва мубориза алайҳи фасод (коррупсия) мебошад.

2) Рушди бахши хусусӣ ва ҷалби сармояҳо, ки ба тавсеаи озодиҳои иқтисодӣ, таҳкими ҳуқуқи моликият ва қонуният, рушди ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ асос ёфтааст.

3) Рушди неруи инсонӣ, ки асосан ба афзоиши ҳаҷм ва сифати хизматрасонии иҷтимоӣ ба аҳолии камбизоат ва ноил шудан ба Ҳадафҳои рушди ҳазорсола, фаъолнокии иштироки аҳоли дар раванди инкишоф, таҳкими шарикӣ иҷтимоӣ нигаронида шудааст.

Ҳамгирӣ (интегратсия)-и иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низоми иқтисоди ҷаҳонӣ бо зарурати ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқти-

содӣ ва баровардани иқтисод аз ҳолати тулонии бухронӣ асоснок карда мешавад. Дар гули солҳои сипаришудаи соҳибистиклолии инкишоф, иқтисодиёти Тоҷикистон давраи барқарорномаиро аз сар гузаронида, рушд карда истодааст. Ҳамгирии он ба хочагии ҷаҳонӣ метавонад барои суръати баланди рушди устувори иқтисодиёт ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ шароит муҳайё намояд.

Бағоят хуб аст, ки Президенти кишвар ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳама гуна қадамҳои имконпазирро барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва баровардани иқтисодиёти кишвар аз ҳолати бухронӣ дастгирӣ менамоянд.

Барои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва устувор гардонидани мавқеи мамлакат дар арсаи ҷаҳонӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаҳои иқтисодии худро дар доираи гурӯҳҳои ҳамгиро (интеграционӣ) ва созмонҳои байналмилалӣ ба монанди Созмони ҳамкории иқтисодӣ, Созмони ҳамкории Шанхай, ИДМ (Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил), СУС (Созмони умумиҷаҳонии савдо) устувор гардонидани истода, барои ҳимояи манфиатҳои мамлакат, ҳалли масъалаҳои минтақавӣ ва глобалӣ, ҷорӣ намудани низом ва механизмҳои устувори ҳамкориҳо талош карда истодааст. Истифодаи механизмҳои мавҷудаи ҳамкорӣ, инчунин, низоми Созмонҳои умумиҷаҳонӣ барои манфиатҳои Тоҷикистон мувофиқи мақсад аст.

Манфиатҳои иқтисодии Тоҷикистон дар иттиҳоди ҳамгирӣ бо кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) дар он таҷассум меёбанд, ки ҷумҳурӣ стратегияи иқтисодии худро ба ҳалли чунин масъалаҳо равона мекунад:

- *эҳё ва таъмини инкишофи устувори иқтисодӣ;*
- *тезонидани тараққиёти саноати иқтисодиёт, амалинамоии бозсози сохторӣ;*
- *таъмини ҳаракати озоди мол, хизматрасонӣ ва сармоя дар ҳудуди иқтисодиёти ИДМ;*
- *таъмини ҳаракати озоди қувваи коргарӣ дар ҳудуди байнидавлатӣ;*
- *нерубаҳиши иқтисодии содиротӣ;*
- *табдилдиҳии Тоҷикистон аз минтақаи сарбаста ба минтақаи транзитӣ.*

Президенти мамлакат, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмҳои ҳарсолаи худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон гаштаю баргашта таъкид менамоянд: «Сиёсати хориҷии кишвари мо сиёсати дарҳои кушод буда, вазифаи он эҷоди шароити мусоиди байналмилалӣ ҷиҳати рушд ва инкишофи устувори кишвар мебошад». Вобаста ба гуфтаҳои боло, ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки то ба имрӯз Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи 167 кишвари дунё шинохта шуда, узви дахҳо созмону ташкилотҳои бонуфузи байналмилалию минтақавӣ мебошад.

Дар ҳақиқат, имрӯз дар арсаи дунё давлате нест, ки талаботи худро ба таври мутлақ аз ҳисоби захираҳои дохилӣ, бидуни робита ва истифодаи захираҳои иқтисодии умумибашарӣ қонеъ гардонида тавонад. Дар алоҳидагӣ бе истифодаи самараноки иқтисодии истеҳсолӣ, техникаю технологӣ, иттилоотӣ, ақлонӣ ва самаранокии захираҳои иқтисодӣ ҳалли амалии масъалаҳои умдаи рӯз, яъне муосиргардонӣ (модернизатсия)-и саноат, паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва таварруму бекорӣ ғайриимкон мебошад. Аз ин рӯ, Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз қисмҳои чудонашавандаи хоҷагии ҷаҳонӣ ба шумор рафта, дар тақсими байналхалқии меҳнат ва раванди ҳамгироӣ (интегратсионӣ) фаъолна иштирок карда истодааст.

Инкишофи имрӯзаи иқтисодиёти миллии моро бо таҳлили се ҳадафи асосии стратегияи давлат маънидод кардан мумкин аст. Инҳо таъмини истиқлолияти энергетикӣ, раҳӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ мебошанд. Бо мақсади рушди соҳаи энергетика, таҷдиду бунёди нуругоҳҳои баркию оби Норак, Роғун, «Сангтӯда-1», «Сангтӯда-2», Қайроққум, Сарбанд, Маркази барку гармидиҳии Душанбе, хатти интиқоли барқи КАСА-1000 имкон медиҳанд, ки дар оянда ба истиқлоли энергетикӣ ноил гардем. Бо мақсади аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардани кишвар, алҳол дар саросари кишварамон – 1200 км роҳҳои мошингард; 14 км нақбҳо; 93 пул бунёд шуда истодаанд. Роҳҳои Душанбе – Кӯлоб – Хоруғ – Қулма – Қарақурум, Душанбе – Нуробод – Ҷиргатол – Саритош, Душанбе – Бӯстон – Чанак, бунёди роҳи оҳани навбунёд Туркманистон – Афғонистон – Тоҷикистон муносибати моро бо давлатҳои ҳамсоя қавӣ мегардонад.

Дар ин замина барои афзун намудани гардиши савдои хориҷии кишвар 4 нуктаи савдои наздисарҳадӣ, аз он ҷумла, дар ВМКБ бозори наздисарҳади «Тем»-и шаҳри Хоруғ, «Ишқошим»-и ноҳияи Ишқошим ва «Рузвай»-и ноҳияи Дарвоз, дар вилояти Суғд бозори наздисарҳади «Дӯстӣ»-и шаҳри Исфара фаъолият доранд. Инчунин, таъсиси минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ҳудуди ноҳияҳои Қумсангир ва Данғараи вилояти Хатлон, шаҳри Хучанди вилояти Суғд ва ноҳияи Ишқошими Бадахшон, Панҷ ва Кӯлоби вилояти Хатлон мувофиқи матлаб буда, дар онҳо рушди соҳаҳои саноати коркарди маҳсулоти нассочӣ, истеҳсоли маводди рӯзгор, техника ва қисмҳои эҳтиётӣ ва густариши фаъолияти тичоратӣ пешбинӣ шудааст.

Хусусияти асосии ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ аз он иборат аст, ки имтиёзҳои тичорати хориҷӣ, яъне низоми маҳсули тарифӣ ва бочи гумрукӣ сабаби бештар озод гаштани амалиёти тичоратӣ мегарданд. Андозҳои имтиёзнок шаклҳои гуногуни соҳибкороиро ба вучуд оварда, боиси зиёд гаштани ҳавасмандии сармоягузори ватанию хориҷӣ мешаванд. Инчунин, дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ инфрасохто-

ри мукаммали муосир ба вучуд меояд, ки арзиши боркашонихоро паст карда, барои содироти маҳсулоти ватанӣ шароити мусоид ба вучуд меорад.

Холо зиёда аз 75% -и аҳолии мамлакатамон дар деҳот зиндагӣ мекунанд ва аз ин тӯлдод 46% дар соҳаи кишоварзӣ фаъолият доранд. Мақсади асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ бештар истеҳсол ва таъмин намудани аҳоли бо маводди озуқаворӣи ватанӣ ва кам кардани маҳсулоти озуқаворӣи воридотӣ дар бозори милли мебошад. Раванди хусусигардонӣ дар деҳот ва ислоҳот дар ин самт барои ташаккули муносибатҳои нави истеҳсоли ва иҷтимоӣ дар кишвар мусоидат намуданд. Хоҷагиҳои деҳқонӣ имрӯз ба субъекти асосии истеҳсолкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ табдил ёфтаанд. Таҷрибаи байналмилалӣ бартарияти хоҷагии деҳқониро ҳамчун шакли самараноки ташкили истеҳсолот дар сектори аграрӣ нишон дод.

Ҳалли муттасил ва оқилонаи масъалаҳои энергетикӣ, коммуникатсионӣ ва озуқаворӣ имкон медиҳанд, ки соҳаҳои воқеии иқтисоду саноати мамлакат сари вақт рушд намоянд, арзиши боркашониро поён равад ва дар солҳои наздик бо ҷалби сармояи хориҷӣ объектҳои нави истеҳсоли бунёд гарданд.

Сармоягузориҳои хориҷӣ сармояи худро ба иқтисодиёти Тоҷикистон бештар дар шакли сармоягузориҳои мустақим бо роҳи таъсиси корхонаҳои муштарак мегузоранд. Саҳми корхонаҳои дорои сармояи мустақими хориҷӣ дар инкишофи иқтисодиёти ҷумҳурӣ, алалхусус, дар ташкили ҷойҳои нави корӣ ва ғайи гардонидани бучети давлат назаррас аст.

Содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои аввали истиқлол бештар ба давлатҳои аврупоӣ рост меомад. Аз соли 2007 самти содирот тағйир ёфта, имрӯз алюминий, меваҳои хушкӯ тар ва пахта бештар ба Чин, Эрон ва Туркия содир мешаванд. Аз ин бармеояд, ки ҷуғрофияи содироти молии Тоҷикистон мунтазам тағйир ёфта, на танҳо ба давлатҳои Аврупо, балки ба мамлакатҳои Осиё низ доман густурдааст.

Дар воридоти маҳсулот ҳиссаи Федератсияи Русия, ҷумҳуриҳои Қазоқистон ва Қирғизистон назаррас буда, дар солҳои охир ҳиссаи давлатҳои Чин, Эрон ва Покистон афзоиш ёфта истодааст.

Омодасозии мутахассисони баландихтисос ва таҳкими нуруи илмӣ техникаи мамлакат барои амалигардонии мақсадҳои дар назди мардуми тоҷик гузошташуда муҳим аст. Тоҷикистон дорои захираҳои бойи меҳнатӣ мебошад, ки имконоти иқтисодии мамлакатро дар соҳаҳои гуногун фароҳам оварда, самтҳои стратегии инкишофро ташаккул дода метавонад. Ҷаҳони иқтисодиёт ҳамчун инъикоскунандаи ягонагии истиқлоли давлатӣ ва вобастагии иқтисодӣ аз дигар кишварҳо ба равандҳои ҳамгирӣ асос меёбад. Чи хеле ки худӣ тақ-

симоти меҳнат табиӣ бошад, ҳамгиروي иқтисоди кишварҳо ба хочагии ҷаҳонӣ ҳам ҳамон қадар қонунист. Дар айни замон гузариш ба иқтисоди глобалӣ, табдили иқтисоди кишвар ба як қисми иқтисоди ягонаи ҷаҳонӣ ногузир бузургманишии давлатҳои ҷудоғонаро тавлид менамояд, ки он ба манфиати геосиёсӣ ва иқтидори иқтисодии онҳо алоқаманд мебошад. Ҷаҳонишавӣ бо зарурати ҳамкориҳои равандро истихсоли ва махсусгардонии истихсоли кишварҳо ба миён омадааст, ки ҳамгиروي мукамалро ба низомии ягонаи иқтисодӣ дар назар дорад. Ҷамгиروي ва махсусгардонӣ бо кам кардани хароҷоти истихсоли ва қонеъ намудани талабот дар шароити маҳдуд будани захираҳои табиӣ алоқаманд мебошанд.

Раванди ҳамгиروي ба низомии ягонаи иқтисодӣ ва ҷаҳонишавии робитаҳои хочагии ҷаҳонӣ дар худ хатари табдили гурӯҳҳои муайяни кишварҳо ба макони иловагии ашёи хом барои кишварҳои муттараққӣ ҷой намудааст. Бинобар ин, дар қатори дигар кишварҳои иқтисодиёти дар гузариш қарордошта, амнияти иқтисодӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон низ яке аз масъалаҳои воқеӣ гардидааст.

Ваҳдати эҷоднамудаи тоҷикон имрӯз барои бисёр мардумони кишварҳои мухталиф сармашқест, ки барои ҳалли низоъҳои дохилию берунӣ мавриди омӯзиш ва истифода қарор мегирад. Идеҳои эҷоднамудаи миллат бештар хусусиятҳои инсондӯстию байналмилалӣ дошта, бисёр олимону муҳаққиқон ва арбобони сиёсӣ давлатиро вазифадор менамояд, ки дар атрофи масъалаҳои бузурги глобалӣ биандешанд. Ҷамзамон, эҳёи саҳифаҳои аз ёд рафтаи таърихи тоҷикон, ошти миллӣ, сулҳофарӣ, бунёдкорӣ, роҳкушоӣ ва аз вартаи бӯхрони иқтисодӣ баровардани Тоҷикистон аз зумраи масъалаҳои мебошанд, ки дар ба ҳам омадани миллату минтақаҳои Тоҷикистон нақши калидӣ дорад. Мувофиқи нишондоди қоршиносон аксари хавфу хатар ва таҳдидҳои асри XXI ба мушқилоти об вобаста мебошад. Дар баробари ин, масъалаи тағйирёбии иқлим, об шудани пирияхҳо ва дар ин радиф ҷимояи амнияти энергетикӣ ба миён омадааст, ки метавонанд ба рушду нуму ва Тоҷикистон азизи мо таъсири гуногун дошта бошанд.

Барои татбиқи ғояҳои миллӣ ва умумибашарӣ ва ба камол расонидани инсонии дорой тафаккури созанда, давлатдорӣ ва озодихоҳ зарур аст, ки мо дар баробари соҳиби давлати соҳибистиклол будан барои рушду пешравии иқтисодиёт дурномаи махсуси миллӣ дошта бошем.

КАЛИДВОЖАҲО: *Ҷумҳурии Тоҷикистон, истиқлол, давраи гузариш, иқтисоди бозорӣ, ислоҳоти иқтисодӣ, иқтисодиёти миллӣ, ҳамгиروي, ҷаҳонишавӣ.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Зарурати гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низоми иқтисоди бозорӣ дар чист?
2. Роҳҳои гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ кадомҳоянд?
3. Давраҳои соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳлил намоед.
4. Сиёсати «дарҳои кушод» чӣ маъно дорад?
5. Глобализатсия ё ҷаҳонӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурий чӣ таъсир расонид?
6. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба раванди интегратсионии ҷаҳонӣ чӣ гуна ворид гардид?

РЎЙХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Автономов В. С. Введение в экономику. – М.: Витапресс, 2008.
2. Автономов В. С. Экономика. Базовый курс. 10–11 классы. – М.: 2010.
3. Баликоев В.З. Общая экономическая теория. Учебник. Новосибирск, 2006.
4. Введение в рыночную экономику / Под. ред. Лившица А.Я. и Никулиной И.Н. – М.: Высшая школа, 1994.
5. Иванов С.И. Основы экономической теории. – М.: Витапресс, 2010.
6. Исоматов Б. Асосҳои назарияи иқтисод. Душанбе, 2007.
7. Давлатов И., Исоматов Б., Ҳабибов С. Иқтисоди бозоргонӣ.
- Китоби дарсӣ барои синфи 9. – Душанбе: «Офсет», 2001.
8. Кайзер Ф.И., Веткина А.В., Курмелева А.С. Экономика: Базовый курс для 10–11 классов общеобразовательных учреждений. – М.: Витапресс, 2012.
9. Киреев А. Экономика. Пособие для 10–11 классов (базовый уровень). – М.: 2014.
10. Қодиров Ш.Ш., Раҳимов О.Н., Хоркашов И.С., Фозилхонов Д.О. Назарияи иқтисод. Қисми дуюм. Душанбе, 2008.
11. Линьков А. Я. Экономика. Учебник. – М.: Витапресс, 2010.
12. Липсиц И.В. Экономика. Учебник для 10–11 классов общеобразовательных учреждений. – М.: Витапресс, 2008.
13. Любимов Л. Л., Ранеева Н. А. Основы экономических знаний. – М.: Витапресс, 2009.
14. Равичев С.А., Михеева С.А. Современная экономика. Пособие для старших классов. – М.: Витапресс, 2003.
15. Усманова Т.Д., Алимова М.М. «Экономическая теория» (Макро экономика); Душанбе:, 2005.
16. Хасбулатов Р. И. Экономика. 10 класс. Базовый и углубленный уровни. – М.: 2014.

17. Хасбулатов Р. И. Экономика. 11 класс. Базовый и углубленный уровни. – М.: 2013.
18. Экономическая теория. Учебник. / Под ред. Добрынина А.И. М. 2007.
19. Экономическая теория. Учебник. / Под ред. В.И. Видяпина. М. 2007.
20. Экономическая теория. Учебник. Под ред. Камаева М.: М, 2005.
21. Эргашев А., Муҳадбердиев Ҳ., Эргашева М. Курси назарияи иқтисодӣ (Макроиқтисод). Душанбе, 2004.

МУНДАРИЧА

САРСУХАН	3
МАВЗУИ 1. МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ИҚТИСОДИЁТ	4
1.1. Иқтисодиёт чист?	4
1.2. Маҳдудияти захираҳои иқтисодӣ	9
МАВЗУИ 2. НАВЪҲОИ НИЗОМИ ИҚТИСОДИ	12
2.1. Низоми иқтисодиёти анъанавӣ ва бозорӣ	12
2.2. Низоми иқтисодиёти маъмурию фармонфармоӣ ва омехта	14
МАВЗУИ 3. БОЗОР ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН. УН-СУРҲОИ АСОСИИ БОЗОР	17
3.1. Мафҳуми тақозо ва бузургии он. Чандирӣ ва қонуни тақозо	17
3.2. Арза ва бузургии он. Чандирии арза	23
3.3. Ташаккули нархи бозорӣ, изофаӣ ва камчинӣ	27
3.4. Механизми ба амалбарории нархи мувозинатӣ дар бозор	28
МАВЗУИ 4. ГУРҶҲАНДИИ БОЗОР ВОБАСТА БА ШАКЛҲОИ РАҚОБАТ. ТАЪСИРИ ИНҲИСОР БА ВАЪЪИ БОЗОР	32
4.1. Мафҳум ва моҳияти рақобат	32
4.2. Рақобати озод	33
4.3. Инҳисори соф	37
4.4. Рақобати инҳисорӣ. Шартӣ пайдоиш	39
МАВЗУИ 5. ПУЛ: ТАЪРИҲИ ПАЙДОИШ ВА ВАЗИ-ФАҲОИ ОН	42
5.1. Сабабҳои пайдоиш ва навъҳои пул	42
5.2. Вазифаҳои пул дар иқтисодиёт	44
МАВЗУИ 6. БОНКҲО: САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА НАҚШИ ОНҲО ДАР ИҚТИСОДИЁТ	47
6.1. Сабабҳои пайдоиши бонкҳо дар ҷамъият	47
6.2. Хизматрасониҳои асосии бонкӣ. Самараи иқтисодии фаъолияти бонкҳо	48

6.3. Шаклҳои асосии бонкҳо	49
6.4. Шарт (принсип)-ҳои қарзи бонкӣ. Навъҳои пасандозҳои бонкӣ. Қобилияти қарзадокунии бонкӣ. Гарав ҳамчун усули таъмини баргаштпазирии қарз	51
6.5. Нақши Бонки марказӣ дар танзими низоми пулию қарзии мамлакат	53
МАВЗУИ 7. БОЗОРИ КОР ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН	55
7.1. Мазмуни иқтисодии бозори кор	55
7.2. Омилҳои бавучудорандаи тақозо ба кор. Музди кор	57
7.3. Сабабҳои фарқи сатҳи пардохти музди кор дар бозори кор	59
7.4. Омилҳои бавучудоварандаи тақозову арза дар бозори меҳнат	62
МАВЗУИ 8. МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИМОИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ	64
8.1. Сабабҳои асосии муноқиша байни корманд ва корфармо. Нақши иттифоқи касаба дар ҳалли он	64
8.2. Ҳадди ақали зиндагӣ ва сохтори низоми музди меҳнат. Нафақаи меҳнатӣ ҳамчун усули ҳавасмандгардонии инкишофи ҳосилнокӣ ва сифати меҳнат	68
МАВЗУИ 9. МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕКОРӢ	72
9.1. Мафҳуми бекорӣ ва нишондиҳандаҳои асосии он. Тартиби ҳисоб кардани сатҳи бекорӣ	72
9.2. Шаклҳои бекорӣ ва сабабҳои пайдоиши он	74
9.3. Шуғли нопурра ва зухуроти мавҷудияти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	77
9.4. Роҳҳои паст кардани сатҳи бекорӣ	78
9.5. Шуғли пурра ва ҳудудҳои он. Мафҳуми дараҷаи бекорӣ табиӣ. Имкониятҳо ва мушкилиҳои паст кардани сатҳи бекорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	82
МАВЗУИ 10. ФИРМА ВА МАВҶЕИ ОН ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИӢ	83
10.1. Сабабҳои пайдоиши фирма (корхона)	83
10.2. Захираҳои дохиливу берунӣ ва хароҷоти фирма	86

МАВЗУИ 11. СОҲИБКОРӢ: НАҚШ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ИҚТИСОДИЁТ	90
11.1. Соҳибкорӣ ва ташкили тичорат (бизнес)	91
11.2. Хусусиятҳои фарқкунандаи соҳибкор аз менечер	92
11.3. Муҳити соҳибкорӣ: шакл ва намудҳои он	94
11.4. Моҳияти иқтисодии менечмент ва маркетинг	96
11.5. Бизнеснақша, моҳият ва шаклҳои ташкили он	97
МАВЗУИ 12. ДАРОМАДИ ОИЛАҲО: НОБАРОВАРИИ ДАРОМАД ВА ОҚИБАТҲОИ ОН	98
12.1. Даромад ва хароҷоти оилаҳо	98
12.2. Муаммоҳои камбизоатӣ ва роҳҳои бартараф кардани онҳо	102
12.3. Сиёсати иҷтимоӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли	103
12.4. Таъсири таваррум ба сатҳи зиндагии оилаҳо	104
МАВЗУИ 13. ВАЗИФАҲОИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ	108
13.1. Сабабҳо ва шаклҳои иштироки давлат дар танзимнамоии иқтисодиёт	108
13.2. Вазифаҳои иқтисодии давлат дар шароити бозор	109
13.3. Нақш ва мақоми давлат дар танзими давлатии иқтисодиёт ва ташаккули даромадҳо	113
13.4. Низоми мақсадҳои сиёсати иқтисодӣ	115
МАВЗУИ 14. НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ МАКРОИҚТИСОДИЁТ	118
14.1. Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ва усулҳои ҳисоби он	118
14.2. Мафҳуми мувозинати макроиқтисодӣ ва нақши давлат дар таъмини он	124
14.3. Мафҳуми давраҳо (сиклҳо)-и иқтисодӣ ва хусусиятҳои онҳо	128
14.4. Таваррум ва усулҳои ченкунии он. Намудҳои таваррум, оқибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва роҳҳои пешгирии он	135
МАВЗУИ 15. МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ	145
15.1. Андоз ҳамчун сарчашмаи даромади давлат	145

15.2. Моҳияти бучети давлатӣ	150
МАВЗУИ 16. РУШДИ ИҚТИСОДӢ	157
16.1. Моҳият ва намудҳои рушди иқтисодӣ. Усулҳои ченкунии рушди иқтисодӣ	157
16.2. Сарчашмаҳо ва омилҳои таъминкунандаи рушди иқтисодӣ	159
16.3. Сармояи инсонӣ ва мақоми он дар таъмини рушди иқтисодӣ	160
16.4. Мафҳуми мегаиқтисод. Норасоии иқтисодии ҷаҳонӣ ва хусусиятҳои муносири тараққиёт. Роҳҳои бартарафсозии масъалаҳои умумибашарии иқтисодӣ ва муноқишаҳо байни давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф	162
МАВЗУИ 17. САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ	167
17.1. Сабабҳои иқтисодии пайдоиши савдои байналхалқӣ. Содирот ва воридот. Тақсими байналхалқии меҳнат ва савдои ҷаҳонӣ. Таъсири савдои байналхалқӣ ба имкониятҳои истеҳсоли ва сатҳи некуахлоии давлатҳои содиркунанда	167
17.2. Мафҳум ва моҳияти бозори асёр	171
МАВЗУИ 18. ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН	176
18.1. Зарурати гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисоди бозорӣ	177
18.2. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун низомии таркибии хоҷагии ҷаҳонӣ	180
Рӯйхати адабиёти истифодашуда	186

**Мирбобоев Раҳматулло, Саидмуродова Малика, Убайдов
Фахриддин, Хоркашов Исломбек, Фозилхонов Дилшод,
Имомназаров Музаффар**

АСОСҲОИ ИҚТИСОДИЁТ

Китоби дарсӣ барои синфи 11-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррир

Мусаҳҳах

Муаррири техники

Таррох

С. Сангов

М. Сафаралиева

Қ. Назаров

Қ. Назаров

Ба чоп 00.10.2023 иҷозат дода шуд.
Андозаи 60x90 1/16. Коғази офсет. Чопи офсет.
Қузьи чопӣ 12,0. Адади нашр 30 000 нусха.
Супориши № 38/2023

Нархаш 20 сомонӣ 70 дирам

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, шаҳри Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50
Тел: 222-14-66, E-mail: nashriya@maorif.tj

Дар матбааи ҶДММ «Аниса-95» чоп шудааст.
Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе,
кӯчаи Ҷаббор Расулов, 6.